

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXIV.

HUNGARIA
SZEGED
2002

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXIV.

**HUNGARIA
SZEGED
2002**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. GAÁL ENDRE, DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. PÁNDI LAJOS, DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ
DR. ZIMONYI ISTVÁN

Redegit:

DR. LÁSZLÓ MARJANUCZ

Szerkesztette:

DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ

Seriem publicationum edendam curat:

DR. ENDRE GAÁL

Műszaki szerkesztő:

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324—6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstract* and *America: History and Life*

For Kable

Köszöntjük a 70 éves DR. SOÓS KATALINT

Dr. Soós Katalin nyugalmazott egyetemi tanár 2002. július 27-én tölti be 70. életévét. Ebből az alkalomból volt tanítványai, jelenlegi kollégái ünnepi tanszéki Acta-val köszöntik a professzorasszonyt. A jeles évforduló lehetőséget ad arra, hogy áttekintsük az ünnevelt életpályáját, összeállítsuk és közzé tegyük tudományos munkáinak jegyzékét.

Tisztviselői családban született 1932. július 27-én. Szüleivel (*Soós Ádám és Joszt Katalin*) és két fiú testvérével (*Ádám és András*) megértő és szerető családi körben élt, nevelkedett. A szülők anyagi lehetőségeikhez képest megadtak mindent a gyerekeknek, tanították őket. Dr. Soós Katalin főleg édesanyja buzdítására, de a megváltozott politikai viszonyok hatására is tovább tanult a középiskola után. Érdeklődése a történelem iránt fordult, így került a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakára. Egyetemi tanulmányait 1954-ben fejezte be kimagasló eredménnyel. Az iskolai padot hamarosan tanári katedrára cserélte föl, mert az akkori Történeti Tanszéken tanársegédi állást kapott. Ugyanezen a tanszéken 1960-ban adjunktussá léptették elő, majd 1969–1974 között az Új- és Legújabbkor Magyar Történeti Tanszék tudományos munkatársaként dolgozott. 1974-ben tudományos főmunkatárs, majd 1993-ban a Tanszék professzora lett. Egyetemi tanári kinevezése mellett megbízták az Új- és Legújabbkor Magyar Történeti Tanszék vezetésével is, amit 1996-ig látott el. Tanárként elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia történetét oktatta, jóllehet tartott kurzusokat a legújabbkori egyetemes történelemből is. Történelemtanárok több nemzedékében alakította ki a dualizmus korszerű, tudományos megalapozott képét, a kiegészítés sok vitát kavarázó tartalmának reális értékelését. Soós Katalin szakmai életútjában különös jelentősége van az egymást követő generációk történelemre tanításának, mert az egyetem első és egyben utolsó munkahelye volt 1954-es pályakezdésétől 1996-os nyugdíjba vonulásáig. Tanári munkásságáért két kitüntetésben részesült: 1996-ban a Magyar Felsőoktatásért Emlékplakett-et, 1998-ban a Pedagógus Szolgálatért Emlékérmet kapta meg.

Mint kutatót is főként az osztrák–magyar közös múlt érdekelte. Az 1973-ban megvédett kandidátusi érkezését „Burgerland az európai politikában 1918–1921” c. témában írta. Akadémiai doktori értekezése (Wallisch Kálmán. Politikai életrajz) szintén a két országot közösen érdeklő témáról szól, mert a szegedi Wallisch Kálmán

jelentős politikai tevékenységet fejtett ki Ausztriában is az 1920-as évek elején. Az 1992-ben eredményesen megvédett „nagydoktori” német nyelven is hozzáférhető.

Későbbi munkáiban ugyanez a tudományos érdeklődés körvonalazódik, fő kutatási területe Magyarország és Ausztria 1918 utáni története, ezen belül a két ország külügyi kapcsolatainak alakulása. Számos tanulmánya foglalkozik a két világháború közötti osztrák szociáldemokráciával, az osztrák és magyar legitimisták háború alatti tevékenységével.

A nyolcvanas évek végétől kibontakozó kedvezőbb feltételek lehetővé tették számára, hogy legújabbkori történelmünk mindkét ország számára meghatározó eredményét, az 1956-os forradalom ausztriai visszhangját kutassa. Az elsők között írt osztrák levéltári forrásokra támaszkodva e témában monográfiát „1956 és Ausztria” címmel. A nemzetközi szakmai közvélemény érdeklődését is kiváltó munka olyan, addig még nem vizsgált kérdéseket dolgoz föl hiteles dokumentumok alapján, mint pl. a magyar menekültek ausztriai fogadtatása, vagy a hivatalos osztrák politika viszonya 1956-hoz.

Alkotó tevékenysége sok szállal kötődik a bécsi Collegium Hungaricumhoz, amely ösztöndíjaival a közös múlt föltárásának intézményi háttérét biztosította a professzorasszonynak.

A két ország történelmi múltjának eredményes kutatását Ausztria Victor Adler Állami Díjjal ismerte el 1984-ben. Rangos szakmai elismerésnek számít, hogy Soós Katalin 1976 óta tagja a linzi székhelyű Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung nemzetközi tudományos szervezetnek, melynek éves konferenciáin több előadást tartott, évkönyveiben gyakran publikált. Ugyancsak a szakma megbecsülésének tekinthetjük, hogy 1991-ben a Magyar–Osztrák Történész Vegyesbizottság tagjává választották.

A tudományos közélettel való kapcsolata nemcsak társasági tagságban jut kifejezésre, hanem a szép számú konferencia szereplésben is. Többször volt meghívott előadója bécsi, linzi és grazi nemzetközi tudományos tanácskozásoknak. Ugyanezekbe a városokba gyakran tett kutatási célú tanulmányutat, vagy folytatott hosszabb ideig tartó levéltári búvárkodást különböző ösztöndíjak segítségével.

Soós Katalin nyugdíjas éveiben is folytatja tudományos munkáját, tartja a kapcsolatot tanszékével, kollégáival. Szépen fölfelé ívelő pályáját–elmondása szerint–néhány ember különösen befolyásolta. Hálás emlékezettel gondol vissza azokra, akikről sok szépet és fontosat tanult. Így *Tóth Emma* tanítónőre, aki megtanította őt írni, olvasni, *Ormos Mária* akadémikusra és *Mérei Gyula* professzorra, akik javasolták egyetemi álláshoz juttatását, az őt szakmai pályafutásában jó tanácsokkal segítő *Diószegi István* professzorra és a grázi *Helmuth Konrad* egyetemi tanárra, aki egyik könyvének ausztriai kiadását vállalta.

Életútjának sok fontos állomása közül most egy kerek évfordulóhoz, a 70. év betöltéséhez érkezett el dr. Soós Katalin. Mi, kollégái, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkor Magyar Történeti Tanszékének munkatársai tisztelettel és szeretettel köszöntjük születésnapján. További alkotó munkájához jó egészséget kívánunk, hogy az általa kedvelt csodálatos császárvárosban tovább folytathassa kutató tevékenységét. Kívánjuk, hogy családja körében még sok boldog esztendő várjon rá, teljék sok öröme unokájában.

Isten éltesse professzorasszony!

Szeged, 2002. május 15.

DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ (tanszékvezető),
DR. DEÁK ÁGNES, DR. GICZI ZSOLT,
DR. PELYACH ISTVÁN, DR. SIPOS JÓZSEF
DR. SZABÓ PÁL CSABA
DR. GAÁL ENDRE ny. egyetemi docens

Soós Katalin műveinek bibliográfiája

Disszertációk tézisek

1. Adalékok Magyarország és az Osztrák Köztársaság kapcsolatának történetéhez: A nyugat-magyarországi kérdés 1918. november – 1919. augusztus (Egyetemi doktori értekezés) Szeged, 1963. 110 p.
2. Burgenland az európai politikában, 1918–1921. (Kandidátusi értekezés tézisei) Szeged, 1971. 19 p.
3. Wallisch Kálmán. Politikai életrajz (Doktori értekezés) Budapest, 1992.
4. Wallisch Kálmán. Politikai életrajz (Doktori értekezés tézisei) Szeged, JATE-Press, 1991. 14 p.

Könyvek

5. Burgenland az európai politikában, 1918–1921. Budapest, Akadémiai K., 1971. 193 p.
6. 1956 és Ausztria Szeged, JATE BTK, 1999. 147. p.
7. Koloman Wallisch: Eine politische Biographie Wien–Zürich. Europaverlag, 1990. 270 p. (Materialien zur Arbeiterbewegung. 57.)
8. A nyugat-magyarországi kérdés: 1918–1919. Budapest, Akadémiai K., 1962. 62 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 25.)
9. Wallisch Kálmán. Egy baloldali szociáldemokrata munkásvezér élete és kora 1889–1934. Budapest, Akadémiai K., 1983. 261 p. 4 t.

Cikkek

10. Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és az Osztrák Köztársaság kapcsolatainak történetéhez: A nyugat-magyarországi kérdés, 1919 március–augusztus, = Soproni Szemle, 13. évf. (1959.) 4. szám, 289–304. p.
11. Die antimilitarische Tätigkeit von Ilona Duczynska, 1917–1918. = Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 19. Linzer Konferenz. 1983. Linz, 20 bis 24 September 1983. Wien, 1985. 379–383. p.
12. Arbeiterbildung in Ungarn. Diskussionsrede. = Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 13. Linzer Konferenz. 1977. Linz, 13 bis 17 September. Wien, 1981. 330–330. p.
13. Ausztria és a magyar menekültügy, 1956–57. = *Századok*, 132. évf. (1998.) 5. szám, 1019–1051. p.
14. Bemerkungen zur Geschichte der Frauenbewegung in Ungarn. = Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939. Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 14. Linzer Konferenz, 1978. Teil I. Wien, 1980. 379–384. p.
15. Die Berichte des Budapester Gesandten über die ungarische Schauprozesse 1948–1949. = CH évkönyv (közlés alatt)
16. Dr. Bruno Kreisky osztrák szövetségi külügyminiszter budapesti látogatásai és tárgyalásai: 1964. október–november. = *Múltunk*, 2002. (Közlés alatt)
17. Das Burgenland und die Politik der ungarischen Regierungen: August 1919 bis Dezember 1921. = Hart an der Grenze: Burgenland und Westungarn. Wien, 1992. 31–45. p.
18. Das Echo der Entstehung der Republik Österreich in der zeitgenössischen ungarischen Arbeiterpresse. = Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 15. Linzer Konferenz. 1979. linz, 11 bis 15 September. 1979. Wien, 1981. 379–384. p.
19. Das Echo der 50. Jahreswende der Kämpfe des Schutzbundes im Februar 1934. = Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 20 Linzer Konferenz. Linz, 11. bis 15. September 1984. Wien–Zürich, 1984. 541–551. p.

20. Die Eigentümlichkeiten der Entstehung der Arbeiterklasse und der Arbeiterbewegung in Südbungarn in Komitat Csongrad = Bewegte Provinz Arbeiterbewegung in Mitteleuropäischen Regionen vor dem ersten Weltkrieg. Wien, 1992. 281–291. p.
21. ERNSTGERT KALBE: Freiheit für Dimitroff : Der internationale Kampf gegen die provokatorische Reichstagbrandstiftung und der Leipziger Prozess. (Ismeretetés) = *Századok*, 98. évf. (1964) 4. szám, 810–811. p.
22. 1956 és Ausztria = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tom XCVII. (1993) 47–59. p. (A továbbiakban: Acta Historica)
23. 1956 és Ausztria (Cikksorozat) (1.) Menedékjog minden magyarnak. – (2.) „Hörög és vérzik egy kultúrnemzet.” – (3.) Nyugat: bénult iszonyat. = *Dél-magyarország*, 1992. november 2., 3., 4. 2. p.
24. 1956 és az osztrák politikai pártok. = Acta Historica, Tom. CIV. (1996) 5–23. p.
25. Ferdinand Hanusch, 1886–1923. = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1992. 321–322. p.
26. FERDINAND HANUSCH: 1900–1923. Ein Leben für den sozialen Aufstieg. Wien, Europaverlag. = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1979. 282–283. (Ismeretetés)
27. Der Forschungsstand zum Thema „Klasse und Geschlecht” in Ungarn: Projektbericht (Társszerző: TORMA ÁKOS) = Der Forschungsstand zum Thema „Klasse und Geschlecht” In Zentral- und Osteuropa: Internationale Tagung der Historikerinnen und Historiker der Arbeiterinnen- und Arbeiterbewegung/ Ed. Christine Schindler. Wien 1993. 90–119. p.
28. Három ország forradalmárja. Kilencven éve született Wallisch Kálmán. = *Nép-szabadság*, 1979. 37. évf. 49. szám, 6. p.
29. Katonalevelek az olasz frontról: 1915–1917. – (A soldier's letters from the Italian front 1915–17). = Acta Historica, Különszám a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus tiszteletére. 1991. 81–89. p.

30. Koloman Wallisch und die Ungarische Räterepublik. = Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte. 10 Jahre Ludwig Boltzmann Institut. Wien, 1978. 175–192. p.
31. Lokale Arbeiterbewegung in Ungarn = Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 17. Linzer Konferenz, 1981. Linz 1983. 572–573. p.
32. Magyar–bajor–osztrák titkos tárgyalások és együttműködés, 1920–1921. = Acta Historica Tom. XXVII. (1967.) 1–43. p.
33. A magyar szabadkőművesség újjászületése. = Szeged, 1990–91. 12–13 szám 45–47. p.
34. Menedékjog vagy kiszolgáltatás? = *Századok*, 97. évf. (1963.) 2. szám 369–381. p.
35. A munkásság helyzete és sztrájkharca Szegeden az 1920-as években. = Acta Historica, Tom. I. (1957.) 25–54. p.
36. A Nyugat-Magyarországi Kormánybiztosság megszervezése. = Acta Historica, Tom XXXIII. (1969.) 21–40. p.
37. Az Osztrák Kommunisták és a nemzeti kérdés. = Anschluss. München, 1938. Budapest, 1988. 89–98. p.
38. Az Osztrák Szövetségi Kormánynak a Szovjetunió Kormányához intézett 1956. október 28-i felhívása és annak vitája az Osztrák Minisztertanácsban. = *Levéltári Szemle*, 1997. 2. szám. 31–39. p.
39. 1956-os menekültek a statisztikai adatok tükrében. = *Levéltári Szemle* (Közlés alatt)
40. Der Schauprozess gegen Kardinal Mindszenty im Spiegel Österreichischer Gesandtschaftsberichte. = *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 1994. (6. évf.) szám, 217–230. p.
41. Simone de Beauvoir 1908–1986. = *Szegedi Egyetem*, 1986. május 20. 5. p.
42. STEINER, HERBERT: Karl Marx in Wien. Die Arbeiterbewegung zwischen Revolution und Restauration 1848. (Ismertetés). = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1982. Bp. 1981. 289–290. p.

43. Száz éve született Wallisch Kálmán. = *Délmagyarország*, 1989. február 28. 4. p.
44. Tíz éve a szegedi kommunista mozgalom történetéből. = *Acta Historica*. Tom. VI. (1958) 3–14. p.
45. A történelem szak problémái. = Az 1968–72-ben végzett hallgatóink helytállása. Szeged, 1974. 30–32. p.
46. Der unbekannte Briefeveschel von Koloman Wallisch mit der ungarischen Sozialdemokraten. = *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung*. Wien, 1988. 201–207. p.
47. Über die Geschichte des Republikanischen Schutzbundes. Diskussionsrede = Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. Konferenz. Wien, 12. bis 14. Februar 1981. Wien, 1982. 90–91. p.
48. Über die örtliche Arbeiterbewegung in Ungarn. = Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. 16. Linzer Konferenz. 1981. Linz, 8 bis 12 September 1981. Wien, 1983. 572–573. p.
49. Wallisch Kálmán 1889–1934. = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1989. Bp. 1988. 247–249. p.
50. Wallisch Kálmán és a brucki felkelés. = *Délmagyarország*, 1984. február 11. 5. p.
51. Wallisch Kálmán és az 1918–19. évi magyarországi forradalmak. = *Századok*, 113. évfolyam (1979) 2. szám, 271–313. p.
52. Wallisch Kálmán és a Magyar Tanácsköztársaság. = *Délmagyarország*, 1979. 69. évf. 49. szám, (február 28.) 4. p. = Csongrád Megyei Hírlap, 1979. február 28. 4. p.
53. Wallisch Kálmán és a Republikanischer Schutzbund harcai az újabb történeti irodalom tükrében. = *Tanulmányok Mérei Gyula 75. születésnapjára*. Szerk.: GAÁL ENDRE és SERFŐZŐ LAJOS. Szeged, 1986. 120–141. p.
54. Die westungarische Frage nach dem Ersten Weltkrieg Das Burgenland und die Politik der ungarischen Regierungen, 1918–1921. = *Österreichische Osthefte*, 1966. Jg. 8. 89–100. p.

Wir begrüßen die 70 jährige Katalin Soós

Katalin Soós erfüllt ihr 70-en Lebensjahr am 27-en Juli 2002. Aus diesem Anlass begrüßen ihre ehemaligen Schüller und gegenwertigen Kollegen die Professorin mit einer Acta-Festschrift. Das denkwürdige Jubiläum bietet uns die Möglichkeit an, die Laufbahn der Gefeierte zu überblicken, das Verzeichnis ihrer wissenschaftlichen Arbeiten zu veröffentlichen.

Sie ist am 27-en Juli 1932. in Mindszent in einer Beamtenfamilie geboren. Ihre Eltern sorgten für eine glückliche Kindheit, später die gute Schulung ihrer Tochter. Nach der Beendigung des Gymnasiums richtete sich ihr Interesse für die Geschichte. So gelangte sie auf die Unuversitat Attila József zu Szeged, wo im Fachbereich Geschichte der Philosophischen Fakultät höhere Studien verrichtete. In 1954 hat sie die Unuversitat mit hervorragendem Ergebnis beendet, und die Schulbank auf Lehrerkathedre gewechselt. Von ihrer Ernennung in 1954 zur Lehrerassistentin auf den Lehrstuhl der Neueren und Neuesten Ungarischen Gesdchichte arbeitete sie hier bis zum ihrem Treten in Ruhestand in 1996. Die Historische Fakultät war ihre erste und einzige Arbeitsstelle während der ganzen Laufbahn. Auf diesem Lehrstuhl hat sie die sämtlichen Stufen des Dienstleiters von der Assistenz bis zur Professur durchgemacht. Als Lehrer beschäftigte sie sich vor allem mit der Geschichte der Österreich-Ungarischen Monarchie. Dabei hat sie das moderne, wissenschaftlich gegründete Bild des Dualismus in mehreren Generationen der Geschichtslehrer herausgebildet.

Auch als Forscher interessierte sich in erster Linie für die österreich-ungarische gemeinsame Vergangenheit. Ihre wissenschaftlichen Bestrebungen zielten auf die Forschung der jüngsten Vergangenheit ab. Unter den Ersteren wandte sich an die Geschichte der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn nach dem zweiten Weltkrieg, mit besonderer Rücksicht auf den Wiederhall der ungarischen Revolution von 1956 in Österreich.. Diese Thema und die wissenschaftliche Leistung hat der österreichische Staat mit der Vergabe des Victor Adler Preises anerkannt.

Die Professorin führt auch heutzutage Forschungsarbeiten in den Wiener Archiven, und lasst verschieden Bücher (wie zunächst: 1956 und Österreich), Abhandlungen publizieren. Zu dieser schöpferischen Arbeit, und zur noch öfteren Fahrt in die von ihr so beliebte Kaiserstadt wünschen wir Gesundheit und persönliche Glücklichkeit.

Den. 15.Mai, 2002. Szeged

DR. LÁSZLÓ MARJANUCZ,
DR. ÁGNES DEÁK, DR. JÓZSEF SIPOS, DR. ISTVÁN PELYACH,
DR. ZSOLT GICZI, DR. PÁL CSABA SZABÓ, DR. ENDRE GAÁL

Szemere Bertalan *Politikai jellemrajzai*-nak
történetéhez¹

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után – az 1850-es évek elején – egymás után jelentek meg emigráns politikusaink és honvédtiszteink emlékiratai, visszaemlékezései. A „nagy év” sikereinek, majd a „bukás” fájdalmának traumatikus emléke még friss volt, nem csoda tehát, hogy majd mindenki igyekezett a másfél év történeteit az utókorra hagyományozni. Emlékeik, élményeik leírásakor tollukat természetesen több, jól kimutatható szándék vezérelte. Először is meg kívánták ismertetni Európát szabadságharcunk hiteles – vagy legalábbis általuk annak tartott – történetével, s ezzel hatásos propagandát fejteni ki a magyar emigráció érdekében; ugyanakkor a levert szabadságharc eszméinek, céljainak terjesztésével napirenden szeretnék volna tartani a „magyar ügyet”, bízva abban, hogy a kegyetlen megtorlás ellen – valamely európai nagyhatalom vagy nagyhatalmak támogatásával – rövid időn belül újra kitörhet a felkelés Magyarországon. S nem utolsósorban szinte valamennyien tisztázni kívánták a közvélemény előtt saját szerepüket, saját felelősségüket is a bekövetkezett katasztrófában. E szándékok nem voltak mindig könnyen összeegyeztethetők, ezért gyakran találkozhatunk az események bemutatásánál és megítélésénél a tények koncepciózus válogatásával, csoportosítgatásával, nem egy esetben bizonyos dolgok elhallgatásával vagy elferdítésével. Nem szabad azonban túl nagy jelentőséget tulajdonítani ezeknek az önigazolás szándékával írott kitételeknek, hiszen még ezekből is értékes ismereteket szerezhetünk, mert mindig meghatározott politikai vagy személyes szándék/ok/kal íródtak. Ezeket tudva érdekes és tanulságos korrajzokat kapunk: ugyanannak a szabadságharcnak a történetét, csak más és más szemüvegen keresztül.

Különösen izgalmasnak ígérkezett emigránsaink életében az 1852. esztendő. Érdeklődéssel, ugyanakkor komoly aggodalommal és fenntartásokkal várták két emlékirat megjelenését. Az egyik szerzője GÖRGEI ARTÚR, a szabadságharc hadseregének főparancsnoka a legnagyobb katonai sikerek idején, a világosi fegyverletétel után Klagenfurtba száműzött honvéd tábornok volt, akire a kapituláció után az egész

¹ A tanulmány a Szemere Bertalan és kora c. tanulmánykötetben (szerkesztette RUSZOLY JÓZSEF. Miskolc, 1991.) Egy elfeledtetett kézirat. Szemere *Politikai jellemrajzainak* történetéről c. írás átdolgozott és bővített változata.

nemzet haragja zúdult, s akit szinte egy emberként kiáltottak ki – Kossuth hatásos propagandája, a vidini levélben megfogalmazottak alapján – árulóvá; a másiké SZEMERE BERTALAN, aki pedig emigrálásának szinte első percétől engesztelhetetlen Kossuth-ellenességével tüntetett. S 1852 májusában Lipcsében valóban napvilágot látott GÖRGEI emlékirata (*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*), októberben pedig Hamburgban három füzetben (Abteilungban) megjelent SZEMERÉ is (*Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem Ungarischen Freiheitskriege*). Az előzetes félelmek beigazolódtak. Szemere munkájának hangvétele és tartalma ugyanis nyílt szakítást jelentett az addig követett emigráns politikai magatartással, a benne foglaltakat sokan egyfajta hadüzenetként is értelmezhatték. A volt miniszterelnök kíméletlen és nyers Kossuth-ellenes fellépésével áttörte a hallgatás falát, s immár szabad folyást engedett a kormányzóelnökkel szemben megfogalmazható kritikáknak. TELEKI LÁSZLÓ gróf a Kossuth iránt tanúsított emigráns magatartásról így vallott Klapka Györgynek még 1851. november 14-én:

„Mi akartuk mindnyájan, hogy mindennek /.../ képviselője ő legyen, (mármint Kossuth – P. I.). Mert hatalmasnak óhajtottuk hangját, midőn a világ népeihez beszélend. Akadályoztuk tetteinek taglalatát mindenütt, hol csak lehetett – akadályoztuk minden oly cikknek közrebocsátását, mi dicsőségének bármi részben is ártott volna, s midőn valakit nevezni kellett a világ előtt, mindig csak őt neveztük.”

SZEMERE *Politikai jellemrajzai*-nak megjelenése után immár nem lehetett tagadni, hogy az emigráción belül szinte feloldhatatlan személyi – s olykor politikai – ellentétek feszülnek egymásnak.

A kormányzóelnöknek és miniszterelnökének már 1849 nyarától nem volt harmonikus a kapcsolata. Együttműködésüket több megoldatlan kérdés, és az ezekben képviselt eltérő álláspontjuk gátolta. Ezek közül a legsúlyosabb a kormányzói és a miniszterelnöki jogkör tisztázatlansága volt. Ennek következtében a kormány tagjai gyakran feleslegesnek ítélték saját tevékenységüket s – főleg Szemere – állandóan lemondással fenyegetőztek. Kritikájuk teljesen érthető és jogos, hiszen az alkotmányos kormányzást látták veszélyben a kormányzóelnök hatalmának kiteljesedésében. Kossuth rendeleteket bocsátott ki miniszteri ellenjegyzés nélkül, a hadsereg parancsnokaival közvetlenül tartott kapcsolatot, s több intézkedése kifejezetten ellentétes volt a minisztertanácsi döntésekkel.

Kettejük kapcsolatát azonban végérvényesen az 1849. augusztus 11-i események mérgeztették el: Kossuth és a kormány egyes tagjainak lemondása, amelyet Szemere és Batthyány Kázmér gróf külügyminiszter nem írtak alá, ill. Görgei felruházása a legfőbb politikai és katonai hatalommal, amellyel a miniszterelnök és a külügyminiszter szintén nem értett egyet. Szemere dühét tovább táplálta, hogy Kossuth az

emigrációban – mintegy meg nem történtnek nyilvánítva lemondását – önhatalmúlag ismét magának követelte a kormányzóelnöki címet a vele járó hatalommal együtt.

A kormány lemondásának és a hatalom átadásának törvényességét Szemere az első perctől kezdve kétségbe vonta. Már 1849. szeptember 24-én Athénból levelet írt Párizsba a *National* szerkesztőségének, tiltakozva azon híresztelések ellen, miszerint ő is kézjeggyel látta volna el a lemondó nyilatkozatot:

„Ezt a hét miniszter közül valósággal csak három írta alá, a többi meg sem volt kérdezve, én sem, azonban nevemet alájegyezve látom, mit ezennel hamisnak nyilvánítok.

Én nem adhattam volna lélekismeretesen a diktatúrát Görgei kezébe akkor, midőn már meggyőződtem arról, hogy áruló. Ezt nem is tettem.”¹

Tiltakozó s önigazoló levele csak bevezetése volt egy hosszan tartó vitának, amely 1850 februárjától júniusig tartott a *Kölnische Zeitung* hasábjain. Szemere Batthyány Kázmér grófbán szövetségest is talált, ellenfelei pedig Vukovics Sebő volt igazságügyminiszter és Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszterek voltak.² Vukovics és Horváth józan megfontoltsággal és észérvekkel igazolták a miniszterek augusztus 11-i eljárásának – a lemondásnak s a hatalom átadásának – szükségszerűségét és törvényességét, amely ellen Szemere eléggé átlátszó okokkal emelt óvást. Igaz ugyan, hogy augusztus 11-én, a minisztertanács ülése után – érvelt – többször is hívták őt Csány László miniszter lakására, de mivel nem tudta, hogy milyen ügyben, nem tartotta fontosnak azonnal odasietni, s csak a harmadszori felszólításra jelent meg ott. A miniszterek azon beadványát tehát, amelyben bejelentették a kormány lemondását, s ugyanerre szólították fel Kossuthot is, így nem is láthatta, mivel megérkezése előtt már elküldték azt a kormányzóelnököknek. És amiatt utazott el kora dél-után Aradról – érvelt tovább –, mivel úgy hitte, már Kossuth sincs a várban, tehát a miniszterek beadványát meg sem kaphatta, s így érdemben nem is válaszolhatott rá.

A hosszan tartó vitából egyértelműen kiderült: SZEMERE nem hajlandó az emigrációban együttműködni Kossuthtal, azért sem, mert Görgei mellett benne látta a

¹ Teleki László levelét lásd Klapka György: Emlékeimből. A szöveget gondozta, az eredeti iratokkal egybeverve kiegészítette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: KATONA TAMÁS. Budapest, 1986. 480–483.; Szemere levele: SZEMERE BERTALAN Összegyűjtött Munkái. Naplóm. I. kötet. Pest, 1869. (a továbbiakban: SZBÖMI.) 69–70.; A szerkesztőségnek írt levél „nem jelent meg, Telekiék itt meggátolták megjelenését” – írta utólag Naplójába 1851-ben. SZBÖM I. 70.

² *Kölnische Zeitung*, 1850. 50., 71., 80., 117–118., 146., 149. számok. Hosszan idéz a vitacikkekben id. GÖRGEY ISTVÁN: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. III. kötet. Budapest, 1888. 508–510., 512–527. SZEMERE utolsó cikkének (Utolsó szó Vukovics és Horváth urakhoz) kéziratát lásd Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. cs. 4. tételel.

magyar forradalom bukásának fő okozóját: „Görgei elárulta a hazát, Kossuth elvesztette szökése, alattomos szökése által” – jegyezte be naplójába már 1849 decemberének elején.³ Azáltal pedig, hogy ő nem írta alá a lemondó nyilatkozatot augusztus 11-én, utólag határozottan jogot formált arra, hogy az emigrációban Batthyány Kázmérral a magyar ügy egyedül törvényes képviselőjeként léphessen fel.

Kossuth szabadulása a törökországi száműzetésből (1851 szeptemberében), majd angliai villámlátogatása (1851 október végén, november elején) ismét lehetőséget biztosított Szemerének egy újabb Kossuth-ellenes hadjárat lefolytatásához. Az emigránsok londoni és southamptoni összejövetelein ugyanis Kossuth határozottan leszögezte, hogy – mint kormányzóelnök – továbbra is magát tekinti a magyar ügy törvényes s egyedüli képviselőjének, s feltétlen engedelmisséget vár mindenkitől. A kormányzóelnöki cím és hatalom ilyen önkényes visszavétele természetesen nyílt támadásra ingerelte Szemerét és Batthyányt.

A *Times* 1851. december 30-i és 1852. február 2-i számaiban egy-egy vitriolos tollal írt nyílt levél jelent meg a volt külügyminiszter tollából Kossuth ellen,⁴ melyeket a kortársak egyértelműen Szemere befolyásának tulajdonítottak:

„Szemere tollából került ki az egész szép mű, ezt mi párizsiak tisztán tudjuk. Éppen ebben áll Szemere fogása, hogy ő maga Kossuth ellen nem lép föl, nehogy a dolgok fordultával el vágta légyen minden közeledhetést, mit el nem mondhatna, mihelyt hírlapok útján személyes kitörésekre fakad [...] És ez az, miért én most már Szemerét egy nyomorult álorcás embernek tartom, ki mérgét más kehelybe önti, magát távol tartván szenvedélyétől, talán irigykedésétől a közönség előtt. Ördögös fickó ez, hidd el, de majd csak nála is be fog teljesedni egész mértékbe: mennél feljebb mászik a majom a fán, annál jobban látszik undok alfele” – olvashatjuk ALMÁSY PÁLNAK Vukovicshoz 1852. január 27-én írt levelében.⁵

Almásy indulatos kitörése a tények ismeretében érthető, de Szemeréről alkotott értékítélete hamis. Nem szándékozott ő mérgét más kehelybe önteni s Batthyány neve vagy tekintélye mögé bújni. Mint 1848/49 egyik meghatározó alakítója a nyílt támadás híve volt, ezért rövidesen levetette „álorcáját”, és saját neve alatt publikált két tanulmányt. Az elsőben természetesen a kormányzói cím használatának jogosságát vitatta:

„Kossuth törvény és jog szerint nem tarthatja magát többé Magyarország kormányzójának:

³ SZBÖM I. 76.

⁴ A leveleket közli A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. Az iratokat összeállította JÁNOSSY DÉNES. II. kötet, Első rész. Budapest, 1944. (a továbbiakban: JÁNOSSY II/1) 158–171.; A korabeli sajtóvitáról lásd JÁNOSSY i. m. I. kötet. Budapest, 1940. 347–352.

⁵ OL R 216 Vukovics Sebő iratai.

Mert önként lemondott hatalmáról.

Mert ezt a hatalmat másra ruházta át, és ehhez nem volt joga.

Mert az egész minisztérium (értsd: kormány) nevében lemondott anélkül, hogy előzőleg tárgyalta volna vele.

Mert azonnal átadta a legfőbb hatalmat Görgeinek, egy olyan embernek, akit ő – s ő inkább, mint mások – régóta árulónak tartott.

Végezetül, mert mindezt a vele együtt kinevezett minisztériummal való tárgyalás, illetve annak tudta nélkül tette, következőképpen még ami a formát illeti is, törvénytellenesen cselekedett.⁶

A második dolgozatában Kossuth 1848–49-i külpolitikai elképzeléseit és terveit részesítette kíméletlen bírálatban, levonva a következtetést, miszerint Kossuth miniszterként – még a Batthyány-kormány tagjaként – már esztelen forradalmár volt, a forradalom idején azonban megszűnt az lenni:

„Ha az alatt az első időszak alatt több polgári erénnyel és hivatali bölcsességgel rendelkezett volna, talán nem tört volna ki a polgárháború, vagy legalábbis nem olyan hamar.

Ha a második időszak folyamán több bátorságot és valódi forradalmár lelkiületet mutatott volna, Magyarország kétségkívül nem veszett volna el. Ilyen volt politikája, melyet én soha nem osztottam.”⁷

A párizsi emigránsok nyilatkozatban tiltakoztak Szemere és Batthyány fellépése ellen, hazafiatlansággal, az emigráció tudatos megosztásával vádolván őket, s megtagadták velük az elvközösséget. A 21 ott élő emigráns közül 17-en írták alá az elítélő nyilatkozatot.⁸ A párizsiakkal együtt szinte mindenki megszakította a kapcsolatot Szemerével, így ő egyre jobban magára maradt, 1851-ben kimaradt a párizsi emigránsok választmányából is. A kevesek, akik mégis ápolták vele a jóviszonyt, megpróbálták rábírní, fejezze be vádaskodásait, változtasson merev Kossuth-ellenességén, mert különben menthetetlenül magára marad.

„Kell, hogy arról gondolkozz, mi legyen a közeljövőben szereped – figyelmeztette őt a volt kormánybiztos LUDVIGH JÁNOS. Magad mondod, hogy izoláltan állsz, de ha meg sem mondanád, tudom, hogy a dolog akként áll. Én hozzátehetem, hogy otthon egy hajszálnyival sem vagy jobban, sőt számos, igen számos helyen a haza ellenségei közé számíttatol. [...] Ennek következtése pedig – az én hitem szerint – az leend, hogy azon utat, mely hatásodat, befolyásodat megsemmisítette elhagyod, s kettőztetett erővel s kitartással arra terelsz, hol hazádat kitűnőn, hozzád illőleg

⁶ Az 1852. január 4-én írt cikket lásd *The Morning Courier and New York Enquirer*, 1852. február 9-i számában, közli JÁNOSSY II/1 290-294.

⁷ A levelet lásd a *The Examiner* 1852. január 31-i számában, közli JÁNOSSY II/1 463-476.

⁸ Az aláírók neveit közli JÁNOSSY i. m. II. kötet, Második rész. Budapest, 1948. 579.

szolgálhasd, talán megmenthesd, hiszen ha egy ember, egy név, nem is minden, iránya lehet megváltó, ha azt szenvedély nélkül s óvatosan tűzte ki, s rendíthetetlenül követi. Te, kedves Bertalanom, szerep nélkül nem maradhatsz, maradnod nem szabad. De szereped nem is lehet az, hogy a forradalom menetét paralizáld, nem az, hogy habozást idézz elő, s így az ügy kifejlését kétségessé tedd, vagy bárkit is habozóvá. [...] Hagyjad ezt s amazt, s gondold meg, hogy jelen állásod meg nem tartható, ha bármi fordulat költi fel az elnyomottakat. Előre kell utat választanod. És mivel késni nemigen lehet, mert a késedelem halál, kell hogy egyenesen megmondjam – miképp e pillanatban nem az ügy emberének, de ellenének tekint a magyar világ. Ezt hallani méltán fájhat, s lehet rajta keseregni, de van talán idő mindent jóvá tenni”.⁹

A baráti figyelmeztetés hiábavalónak bizonyult.

Szemere értesült Kossuth amerikai körútjának sikeréről is, a megkülönböztetett bánásmódról, amellyel a volt kormányzóelnököt mindenhol fogadták. Úgy vélte, az a politikus akarja most kisajátítani magának az emigráció vezetését, aki egyszer már bebizonyította alkalmatlanságát az ország irányítására, aki egyszer már eljátszotta a haza sorsát, pedig kezében volt minden eszköz, hogy vezetésével kivívja és megőrizze az a rég óhajtott függetlenséget, s a világ közvéleménye most mégis hősként, a szabadság apostolaként üdvözli. Ennek megítélése szerint az az oka, hogy nem ismerik pontosan a levert magyar szabadságharc történetét, s benne Kossuth tevékenységét, szerepét és felelősségét. E hiányt nemcsak azért kell sürgősen pótolni, hogy mindenki valós Kossuth-képet alkothasson magának, de hasznos s ígéretes politikai következményeivel is számolni lehet. „A magyar ügy – írta október 1-jén elkeseredetten Perczel Mórnak – a francia literatúrában nincs reprezentálva kellőleg, a jeles író, aki nyilatkozik, mind a szlávok érdeke mellett szól. [...] Ez annyival fontosb körülmény, mivel a krízis pillanatában nem felénk fog fordulni a közvélemény, hanem az oláhok és szlávok felé kizárólag [...]”.¹⁰

A szabadságharc történetét részletesen bemutató és értékelő munkára van tehát szükség, ez azonban idő- és munkaigényes vállalkozás, s a megíráshoz sem állt rendelkezésére több, nélkülözhetetlen dokumentum. Mindenesetre 1852 tavaszán műfajt váltott. A rövid, bizonytalanul megjelentethető hírlapi cikkek helyett nagyobb terjedelmű munka elkészítéséhez fogott hozzá. Politikai jellemrajzokat írt. A következőket jegyezte be naplójába e vállalkozásáról 1852 májusában:

„Én március végétől kezdve három jellemrajzon dolgoztam. Előbb csak Kossuthról írtam, ki akarván azt adni Amerikában a hírlapokban, de aztán eszembe jött,

⁹ Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. (a továbbiakban: EKK) Litt. Orig. 582. 2–3.

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (a továbbiakban: OSZKK) Fond 89/136. 5.

miképp a magyar forradalom képét híven adandja Batthyány Lajos, Kossuth L. és Görgei jellemrajza, s mind a hármat kidolgoztam. Az első és utolsó bevégezte pályáját, azt higgadtan adom, Kossuth ellenben még él, izgat, tervez, szerepel, az övé eszerint sok helyen polémiai hangon van tartva; oka az is, mivel eleinte azt csak mint választ s megtámadást írtam, és csak később próbáltam belőle egészt alkotni.”¹¹

Mivel naplóbejegyzése 1852 májusában keletkezett, a „március végétől” kitétel nyilvánvalóan 1852 márciusát takarja. Ennek ellenére vitatott a *Politikai jellemrajzok* keletkezésének pontos időpontja.

FRANK TIBOR kitűnő Zerffi-„esettanulmányában” megemlíti, hogy Szemere kézírata már 1851-ben készen volt.¹² Állításának bizonyítására Blackwell angol diplomata 1851. november 7-én lord Palmerston külügyminiszterhez írott levelére hivatkozik. Ebben BLACKWELL beszámolt Szemere egy kéziratának elkészültéről, ugyanakkor említést tett arról is, hogy, „eddig tartózkodott a közzétételétől, tekintettel honfitársainak heves tiltakozására, akik – s nem is alaptalanul – tartanak tőle, hogy ártana a magyar ügynek, letépvén a nimbuszt az egyetlen magyar homlokáról, aki európai tekintélynek örvend. Semmi kétség, hogy egy Szemere-féle radikális véleménye, akit senki sem merne Ausztria bérenceként megvádolni, jóval nagyobb hatást gyakorolna Kossuth csodálóra ebben az országban, mint a Times cikkei [...]”.¹³ Kérdés azonban, vajon Blackwell e kézíraton valóban a *Politikai jellemrajzok*-at értette-e?

Az ellentmondás feloldására Szemere naplója és két levele kínál lehetőséget. Az első levelet 1852 júniusában írta Perczel Mórnak:

„Amiket Kossuthra nézve írtunk, azokat olvasd el magad, hogy megértsd. Megtalálod a Times három, az Examiner egy számában. Kossuth égbekiáltó hibái ellen mi csak akkor keltünk fel, midőn a hazugság és képmutatás palástját újra felöltvén a magyar ügyet kezében veszélyeztetve láttuk. Nálam egy nagy munka volt már 1850-ben készen, nem publikáltam, várva, hogy miként viseli magát. Azt hiszem, óvást kelle tennünk ellene, miután – mint írod – fellépése óta dolgaink nem nyertek, de vesztek a közvéleményben.”¹⁴

A levélben említett, és már 1850-ben elkészült „nagy munkáról” semmit sem tudunk. Az biztos, hogy nem adták ki, nem ismerjük sem címét, sem tartalmát. SZEMERE 1849 decemberében, miután Párizsban berendezkedett az emigránséletre, a következőket jegyezte be naplójába:

¹¹ SZBÖM I. 160.

¹² FRANK TIBOR: Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Frank) 92.

¹³ Idézi FRANK 92.

¹⁴ OSZKK Fond 89/136. 2.

„Én rendezvén magamat, három munkát akarnék bevégezni. 1. Theresia (napam) emlékezete. A forradalom áldozata lett. Nőmmel ő tett boldoggá. Ritka asszony volt. Bánatim kifejezésével nőmet vigasztalom. 2. A száműzött emlékezetei. Bujdoklásimat alakba öntve úgy írnék, hogy a hon maradtakban ébresztessék a bátorság, s a nemzetiség és szabadság érzete. 3. A magyar történetet írnám meg 1527-től kezdve máig, azaz a Habsburg-ausztriai-ház alatt, egész terjedelemben. Erre pár év kellend. Felhasználom a francia s angol kútfőket.

Az elsőt elvégeztem.

A másodikról gondolkodom.

A harmadikra munkába vettem az előkészületeket.”¹⁵

A következő, valamilyen történeti munka írására vonatkozó bejegyzése 1850 áprilisában keltezett:

„Munkámban haladok. Májusban bevégezem, ha ismét nem esik rám a szédülés, mi a múlt hóban három hétig kínozott. Két kötet lehet belőle. Már német fordításával is foglalkozunk.”¹⁶

Ez év júniusában újabb bejegyzés utal – sajnos ezúttal is a téma pontosabb meghatározása nélkül – a készülő műre:

„Nincs kedvem semmihez. Úgy ülök itt, mint a madár az ágon, honnan tovább fog repülni. Olvasni sem tudok, mulatni sem, tanulni sem, még munkám sem végeztem be a bánat és fejszédülésem miatt – az utolsó fejezet van hátra. Az egész 33 sűrű ív leend.

De a német fordítás is halad: már le van fordítva 20 ív, a többi azért nincs, mivel Heilprinnek szeme megfájdult. Különben hárman is fordítják. Én átnézem, összehasonlítom, és ez szerfölött unalmas. Nem tudom, a szakács a maga főztét utálja-e, én már undorodom a magamétól. Kivált mivel a német egészen más, mint a magyar.”¹⁷

Egy hónap elteltével már jóval bizakodóbb:

„E hónapban munkámat bevégeztem. Nekem 37–38 ív, mi nagy 8-rétben nyomtatásban is annyit ad ki. Három kötet vagy rész leend.

De a fordító szeme mindig fáj.

A másik, Ludvig, nem bírja az irodalmi szép nyelvet, munkáját el kelle vetnem.

Adtam egy harmadiknak, Podhorszkynak, ki Széchenyi István fiánál nevelő volt, és akit Bécsből Széchenyi Lajos ok nélkül és csúfosan kihajtatott. Jeles fi, jeles filológ. Talán elvélgre célt érek vele.

¹⁵ SZBÖM I. 79.

¹⁶ SZBÖM I. 96.

¹⁷ SZBÖM I. 102.

De míg nők ki nem jövend, lehetetlen kiadnom olyan munkát, melyben minden szó egy nyíl az osztrák ellen. Ismét csak szenvedjen? Még tovább tartsák fogva? Azt nem tehetem, nem szabad tennem. Ő sokkal többet szenvedett, mint én.

E hónapban szinte [értsd:szintén] szenvedtem fejszédülésben. Ezért maradt e hónapra a XXI., az utolsó cikk, különben már a múlt hóban készen valék könyvemmel.¹⁸

A munka elkészítésével járó felszabadult örömet rövidesen újabb bosszúságok árnyékolták be: továbbra sem talált olyan munkatársat, aki tisztességesen lefordította volna azt németre. Keserűen jegyezte naplójába augusztusban:

„Munkám készen van. És mi szerencsétlen vagyok vele. Heilprin lefordított 14 ívet, és 4 hónap óta szeme fáj. Ludvig lefordított 12 ívet, nem használhatom. Aztán adtam Podhorszkynak, ki a pyraenei fürdőkhöz ment, ő lefordított 6 ívet, és terhesen [értsd: súlyosan] megbetegedett. Kihez forduljak most? Hol talállok embert, ki híven és szépen ír? És aztán nők sem hozhatja ki vagyonát, veszélyeztessen ezt? És az ügy érdeke is mindig vesz! Talán mások meg is előznek. Minden gát összetolult munkám megjelenését megakadályozni.”¹⁹

A következő évben elszórva találunk még utalásokat, hogy művének fordításával bajlódik. 1851 májusában megemlíti, hogy időközben megérkezett feleségét is bevonta a munkába:

„Néhány hét óta munkám német fordításának átnézésével foglalkozánk ketten. Igen rossz fordítás. Én tudom, minek kell értelmének lenni, ő tudja, mi van jól németül, és a formára nézve is van helyes tapintata. Így dolgoztatunk: nekem azonban igen unalmas annyiszor átnézni művemet, nekem az ügyis csak fogamzásakor tetszik, azután undorodom tőle.”²⁰

Ezen ismeretlen munkájára vonatkozó utolsó érdemleges bejegyzését 1851 augusztusában írta naplójába:

„Munkámat azóta Hamburgba már elküldtem volna, de az angol kiadó miatt nem tehettem. De még egyikkel sem egyeztem meg. Isten neki, én nem leszek nehézkes, csak már megjelenjen. Csaknem elmúlt a idejét – értve azt, hogy kelljen, mert a közönséget a folyó események elevebben érdeklik.”²¹

Ezen írására vonatkozó utalást ezt követően nem találunk, nem deríthető tehát ki, mi is volt e két-háromkötetesre tervezett mű. Ám szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk: nem a *Politikai jellemrajzok*. S nagyon valószínű, hogy Blackwell említett

¹⁸ SZBÖM I. 104–105.

¹⁹ SZBÖM I. 106–107.

²⁰ SZBÖM I. 122–123.

²¹ SZBÖM I. 129

levelében erre a korábbi munkára céloz, hiszen 1851 augusztusában Szemere angol kiadókkal is tárgyalt.

A *Politikai jellemrajzok* 1852. évi megírása mellett perdöntő bizonyíték Szemereinek 1852. december 11-én Hajnik Pálhoz írott levele. Ebben ugyanis a következőket olvashatjuk:

„Amit a Bangya-féle ajánlatról mondasz, az azért nem hihető, mivel munkámat, mely most Hamburgban megjelent, *1852-ben tavaszkor írtam, és így arról, ami nem létezett, 1851-ben nem lehetett szólni.*”²² (Kiemelés tőlem. – P. I.)

Az előzőekben tárgyalt ismeretlen munkája természetesen valamiképpen kapcsolódhatott 1848–49 történetéhez, de kizárt, hogy a szabadságharc története lenne, hiszen ennek megírásához 1851 augusztusában még csak előkészületeket tett.

„Különben az 1848–1849-i magyar lapokat és a magyar ügyben megjelent munkákat olvasom, kombinálok, mert az 1848–49-i évek történetét meg kell írnom. Ezzel tartozom a hazának – és magamnak. Gyűjteni unalmas – rendezni könnyebb lesz. Itt minden az összeállítástól függ. Szólni sem kell, csak előadni világosan azt, ami történt.”²³

A *Politikai jellemrajzok* megírásához mindenesetre ez is jó előtanulmányként szolgált. Elképzelhető, hogy bizonyos részeit fel is használta a jellemrajzok írásakor, mert 1852 márciusától viharos gyorsasággal készült el Batthyány, Kossuth és Görgei portréja. A feltűnő gyorsaságot indokoltta, hogy Kossuth jellemrajzát a kormányzóelnök amerikai körútja alatt szándékozott megjelentetni, tompítani akarván vele diadalmenetét. Ez nem sikerült.

A három portré kézírata 1852 május közepére elkészült. Két dologra volt még ekkor Szemereinek szüksége: jó fordító(k)ra, aki(k) átülteti(k) német, esetleg angol nyelvre – láttuk, előző munkájának megjelenése is főképp ennek hiányán bukott meg –, s megbízható, fogadókész kiadóra, aki felvállalja a munka megjelentetésével járó kockázatot. Balszerencséje azonban – mint az emigráció alatt annyi másban – ebben a vállalkozásában is tovább kísérte.

Jellemrajzainak fordítását a bécsi titkosrendőrség két legveszélyesebb besúgójára, a bizalmába férkőzött Bangya Jánosra és Zerffi Gusztávra bízta. Bangya és Zerffi változatos és eseménydús életpályát tudhattak maguk mögött, mire 1850–51-ben beálltak Bach ügynöki hálózatába.

Zerffi pályáját színészként kezdte, majd az 1840-es évek elején a konzervatív *Honderű* c. lapnak volt szépreményű munkatársa.²⁴ Ebben tette közzé a számára „hír-

²² Szemere Bertalan Összegyűjtött Munkái. V. kötet. Levelek. 1849–1862. Pest, 1870. (a továbbiakban: SZBÖM V.) 108.

²³ SZBÖM I. 129.

²⁴ Zerffi pályájára lásd FRANK TIBOR kitűnő munkáját.

nevet” hozó hírhedt színírátaikat és Petőfi-ellenes cikkeiket. 1848-ban azonban már a radikálisok egyik legnépszerűbb lapját, a *Reform*-ot szerkesztette, majd a *Der Ungar*-t. E látványos pálfordulás után azon sem csodálkozhatunk, hogy tagja lett az Egyenlőségi Társulat választmányának. 1849-ben már honvédtiszt, századosi rangfokozatig emelkedett, s mint segétsízt szolgálatot teljesített Aulich Lajos, majd Schweidel József tábornokok mellett is.

Nem érdektelenebb Bangya életútja sem. Ő a nemesi testőrségnél szolgált, majd Zerffihez hasonlóan újságírói pályára lépett. Egy ideig a *Pressburger Zeitung*-ot szerkesztette, majd a *Der Ungar* társszerkesztője lett – Zerffi mellett. Az Egyenlőségi Társulat őt is beválasztotta választmányába, majd 1848 szeptemberében beállt a honvédseregbe. Gyors karrierjére jellemző, hogy decemberben már őrnagy és zászlóaljparancsnok, 1849 tavaszán dandárparancsnok, a szabadságharc utolsó heteiben Komárom rendőrfőnöke ezredesi rangban. Forradalmiságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy 1849 februárjában önhatalmúlag lefoglalta és elkezdte árvereztetni Hám János esztergomi hercegprímás – volt szatmári püspök – tiszánánai magánvagyonát.²⁵ Megkülönböztetett figyelmet fordított Hám boraira, amelyeket – 76 szekérrel – sűrűn Tiszafüredre, a hadsereg felügyelete alá szállíttatott.

Ilyen előélet után emigráltak mindketten, s léptek az osztrák titkosrendőrség szolgálatába. Emellett Bangya dolgozott a párizsi, sőt a porosz rendőrségnek is. Rövid idő alatt Bécs legjobban dolgozó, legtöbb információt szállító hírszerzői lettek. Feladatuk az emigráció belső politikai és személyi ellentéteinek kiélezése és elmélyítése, az emigránsok és a magyar ügy nemzetközi lejárata volt. Ennek megvalósítása során bizton alapozhattak a szabadságharc alatt szerzett személyes kapcsolataikra, és az emigrációt egyre erőteljesebben megosztó széthúzó törekvésekre.

FRANK TIBOR kutatásaiból tudjuk, hogy a Párizsba érkező Bangyát Teleki László gróf ismertette össze Szemerével 1850 júliusában.²⁶ Zerffit pedig valószínűleg Bangya mutatta be a volt miniszterelnöknek. Amint tudomást szereztek Szemere készülők munkájáról, azonnal felajánlották szolgálataikat, hiszen ismerve a szerző elkeseredett Kossuth-ellenességét, céljaik eléréséhez nagyszerű eszközt láttak benne.

A fordítást tehát a Párizsban élő Zerffi és a Londonban letelepedett Bangya közösen végezte. 1852. április 22-én BANGYA levélben kérte Szemerét: „Ha Zerffi nem elég sebesen fordíthat, úgy tesszen egy cikket nekem átküldeni, én majd hamar lefordítom.”²⁷ Április 24-i levelében már örömmel nyugtázta: „Görgei Artúr po-

²⁵ OL H 2. Országos Honvédelmi Bizottmány. 1849:2115.; 1849. február 23-án Abádon kelt önigazoló jelentését Kossuthhoz lásd OL H 2. 1849:2559.; Pályájára lásd BONA GÁBOR: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Budapest, 1987. 98–99.

²⁶ FRANK 86.

²⁷ EKK Litt. Orig. 581:7.

litikai arcrajzát megkaptam, senkinek nem mutatom, senkinek nem szólok, a fordításhoz már ma fogok hozzá, és sietendek, amennyire lehet.”²⁸ Bangya és Zerffi azonban mindent elkövettek a munka hírének szétkürtölésére, hiszen áprilisban már Ferenc József császár is tudott Szemere jellemrajzairól! Minden bizonnyal valamelyikük másolatban elküldte Bécsbe a legérdekesebb fejezeteket is. A magyar emigránsok közül is egyre többen értesültek róla, s várták – ki szorongva, ki kárörömmel – megjelenését. Július 28-i levelében MEDNYÁNSZKY SÁNDOR így számolt be róla Klapka Györgynek:

„Hallott Ön már Szemere hamarosan megjelenő művéről, amely [...] főként Kossuth Lajos ellen irányul? A munka, ahogyan mondják, ahogyan Szerelmey mondja, aki Bangyától, Szemere tótumfaktjától hallotta, három életrajzot tartalmaz majd, nevezetesen Batthyány Lajosét, Görgeiét és Kossuth Lajosét.”²⁹

RÓNAY JÁCINT – igaz, már később – figyelmeztette Szemerét fordítójának kétes magatartására 1853 januárjában:

„Midőn Perczel Londonba érkezett, Bangya meglátogató, mint egykori fővezérét, ki őrnagynak nevezé ki, s Ön munkájának kéziratával olvasás végett kétszer megkínálá, de Perczel nem fogadá el. Ezt magától Perczeltől tudom. Utóbb, midőn a munka megjelent, Bangya a korrektúrapéldányt küldé el Perczelnek, s így ő volt első, ki Önnek munkáját Londonban olvasá.”³⁰

Ugyanerről BANGYA még 1852. november 1-jén úgy számolt be Szemerének, hogy Perczel véletlenül meglátta nála a jellemrajzokat és elkérte, elolvasásuk után pedig dühösen kifakadt szerzőjük ellen, mert őt nem dicsérte meg kellően munkájában. Számíthat tehát arra, hogy a készülő Perczel-önéletrajzban kemény bírálatban lesz része.³¹ „Perczel [...] most énám haragszik, mivel Görgei életrajzában az ozorai győzedelmet az ő érdemének is tulajdonítom” – jegyezte naplójába Szemere 1852 novemberében.³²

A fordítás azonban lassan készült, pedig Bangya is, Zerffi is folyamatos és megérőltető munkáról számoltak be. „A fordításon erősen dolgozom, már a harmadik íven dolgozom, a lefordított íveket azonnal letisztáztatom, és úgy fogom az egészet átküldeni, csak a többi is minél előbb készülne el” – írta BANGYA Szemerének május 3-án.³³ A volt miniszterelnök mégis elégedetlen volt fordítói munkájával. Keserűen jegyezte meg naplójában ugyanebben a hónapban: „A német fordítás megy lassan

²⁸ OSZKK Levelestár.

²⁹ OL R 295. Klapka György iratai.

³⁰ OL R 190. Szemere Bertalan iratai. 2.cs. 5. tétel.

³¹ EKK Litt. Orig. 581:25.

³² SZBÖM I. 169.

³³ OSZKK Levelestár

és rosszul, Zerffi tolla nem rossz toll, de ő maga hanyag, hazug, hálátlan ember. Adósom is, e munkáját is készpénzzel fizetem, és mégsem siet. Pedig mindennek megvan a maga kora, ha az elmúlik, ki mit egyszer elszalaszt, nem bájolja vissza azt. Azóta már nyomathatnák, és íme, ő nincs készen.³⁴

Hogy háborgása jogos volt, bizonyítja KARL MARXnak május 6-án Engelshez írt levele is: „Most Bangya fordítását javítom, amelyet Szemere magyarul írott jellemrajzairól készített. Az eredeti, amelyet csak nagy nehezen lehet a gyatra, és sokszor szinte érthetetlen, a nyelvtannal és a consecutio temporummal folytonosan hadilábon álló fordításból kihámozni, minden bizonnyal remek.”³⁵ Marx egyébként nemcsak a jellemrajzok fordítása körül bábáskodott, hanem kiadó keresésében is segítséget nyújtott Bangyának, akire Szemere a könyv megjelentetésével járó valamennyi feladatot rábízott. (Így Marx amerikai kapcsolatait felhasználva sikerült pl. 1853-ban Joseph Weydemeyer segítségével a *Reform* c. lapban folytatásokban közléteni Görgei jellemrajzát – a másik kettőt azonban már nem.)

Nem véletlen természetesen, hogy Marx segítséget nyújtott Szemere munkájának megjelentetéséhez, miként az is érthető, miért ítélte el Kossuth 1848–49-es és emigrációbeli tevékenységét. A magyar ügyről szerzett információi ugyanis főképp Szemerétől, Bangyától és Zerffitől származtak. Érthető tehát, hogy a jellemrajzokról a következőket írta egyik elvbarátjának:

„Minden sora fölényes szellemre vall, és a megvetésnek és gúnynak általa kiváló ügyességgel alkalmazott rendszere érthetővé teszi a demokraták dühét. Noha persze Magyarország álláspontjához híven, óklasszikus módon a »hazát és a polgárt« helyezé mindenek fölé, írását ízig-vérig kritikai szellem hatja át. Az az ember, aki így gondolkodik, és így ír, nem osztrákügynök.”³⁶

Egy másik írásában pedig a következőket vallja ugyanerről: „Ajánlom Szemere úr nemrégiben megjelent, Batthyány Lajosról, Görgei Artúrról és Kossuth Lajosról írt életrajzát mindazoknak, akik nem akarnak a népszerű előítéletek előtt meghajolni, hanem tárgyilagos ítéletet szeretnének alkotni.”³⁷

Engelshez írott leveléből pedig immár kristálytisztán csengenek ki Szemere előítéletei: „Világosan kiderül a következő: az osztrák dinasztia trónfosztását, amely meghírdetésének pillanatában apolitikus és káros volt, Kossuth Lajos úr rendezte meg, hogy magának biztosítsa a kormányzói posztot, mert attól tartott, hogy ha

³⁴ SZBÖM I. 160.

³⁵ KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS Művei. (a továbbiakban: MEM) 28. kötet. Budapest, 1971. 62–63.; Szemere és Marx kapcsolatára lásd MALLER SÁNDOR: Marx és Szemere. Századok, 1956. 667–708.

³⁶ KARL MARX–ADOLF CLUSSHOZ, 1852. május 10-én. MEM 28. kötet 491.

³⁷ 1853. március 4-én írt cikkét lásd MEM 8. kötet. Budapest, 1960. 528.

habozik, az később ellenállás nélkül a győztes Görgeié lesz. Azt a hibát, hogy Budát ostromolták, ahelyett, hogy Bécs ellen vonultak volna, szintén Lajos okozta, akinek arra fáj a foga, hogy családjával együtt győztesként ünnepélyesen bevonuljon a fővárosba.”³⁸

A „nemzetközi összefogás” ellenére a jellemrajzok csak nem akartak megjelenni. SZEMERE már Bangyát is meggyanúsította, hogy szabotálja a kiadást:

„Bangyára bíztam a jellemrajzok kiadását Londonban, de ő vagy hanyag, vagy ügyetlen, vagy éppen csalfa ember. Minden volt, míg a kézirat ott nem vala, angol és német kiadó bőségben, és most semmi nincs, az előbbi pozitív ígéretek mind elmúltak, mint a füst. Sok kellemetlenségem van emiatt vele, a kiadókkal, s kivált mivel nem tudom, mit higgyek róla, Bangyáról.”³⁹

A fordító pedig továbbra is csak ígéretett, kiadókkal tárgyalt és válogatott közöttük. Március 29-én a következőket írta Szemerének:

„Egy berlini kiadóra fogok szert tehetni, ha a német fordításban Ausztria nem-igen hevesen lesz megítélve, mit már azon tekintetből is ajánlani bátorodom, mert ha célt akarunk érni, szükséges, hogy e munka leginkább honunkban olvasson. Ha már Kossuth és a haza bukása között van a kérdés, úgy minden jó hazafi át fogja látni, hogy inkább 100, ha kell ezer ember bukjon.”⁴⁰ Április 3-án kelt levelében pedig a következőképpen érvelt: „Némethonban nem Campet, hanem más kiadót fogok szerezni, kinek neve Ausztriában és Magyarhonban nem a proskribáltak közé tartozik. Én hiszem, hogy e munkának nagyobb lesz hatása, mint mi gondoljuk, és minekutána Kegyed nem Ausztria históriáját, hanem a magyar forradalom három híres emberét rajzolja, tehát magam is azt hiszem, hogy legjobb Ausztriáról hallgatni, ezzel elvbéli áldozat nem történik, a fő cél pedig el leszén érve. Hogy lássák könnyűhiszemű honfitársaink hamis isteneiket meztelenségükben, és hadd okuljanak.”⁴¹

A német kiadást szeptember végére sikerült megszervezni, végül mégis Hoffmann és Campe, tehát Marx kiadója jelentette meg a munkát. Az angol kiadás azonban tovább késett, pedig Szemere valamennyi tiszteletdíjáról lemondott Blackwell javára, csak jelentesse meg minél hamarabb írását, ezt azonban már nem sikerült elérnie. 1852 nyarán Angliában a parlamenti választások minden mást háttérbe szorítottak, s nem akadt kiadó, aki vállalta volna a megjelentetéssel járó kockázatot. Október 7-én Bangya már arról számolt be Szemerének, hogy Blackwell visszaadta a kéziratot,

³⁸ MEM 28. kötet. 63.

³⁹ SZBÖM I. 162.

⁴⁰ OSZKK Levelestár.

⁴¹ OSZKK Levelestár

de semmilyen magyarázattal nem szolgált arról, hogy miért mondott le kiadásáról.⁴²

Mire 1852 október közepén Szemere kézbe vehette kinyomtatott jellemrajzait, már elfásult a hosszú várakozásban, nem tudott igazán örülni a három kis füzetnek. Novemberben így vall erről naplójában:

„Munkám csakugyan megjelent október 15-én. Campe a három füzetet három külön részben, három helyen nyomatta, hogy gyorsan jelenhessen meg. Úgy veszem észre, külön füzetben azért adta ki, hogy ha pl. Batthyány Ausztriába nem juthatna is be, Kossuth talán be fog juthatni. Az Allg. Wiener Zeitungban azonban olvasom, miképpen a császári rendőrség az egész birodalomban eltiltotta.

Nagyon sajnálom, hogy így adatott ki, anélkül, hogy még egyszer átnézhettem és átdolgozhattam volna, mert egészen másképpen írnám meg most; akkor a pillanat hevében az egész polémiai alakot öltött magára. Szenvedély látszik Kossuth rajzában, ámbár nálam az nem vesz erőt az igazságon soha. Azonban az ellenzőt sokan hajlandók ellenségnek venni.

A darabos, faragatlan, harmóniatlan és gondatlan német stíl pedig még gyöngébbnek mutatja a munkát, mint amilyen az valóban.

Én mindenesetre kimondtam Kossuthról meggyőződésemet, oly tények alapján, miket tagadni leghívebb emberei sem képesek.

Vele többet azért én nem fogok bajlódni.”⁴³

Műve vegyes visszhangra talált. Perczel Mórt, a kevesek egyikét, akivel még tartotta a kapcsolatot, magára haragította vele; Kossuth nem foglalkozott a személyét ért – nem is váratlan – támadással; gróf Batthyány Lajosné Genfből köszönőlevelet küldött a szerzőnek. Az angol és francia lapok kisebb-nagyobb terjedelemben ismertették, néhol méltatták a *Jellemrajzokat*. A szerző 1853. január 4-én látható örömmel és elégedettséggel számolt be Rónay Jácintnak:

„Tegnap az Examinerben olvastam munkám rövid, de kedvező ismertetését. [...] Annál inkább örülök neki, mivel még nem küldtem példányt az Examinernek, és főképp mivel ilyen tekintélyes és radikál lap ítéletét többre becsülöm a Times-féle nem liberális lap ítéleténél. Kossuthot ugyan látszik kímélni, de a kímélet inkább maliciózus kímélet, midőn azt mondja, »weaknes«-ét (gyengeség) kár volt annyira nyomni, és hogy »perhaps« (talán) csak a két első arcképet kellene angolra fordítani.”⁴⁴

Az emigránsok általános véleményét fogalmazhatta meg MEDNYÁNSZKY SÁNDOR Klapkához 1852. december 13-án írt levelében:

⁴² EKK Litt. Orig. 581:23.

⁴³ SZBÖM I. 168.

⁴⁴ SZBÖM V. 74-75.

„Szemere könyve kétségkívül ártott Lajosnak. Sok adat megdönthetlen ellene, azt mi úgyis régen tudtuk; csak hogy így marakodás legkevésbé van most és a külföld előtt helyen.”⁴⁵

Batthyány Lajos, Görgei Artúr és Kossuth Lajos jellemrajzait két motívum fűzi szorosán össze. Az első: a három jellemrajzban Szemere – a teljességre törekvő szándéka nélkül – a szabadságharc történetét foglalja össze, sőt Batthyány jellemrajzában visszatekint a reformkor pártküzdelmeire is. A második: Szemere engesztelhetetlen Kossuth-ellenessége. Ennek köszönhető, hogy nemcsak Kossuth jellemrajza, de Batthyányé és Görgeié is vádirat a volt kormányzóelnök személye és tevékenysége ellen.

Naplójában többször is megemlíttette, hogy munkájában leginkább a források hiánya hátráltatta. Minden bizonnyal felhasználta KLAPKA GYÖRGY két emlékiratát,⁴⁶ SZILÁGYI SÁNDOR munkáit,⁴⁷ a *Közlönyt*, továbbá Bangyától és Zerffitől is kaphatott szóbeli információkat, akárcsak a Párizsban élő emigránsoktól – elsősorban Batthyány Kázmértól és Teleki Lászlótól. Kézírtos forrásanyag alig állt rendelkezésére. Amit összegyűjtött, ill. emigránstársaitól kapott, annak egy részét közölte a jellemrajzokban, igaz nagyon pontatlanul és megcsonkítva: az iratokból a neki elmentmondó, a nem őt igazoló passzusokat egyszerűen kihagyta.

Az íráskor természetesen figyelembe kellett vennie, hogy munkáját elsősorban külföldön, Magyarország történetét kevésbé ismerő emberek olvassák majd. Batthyány jellemrajzában ezért hosszan ismertette a szabadságharc kitörésének előzményeként Magyarország és Ausztria századokra visszanyúló kapcsolatának alakulását, valamint a reformkor gazdasági–társadalmi–politikai törekvéseit.⁴⁸

Szemere az első felelős és független magyar miniszterelnökről – kritikai észrevételei ellenére – a legnagyobb elismerés hangján szólt. Batthyányban látta megtestesülni azt a politikust, aki ha előbb kezd el készülni a fegyveres harcra, ha korábban ismeri fel, hogy Bécsben a szép szavakon és ígéreteken kívül semmilyen garanciát nem kaphat az áprilisi törvények tiszteletben tartására, sikeresen végigvezethette volna a szabadságharcot, igazi forradalmár válhatott volna belőle, hiszen

⁴⁵ OL R 295. Klapka György iratai.

⁴⁶ KLAPKA első visszaemlékezése 1850-ben Londonban (*Memoirs of the War of Independence*), majd Lipcsében (*Memorien von April bis October 1849*) jelent meg.

⁴⁷ SZILÁGYI SÁNDOR: *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben*. Pest, 1850.; SZILÁGYI SÁNDOR: *A magyar forradalom napjai július elsője után*. Pest, 1849.; SZILÁGYI SÁNDOR: *A magyar forradalom férfiai*. Pest, 1850.; SZILÁGYI SÁNDOR: *Görgei és fegyverletétele*. Pest, 1850.

⁴⁸ Szemere jellemrajzainak magyar nyelvű kézírata OSZKK Fol. Hung. 1953. Nyomtatásban egy bő okmánytárral kiegészítve megjelent 1990-ben. SZEMERE BERTALAN: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból*. Okmánytár. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, az Okmánytárat, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította HERMANN RÓBERT és PELYACH ISTVÁN. Budapest, 1990.

az ehhez szükséges valamennyi személyes tulajdonsággal bírt. Csakhogy nem volt forradalmár, s nem is akart azzá válni. Az ellentétet a dinasztiaival – politikai hitvallásából eredően – békés úton akarta kiegyenlíteni, ezért Bécsben legfeljebb azt vethették a szemére, „hogy az alkotmánynak véde, a szabadságnak híve volt”. Közismert elvhúsa megakadályozta, hogy – a tömeg szimpátiáját keresve – feladja politikai meggyőződését, s letérjen a „legalitás ösvényéről”. Ezért nem is talált más indokot Batthyány vértanúságára, mint a dinasztia bizonyos tagjainak személyes bosszúvágyát. Hibái közé sorolta viszont, „hogy kormányzásra szükséges ismerettel, sem gyakorlattal nem bírván, a minisztérium tevékenységének, ő mint elnök, sem egyseget, sem következetes és koncentráltabb irányt nem tudott adni”, valamint „hogy már július előtt vagy ő nem lépett ki a minisztériumból, vagy abból Kossuthot nem léptette ki – magától nem lépve ki –, miután ők két teljesen ellenkező politikát követtek, melyek közül egyik a másikat szükségképpen paralizálta”. Ugyanakkor dicsérte Batthyány egyenes jellemét, bátor magatartását mind az Udvarral, mind a túlbuzgó pesti forradalmárokkal szemben; következetes békepolitikáját, amelyet akkor sem adott fel, amikor az ország egén sötét felhők tornyosultak; s benne tisztelte azt a kormányfőfit is, „aki nem ugyan a forradalom, hanem tisztán a belső béke fenntarthatásának szűkebb szempontjából megtette azon intézkedéseket, melyek a későbbi dicsőséges harc alapjául szolgáltak”, vagyis felállította az első tíz honvédszázalóját, és fegyvereket vásárolt külföldről.

Batthyány jellemzésekor minduntalan előtör Szemeréből a szépírói hajlam, és a miniszterelnököt, mint a 19. századba csöppent ókori görög férfiideált jeleníti meg előttünk. Természetesen nem ok nélküli ez az idealizált Batthyány-kép. Főhajtás ez az egykori harcostárs s vértanú előtt. Főhajtás az özvegy előtt, aki Szemere 1852. június 18-án született kislányának volt a keresztanyja, s akivel 1852 nyarán még azt tervezték, hogy Genfben áttelepülve létrehoznak ott egy kisebb magyar kolóniát.⁴⁹ Párizs klímája egyébként is elviselhetetlen volt Szemere állandó fejfájással ágyban fekvő beteg feleségének. S főhajtás volt végül az elvbarát, Batthyány Kázmér előtt is, aki – talán egyedül – végig kitartott Szemere mellett, s aki Kossuth-ellenes hadjárataiban sohasem hagyta cserben. Egyébként is Batthyány miniszterelnöksége idején a legteljesebb egyetértésben dolgoztak együtt hosszú hónapokig, a gróf kellően méltányolta Szemere politikai és jogi ismereteit, fontos feladatokkal bízta meg. Rábízta például Pozsonyban 1848 márciusában miniszterelnöki irodájának megszervezését, őt küldte Pozsonyból Pestre – mint a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagját – a háborgó, forradalmi, a minisztérium és az országgyűlés munkájával már elégedetlen főváros lecsillapítására. S a kormánynak Pestre költözése

⁴⁹ SZEMERE 1852. július 7-i levele gr. Batthyány Lajosnéhoz OL R 295. Szemere Bertalan iratai. 2. cs. 5. tétel

utáni időszakából sincs semmilyen adatunk arra, hogy együttműködésüket bármilyen ellentét zavarta volna.

A második, terjedelmesebb jellemrajz Görgei Artúrét. Az ő megítélésénél és jellemzésénél Szemeréből már előbújik a kíméletlen intrikus, aki nem riad vissza a tények tudatos meghamisításától sem, csakhogy minél sötétebb képet festhessen az egykori fővezérről. Már a jellemrajz indítása is elgondolkodtató: Görgei gróf Zichy Ödön felakasztatásával „szétszakította a láncot, mely az országot a dinasztiához kötötte”, pedig „a kormány és az országgyűlés még mindig a kibékülés reményein csüggött. Kossuth csak szóval hirdette a forradalmat, Görgei volt az, ki azt vérontással megkezdte.” A váci kiáltvánnyal pedig már a Honvédelmi Bizottmányt és Kossuthot akarta megbuktatni. 1849 tavaszán „bajtársai közt cselszövényt” indított, hogy az új fővezért, Dembinski altábornagyot buktassa meg. Evégett szabotálta a lengyel származású tábornok parancsainak végrehajtását; ezért engedte elfutni Schlik hadtestét 1849. február elején Kassa környékén. (Mi sem jellemzőbb Szemere következetességére, mint hogy az akkor Kossuthoz írt jelentésében még Klapka nyakába varrta Schlik elszalasztását.) Azért nem nyertük meg a kápolnai csatát sem (1849. február 26–27.), mert Görgei két hadosztálya „csak akkor jelent meg, midőn a csatának már vége volt”. Egymás után olvassa Görgei fejére képtelen vádpontjait, a sorok között olykor mégis ott cseng: ez a férfi azért született katonai tehetség volt, tudott hadsereget teremteni, táborában fegyelmet tartani, az ellenséget a legváratlanabb húzásával képes volt zavarba hozni. Elismerő megjegyzéseit egy-két lappal később – önmagának is ellentmondva – természetesen „korrigálja”, még keményebb hangon bírálva Görgeit, s az előbb még elismert s megdicsért tulajdonságoknak a hiányát kéri számon tőle. Szemere egyik megteremtője s talán legkövetkezetesebb hírdetője volt a Görgei árulásáról szóló mítosznak, de sokakkal ellentétben ő más indítékokkal magyarázza a „gyalázatos tettet”.

„Amit Görgeiről Kossuth mond, hogy pénzért árulta el a hazát, az alaptalan rágalom. Görgei nem becsüli az elveket, az igaz, de a pénzt sem. [...] Görgei azon tettéért, hogy Világosnál a fegyvert föltétlenül lerakta, nem áruló, hanem gyáva; az ő legnagyobb bűne abban áll, hogy előbbi tetteinek egy hosszú sorozata által oda-juttatá a dolgot, miszerint a fegyverletétel szükségessé s kénytelenséggé vált. [...] Ő nem volt áruló anyagi enzésből, ő elvesztette a hazát pusztá dacból, szeszélyből, gyűlölségből, s egy melegebb haza- és szabadságszeretet hiányából.”

Szemere végletes Görgei-ellenességét eltérő politikai meggyőződésükön túl személyes okok is meghatározták. Emlékezetében élénken éltek még a tiszafüredi „katonai puccs” eseményei, ahol a „lázádo”, engedetlen Görgeit meggyőződése ellenére volt kénytelen megbízni ideiglenesen a fővezéri teendők ellátásával. Legkellemetlenebb élményei közé tarthatott az a pár nap is, amelyet 1849. augusztus 3-át követően töltött Görgei táborában gróf Batthyány Kázmérral együtt. Hogy Görgei

jellemrajza mégsem tökéletesen megsemmisítő írás, annak két oka lehet. A száműzetésben élő, hazájában árulónak bélyegzett volt fővezért nyugodtan kihúzhatta lehetséges vetélytársainak sorából. Másrészt bizonyos kérdések elbírálásánál azért állt – talán kényszerből – Görgei mellé, mert ezzel egyetlen potenciális ellenlábását, Kossuthot még megsemmisítőbb kritikában részesíthette.

A harmadik, legterjedelmesebb írás Kossuth jellemrajza. Mondanivalójának súlyát, a Kossuthal való végleges leszámolás szándékát bizonyítja, hogy már a Batthyány-jellemrajz némely része is, a Görgei-jellemrajznak pedig megközelítőleg a harmada a kormányzóelnök bírálatával foglalkozik. Míg az első két rész többkevesebb következetességgel időrendben követte nyomon Batthyány és Görgei pályafutását, itt érveit egy-egy gondolat köré csoportosította. Kérdéseket tett fel önmagának (Kossuth republikánus-e? Kossuth próféta-e? stb.), s az ezekre adott tagadó válaszokban vette megsemmisítő kritika alá az elnök tevékenységét. Szemere Kossuth pályáján mindössze két olyan korszakot említett meg, amikor véleménye szerint ő tehetségének és képességeinek megfelelő munkát végzett, s azt jól látta el. Az első ilyen időszak az 1832–36 közötti, amikor az *Országgyűlési Tudósításokat* szerkesztette, a második pedig 1841-től 1844-ig tartott, amikor is a *Pesti Hírlap* szerkesztője volt:

„Azonban az tagadhatlan, miképp Kossuth akkor volt leginkább helyén, midőn egy hírlap élén állt, midőn izgatott és ébresztett, midőn tanácsolt és tervezett, midőn mint a szó nagy mestere maradt a szó terén, itt használt a legtöbbet, itt ártott a lehető legkevesebbet.”

1844 után, miután „egyéni érdekből” lemondott a lapszerkesztésről, s az „izgatott” pályájára lépett, már mind az ellenzék, mind a nemzet szempontjából káros tevékenységet folytatott. Szemere vádpontjai közül íme a legsúlyosabbak: Kossuth cselekedeteit mindig a személyes érdeke vezérelte; Batthyány békepolitikáját „paralizálta”, s ezzel belekényszerítette az országot egy véres forradalomba, anélkül, hogy arra azt felkészítette volna; a forradalomra csak szavakban készült, tettekben nem; mihelyt az ország fővárosát az ellenség megközelítette, személyes gyávaságról téve tanúbizonyságot, mindig az első volt, aki azt futva elhagyta; Görgeiben felismerte, hogy áruló, de nem volt bátorsága hozzá, hogy elfogassa, helyette többször is rábízta a fővezérséget; a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadtatásával szakadást idézett elő a nemzetben; 1849. augusztus 11-én önkényesen, a minisztertanács összehívása nélkül adta át a diktatúrát Görgeinek; lemondott a kormányzóelnöki hatalomról, de amint török földre lépett, és életét biztonságban tudhatta, törvénytelenül visszavette azt.

Szemere mesterien értett ahhoz, hogy Kossuth erényeiből is hibát kovácsoljon. S miközben hosszan sorolta a volt kormányzóelnök politikai és jellembeli fogyatékosságait, elhallgatta vagy eltorzította érdemeit. Kétségtelen, Szemerének sok kérdésben (pl. a kormányzóelnöki cím használatának jogosságában, Henningsen kül-

detésének bírálatában,⁵⁰ Kossuth emigrációs tevékenységének kritizálásában) igazat kell adnunk. A magyar emigránsok egymás közti levelezésében is szép számmal találunk Kossuth tevékenységét keményen bíráló, olykor elítélő megnyilatkozásokat. Csakhogy ők politikai megfontolásokból, olykor személyes érdekeiket is szem előtt tartva tartózkodtak a nyilvános bírálattól. Szemere vállalta ezt, s ha célt akart érni, vállalnia kellett az ezzel járó veszélyeket is. Kossuth nimbusza, kultusza azonban erősebbnek bizonyult az ő rosszhiszemű vádakkal (is) terhelt igazságainál. Nem sikerült sem az emigránsokat, sem a nemzetet elidegenítenie a levert szabadságharc vezető politikusától.

Végérvényesen s visszavonhatatlanul egyedül maradt.

A *Politikai jellemrajzok*-ban megfogalmazott gondolatok nemzedékeken keresztül meghatározták és megmerevítették a Batthyányról és Görgeiről kialakított képet. Történetírásunkban és tudatunkban így lett Batthyány legfőbb jellemvonása – ha egyáltalán figyelmet fordítottak az első magyar miniszterelnök személyére és munkásságára – az eltúlzott udvarhűség és lojalitás. Így lett Görgeiből áruló, aki pénzért vagy pusztán csak elvtelenségből elárulta a hazát, s ezzel elgáncsolta a nemzet jogos szabadságvágyát.⁵¹ Szemere személyes tragédiája, hogy éppen a bírálatának keresztüztübe állított politikusról, Kossuth Lajosról alkotott ítélete ellenkezett homlokegyenest a nemzet ítéletével. Ez a Kossuth portré volt hosszú évtizedekig legfőbb akadálya annak, hogy jellemrajzai magyarul megjelenhessenek. A Kossuth-kultusz ugyanis nem viselte volna el, hogy bálványáról ily mértékben leszedjék a szenteltvizet, még ha a vádak többségét azonnal és hitelt érdemlően meg is lehet cáfolni. S ezzel Szemere műve, s maga Szemere is hallgatásra ítéltetett. A 19. század azon kevés politikusa közé tartozik ő, akit az utókor szinte tudatosan próbált „kiírni” a nemzet történetéből.

Az egykori miniszterelnököt emigrációs évei alatt kudarcok sorozata érte. Elvesztette két gyermekét, ill. az egyiket meg sem ismerhette, hiszen az 1850. március 20-án született Terézia Ilona május 11-én még Magyarországon meghalt; felesége állandóan betegeskedett, s az év nagy részét ágyban kellett töltenie; gazdasági vállalkozásai, melyekkel családja megélhetését kellett volna megalapoznia, majdnem

⁵⁰ Kossuth 1849. október 2-án Vidinben felhatalmazta Charles Henningsen angol újságírórt „... hazánk legmelegebb barátjai egyikét ... mindent tenni, mit Komárom megtartására, biztosítására szükségesnek látand, kinevezni vagy letenni bárkit, amint azt jónak ítéli, a nemzetet jutalmazásra vagy kárpótlásra kötelezni.” Henningsen – szerencsére – már nem tudta átvenni a parancsnokságot Komáromban, mert a várórság október 3-án kapitulált. A megbízólevelet közli HAJNAL ISTVÁN: A Kossuth-emigráció Törökországban. I. kötet. Budapest, 1928. 495.

⁵¹ Szemere Görgei jellemrajzából vette át pl. HORVÁTH MIHÁLY is a szabadságharc történetét feldolgozó munkájában (Magyarország függetlenségi harcának története. I–III. kötet. Genf, 1865.) a legtöbb Görgei-ellenes vádat.

a csőd szélére juttatták; politikai törekvéseit az emigránsok elutasították. Megkeseredett emberré vált. A Kossuth jellemrajza elé írt „önbiográfiája”, melyet a tervezett amerikai kiadás elé készített, hitelesen tudósít erről :

„A szerző önbiográfiája

Most másodízben szólok fel az amerikai nép előtt, tehát célszerűnek tartom magamat részletesben bemutatni illő tisztelettel. Nevem a cikk alá van írva. Koromra nézve 39 esztendő vagyok. Midőn a magyarok Krisztus születése után a 884. évben Európába bejöttek, hét szuverén vezérök volt, egyiket Hubának hívták, ennek fia volt Szemere, s családomból azóta folyvást e nevet viseli. Jól tudom, hogy vagy soha nem élt Ádám, vagy ha élt, minden ember tőle származik le, azonban ez ősi eredetemre azért vagyok büszke, mert eszerint családomból a szabadságot az ázsiai síkon, mitegy Isten kezéből vevén egyenesen, azt nem köszöni koronás főnek, még kevésbé az ausztriai dinasztának. Több évek során át viselvén megyei, municipalitási hivatalt, minek kútfeje nálunk a nép szabad választása, később ugyanezen nép által három országgyűlésre küldtettem el képviselőül. 1848-ban az első magyar minisztériumnak, mint belügyminiszter, tagja válék; midőn a dinasztia és nemzet közt a fatális szakadás végképpen megtörtént, az ideiglenes kormány tagjainak egyike voltam; 1849-ben pedig, az ausztriai dinasztia letételének kimondása után, midőn Kossuth úr kormányzó lett, én a miniszteri tanács elnöke lettem. Azon tetteben, miszerint a diktatúrát Görgei generálnak Kossuth úr gyáván átadta, nem vettem részt, s ő már augusztus 17-én 1849-ben honát sietve elhagyta, midőn mi, Batthyány Kázmér és én, még augusztus 23-án Orsovánál az utolsó 2400 emberrel csatát vívtunk.

Íme, ez politikai életem rövid vázlata. Árnyékoldalaimmal, hibáimmal a közönséget nem untatom, azoknak kikürtölését bízom Kossuth úrra és barátaira, különösen Pulszky úrra, akiről nem kétlem, hogy bár 1850-ben a Kölni Újságban nyilvános óvást tett az ellen, hogy ő és Kossuth úr nem republikánusok, hogy ők Ledru Rollin és Mazzini-féle főtlen republikánusokkal semmi összeköttetésben nincsenek, most magát és urát mint becsületes republikánust mutatja be az amerikai nagy népnek.”

Zur Geschichte des Werkes „Politische Charakteriskizzen...“
von Bertalan Szemere

Am Anfang der 50-er Jahren im 19-en Jahrhundert erschienen nach der Niederschlagung des Freiheitskrieges zahlreiche Erinnerungen und Memoiren von unseren emigrierten Politikern und Offizieren. Unter den Werken mit verschiedenem Niveau und Inhalt erweckte besonders großes Interesse die Erinnerung von Bertalan Szemere, die 1851 mit dem Titel „Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskriege“ erschien. Szemere hat den Lebenslauf und die in den Ereignissen gespielte Rolle drei hervorragender Persönlichkeiten des Freiheitskrieges dargestellt und beurteilt, indem er über die Geschichte 1848/49 schrieb. Sein Ziel mit diesen Charakterskizzen war eindeutig, er wollte Lajos Kossuth, seinen jetzt schon politischen Gegner zugrunde richten.

Das Verhältnis zwischen den beiden Politikern war schon 1849 in Ungarn sehr gespannt. Szemere, der Ministerpräsident hatte das Gefühl, dass er aus dem Schatten von Kossuth, dem Gouverneur nicht austreten kann, obwohl er mit seinen Fähigkeiten und Begabung zur Lösung grösserer Aufgaben, nämlich der Rettung der Heimat predestiniert wäre. Als Kossuth und seine Regierung abgesagt hat, hat er diese Schrift nicht unterschrieben, denn er hat gemeint, er könnte so in der Emigration als rechtskontinuierlicher Ministerpräsident der Führer Nummer 1 bleiben. Er wollte natürlich beweisen, dass Kossuth des Vertrauens der Nation nicht mehr würdig sei, er habe nämlich die politische Macht, die er seit der Reformzeit besass, missgebraucht. Charakteristisch ist also in diesem Werk die „Kossuth-Gegnerschaft“, die bewusste und konzeptionelle Umwertung der Vergangenheit.

Die Tragödie von Szemere aber besteht darin, dass sein Werk von allen Zeitgenossen eben wegen des Kossuth-Bildes abgewiesen wurde. Der sich herausbildende und noch heute anwesende Kossuth-Kult liess „seinen Held“ nicht so negativ beurteilen.

Die politischen Charakterskizzen erschienen so erst 1990 auf ungarisch.

Útkeresés és hagyományörzés. Vita a nemzeti eszméről az 1850-es évek második felében

Az 1848–49-es forradalom és a bécsi udvar elleni szabadságharc egyben a nacionalizmusok egymásnak feszülését és véres küzdelmét hozta magával Magyarországon, mely teljes katasztrófával végződött minden fél számára, hiszen Bécs abszolutizmusa győzedelmeskedett felettük. S aztán a politikai dermedtség állapota következett. Mégis a kataklizmát megélt generáció szinte már az első pillanattól kezdve kísérletet tett a nemzeti eszme vizsgálatára, a nemzetiségi mozgalmak értékelésére. Erre annál nagyobb szükség volt, mivel a teljes jogfosztottság állapotában, az önkényuralom szorításában a nemzeti eszme jelenthette azt az integráló eszmét, mely az abszolutizmus legitimációs kísérleteivel szemben – amelyekben a „nemzeti egyenjogúság–egyenjogúsítás” jelszava tekintélyes szerepet játszott az első hónapokban, években – a magyar társadalom „passzív ellenállásának” szilárd alapját képezhette.

A magyar közvéleményre meghatározó befolyást gyakoroltak báró KEMÉNY ZSIGMOND röpiratai (*Forradalom után, Még egy szó forradalom után*), melyek az új politikai szituációban tisztázni kívánták a birodalom és Magyarország államjogi viszonyát, 1848–49 politikai tapasztalatait. E röpiratok azonban a Magyarországon élő nem magyar nemzetiségekhez való viszony tekintetében szinte teljes mértékben a reformkori tradíciókat követték. KEMÉNY megállapításait a *Pesti Napló* hasábjain is kifejtette. Kiindulópontja a „politikai nemzetiség” koncepciója volt: „Mert ha vegyesajku országokban valahol, bizonyosan nálunk volt kifejlődve a *politikai nemzetiség* (kiem. K. Zs.) és azon közszellem, mely a különböző nyelvű, de egy érdekű és egy politikai jövőendővel bíró népiségeket állandólag összekötötte.”¹ KEMÉNY definíciójából is világos, hogy a magyar liberális elit és közvélemény továbbra is alapvetőnek tekintette az egy állam – egy nemzet elvét, s továbbra is határozottan elutasította a nem magyar ajkúak kollektív egységként való elismerését. Ennek megfelelően a magyar liberális nemzetiségi politika átfogó revíziójára sem került ekkor sor, KEMÉNY is leszögezi a következőket az 1844. évi nyelvtörvénnyel kapcsolatban: „Törvényünk egyes czikkei – ha azokat most is, midőn a viszonyok új alakulásai

¹ KEMÉNY ZSIGMOND: A politikai nemzetiség fejleményei Magyarországon. *Pesti Napló*, 1851. március 4.

támadtak, átvizsgáljuk – nem látszanak a politikai nemzetiség igényeire nézve túlcseporgóknak, oly államban t.i., hol a közigazgatási nyelv által az idegen ajkuaktól nem vetettek létező jogok el, hanem csak az rendeztetett, mi századok óta mindig az országlati nyelv sajátja volt.”² Egyetlen vonatkozásban hirdetett meg KEMÉNY szükséges változtatást: az egyházi anyakönyvek kötelező magyar nyelvű vitelét helytelenítette, mivel az „a házikör határszéleig” és „a hitbuzgalom küszöbéig vezették az állami nyelvjogor”³.

A reformkori politikai küzdelmek vezető személyiségei közül báró EÖTVÖS JÓZSEF volt a másik, aki röpirataival a nemzeti–nemzetiségi eszme elméleti vizsgálatát tűzte ki célul. Keménnyel szemben a reformkori magyar liberális nacionalizmus alapelveinek és nemzetiségpolitikai gyakorlatának átfogó kritikájára törekedett. Nézetei azonban inkább felháborították a magyar közvéleményt, mintsem befolyásolták – gondolatai (melyeket persze ő maga is számos ponton módosított) igazán majd csak az 1860-as években találnak rokonszenvező szövetségeseiket.

Az Eötvös nemzetiségpolitikai nézeteivel folytatott polémia során 1856 és 1860 között a fiatalabb generáció két tagjának, báró KEMÉNY GÁBORNak és MOCSÁRY LAJOSnak munkáiban fogalmazódtak meg a legtisztábban a magyar liberális közvélemény fenntartásai e teóriák ellenében, s ebben a vitában körvonalazódtak először a nemzetiségi konfliktus jövőbeni kezelésének különböző liberális javaslatai. A vita három résztvevőjének programja a magyar liberális hagyományok három különböző színezetű változatát képviseli – ezek a változatok bizonyos pontokon összhangban vannak egymással, bizonyos pontokon szétágaznak. De együttesen az 1850-es évekbeli közgondolkodás láttelejét adják.⁴

² Uo.

³ Uo.

⁴ A vitát eddig főképp az Eötvös Józseffel foglalkozó szakirodalom tárgyalta, de csak fő vonalaiban. Vö. BAKA ANDRÁS: Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai. Bp., 1990. 137–147.; GALÁNTAI JÓZSEF: Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében. Bp., 1996. 27–28.; lásd még: TÓTH EDE: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874). Bp., 1967.

Eötvös József bírálata a nemzeti eszméről

Az EÖTVÖS 1850-es évekbeli munkáit elemző irodalom igen bőséges és szer-
teázó.⁵ Éppen ezért nem szükséges nézeteit ez alkalommal részletekbe menő-
kig ismertetni.

EÖTVÖS az emberi szabadság kifejlődését tekinti a történeti fejlődés mozgó-
erejének és legfőbb kritériumának. Másik alaprétele a nagy államiság jelenbeli szük-
ségességének elve. Ezekhez méri a nemzetiségi eszme történeti szerepét is. Már egy
1841-ben született feljegyzésében felbukkannak későbbi elméletének elemei: „Ko-
runkban a nacionalitások kora letűnt, s mindazon erőlködés, mellyel most álta-
lánosan mindenütt a világon az egyes nemzetiségek felelevenítettnek, csak azon ag-
gok iparkodásaira emlékeztetnek, kik éppen mert tehetetlenségeket érzik, kettős erő-
vel törekednek annak felelevenítésére. – Minden nacionalitás vagy egy külön valláson
vagy civilizáción alapszik – ez korunkban nincs többé.”⁶ Ez az alapgondolat jelenik
meg újra s nyer történetfilozófiai megalapozást *A XIX. század uralkodó eszméinek
befolyása az álladalomra* című munkájának első kötetében 1851-ben: „Mindazon
okok, melyek a nemzeti egyéniségek fennállásának támaszul szolgálnak, részint
egészen megszűntek, részint napról napra gyengébbekké válnak.”⁷ Eötvös a nem-
zetiségi eszmét individualizálja, a nemzetiséget az egyén szubjektumába helyezi, s
kizárólag „érzéként” s nem történeti csoportképző tényezőként kezeli. A nemzetiség
véleménye szerint nem történetileg létező, önálló kollektívum, „önálló egyéniség”
többé, hanem az egyén lehetséges viszonyulási formája társaihoz. „Miután minden
nemzet egyesekből áll, s amit nemzeti jellemnek nevezünk, nem egyéb, mint azon

⁵ A már említettekén kívül lásd: BAKA ANDRÁS: A nemzeti-nemzetiségi kérdés és az állami
szervezés Eötvös József politikai gondolkodásában. Állam- és Jogtudomány 26. (1983) 245–269.;
BERZEVICZY ALBERT: B. Eötvös József és a nemzetiségi kérdés. Budapesti Szemle, 158. köt.
(1914) 321–329.; PAUL BÖDY: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870.
New York, 1985.; DEÁK ÁGNES: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése” (Eötvös József nem-
zetiségpolitikai koncepciója 1850–1868) Aetas, 1990. 1–2. sz. 7–28.; GÁNGÓ GÁBOR: Eötvös Jó-
zsef Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi moz-
galmainak néhány aspektusa. Századok, 1998. 2. sz. 371–396.; GÁNGÓ GÁBOR: Eötvös József az
emigrációban. Debrecen, 1999.; GERGELY ANDRÁS: Eötvös korszerűtlen koreszméi. Új Forrás,
1985. 2. sz. 33–38.; GÖRÖG IMRE: Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiségi politikája a
szabadságharc után. Történeti Szemle, 1913. 542–575.; NYÍRI KRISTÓF: A Monarchia szellemi
életéről. Filozófiai történeti tanulmányok, Budapest, 1980.; SCHLETT ISTVÁN: Eötvös birkózása a
nemzeti démonnal. Világosság, 1989. 12. sz. 889–895.; SÓTÉR ISTVÁN: Eötvös József. Bp., 1967.;
JOHANN WEBER: Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage. (Südosteuropäische Arbeiten
64.) München, 1966.

⁶ EÖTVÖS JÓZSEF: Vallomások és gondolatok. Szerk. BÉNYEI MIKLÓS. Bp., 1977. 128.

⁷ EÖTVÖS JÓZSEF: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Kiadja OLTVÁNYI
AMBRUS. Budapest, 1981. 1. köt. 246.

tulajdonok összessége, melyek közös származásuknál vagy múltjuknál fogva az egyének nagy számával közösek: a nemzeti kifejlés utáni törekvés sem egyéb, mint az egyesek törekvése azon tulajdonok kifejtésére, melyek mint ugyanazon nép tagjaival, mindnyájukkal közösek.”⁸ Műve második kötetében (1854) némileg korrigálja nézeteit, amennyiben az első kötetrel szemben a nemzetiségi eszmét már nem állítja szembe a szabadság értékével, sőt annak szövetségeseként tárgyalja, de ez nem érintette a nemzetiségi eszme individualizációját. Ebben az értelmezésben nem létezhetnek természetesen kollektív nemzetiségi jogosultságok – hiszen nemzetiségi kollektívumok sem léteznek –, az egyéni szabadság programja az, mely mindent integrál, azt a jogot is, mely szerint az egyének „minden tulajdonaik, tehetségeik, s így külön nemzeti tulajdonaiknak is kifejtésére bírnak.”⁹ Ennek alapján EÖTVÖS határozottan elkülöníti az állam és a nemzetiség elvét, célja a nemzetiségi eszme és a politikum összekapcsolódásának „megakadályozása”, mely épp a modern nemzetek kialakulásának fő hajtóereje.

EÖTVÖS nemzet-értelmezése e ponton jelentősen különbözik a magyar liberális ellenzék nemzet-értelmezésétől. Mert bár megegyeznek abban, hogy a nyelvi közösséget nem fogadják el a nemzetszerveződés elégséges alapjaként, de Eötvös ugyanakkor az államnemzet koncepcióval sem ért egyet, hiszen célja éppen a nemzet-nemzetiségek fogalmának és érvényesülési terepének különválasztása az állam fogalmától és intézményrendszerétől. Ezért keményen bírálja a nemzeti mozgalmak érdekérvényesítési törekvéseit az állami szervezetben: „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás...”¹⁰ A mű második kötetében már korrigálva ezt, a nemzetiségi ambíciókat az egyén szabadság utáni törekvésének megnyilvánulási formájaként tárgyalja: „A nemzetiség melletti lelkesedés csak tiltakozás, és pedig – minden egyes egészen erőtlén lévén az állam irányában – az egyéni szabadság egyedül lehetséges tiltakozása az állam mindenhatósága ellen.”¹¹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az e mozgalmak által kitűzött célokat illetően megváltozott volna álláspontja.

Erre az elméleti alapra építette fel EÖTVÖS programját Magyarországnak a Habsburg Birodalom kereteibe való betagozódásáról, a birodalmi eszme elfogadásáról, ugyanakkor az olmtüzi alkotmány bírálataként is szükséges belpolitikai önállóságról.

EÖTVÖS elméleti munkája és 1850-ben született röpirata (*Ausztria népeinek egyenjogúságáról*) igen nagy felháborodást és ellenszenvet váltott ki a közvéleményben

⁸ Uo. 2. köt. 56.

⁹ Uo. 1. köt. 149.

¹⁰ Uo. 1. köt. 109.

¹¹ Uo. 2. köt. 57.

mindenekelőtt nemzetiségpolitikai elvei és programja miatt. Ennek ellenére műveinek átfogó kritikájára csak a fiatalabb generáció egyik tagja, báró KEMÉNY GÁBOR vállalkozott néhány évvel később.

Báró Kemény Gábor első fellépése

Kemény Gábor 1830-ban született.¹² Apja báró Kemény Dénes, az erdélyi liberális nemesi ellenzék vezető személyisége, aki 1848–49-ben országgyűlési képviselő, belügyi államtitkár volt. Kemény Gábor 1844-től a nagyenyedi ev. ref. főiskola diákjaként végezte tanulmányait, legkedvesebb tanárai Szász Károly és Zeyk Miklós voltak. Szász Károly a következőképpen emlékezett vissza ezekre az évekre Kemény temetésén 1888-ban elmondott búcsúztató beszédében: „Még gyermeki játéka is komolyak voltak; edzett test, ügyesség, csinosság s nyájas komolyság által tűnt ki játszótársai közül; gyermeki pajkosságból nem bántott senkit, tréfából sem hazudott soha. Mint ifjú, zsenge korában már komoly tanulmányokra adta magát, nem közönséges észtehetségekkel kitartó szorgalmat, s kora érettséggel az ítéletben, a tudni vágyás kutató szellemét párosítva, a tanulásbeli szorgalmat nem pusztán kötelezettségnek tekintette, nem csak iskolai becsvágyból, hanem a tudomány iránti szeretetből és valódi szeretettel tanult.”¹³ 1848 nyara és 1849 tavasza között hosszan tartó betegség tört rá, melyről közelebbit nem tudunk. Ez a betegség megakadályozta abban, hogy a forradalom és szabadságharc politikai eseményeiben részt vegyen. 1849 januárjában mozdult ki erdélyi otthonából, Pestre utazott betegeskedő atyjához, aki 1849 februárjában meghalt. Ezután Kemény 1849 májusától Csány László közlekedési minisztériumában kapott tiszteletbeli fogalmazói megbízást.

A szabadságharc bukása után a selmecbányai bányászakadémián folytatta tanulmányait, 1851-ben Berlinbe, majd Svájcba utazott, s csak 1852-ben tért haza.

1856-ban jelent meg Kolozsvárott első munkája: *A nemzetek fejlődéséről*, mely elindította a közte és Eötvös közti polémiát, mely az 1850-es évek második felében további munkákban is folytatódott. 1862-ben jelent meg Csengery Antal *Budapesti Szemléjében* Machiavelli és Montesquieu című tanulmánya, melyet legismertebb és legszínvonalasabb művének tekintett a korabeli közvélemény. Ugyancsak népszerű volt az 1863-ban megjelent *Nagyenyednek és vidékének veszedelme 1848–49-ben* című

¹² Születési dátumára vonatkozóan több időpont is olvasható a korabeli lapokban: június 19., július 9., július 19. A bizonytalanság oka abban rejlik, hogy – amint GALGÓCZY KÁROLY indokolja – Kemény születési helyének, Csombordnak (Alsó-Fehér megye) ev. ref. egyházi anyakönyvei 1848–49-ben a román felkelő csapatok pusztítása következtében megsemmisültek. GALGÓCZY maga Kemény sajátkezű feljegyzésére hivatkozva a július 9-i dátumot tekinti hitelesnek. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. VI. köt. Bp., 1891. 105.

¹³ Pesti Napló, 1888. október 26. Esti kiadás

munkája. E két mű értékeit elismerve 1863. január 13-án az MTA levelező tagjává választotta Kemény Gábort a törvénytudományi és a történelmi osztály egybehangzó javaslata alapján.

1863-ban indult meg politikai pályafutása. Ekkor Ferenc József összehívta az erdélyi országgyűlést Nagyszebenbe. Az 1848-as alapokon álló, az összehívott országgyűlés legitimitását el nem ismerő magyar képviselők nyilatkozatban nyilvánították ki álláspontjukat, s tiltakozásként elhagyták a tanácskozást. Kemény Gábor Gyulafehérvár követeként jelent meg Nagyszebenben, s a képviselők megbízásából ő készítette el a tiltakozó nyilatkozat szövegét.

A kiegyezést előkészítő politikai csatározásokban a Deák-párt híveként foglalt állást az 1865–68. évi országgyűlésen. Részt vett 1867-ben a költségvetési kvótarendszer kidolgozásában. Az 1868-ban *A baloldal politikája* címmel megjelent vitairatában erőteljesen támadta a Tisza Kálmán által vezetett balközép és a baloldal programját. Az 1870-es évek elején Lónyay Menyhért személyes híveinek körébe tartozott, az ún. „vacsorapárt” programját hirdette a Kemény által elindított és szerkesztett lap, a *Korunk* 1872 márciusa–decembere között. 1875-ben támogatta a Deák-párt és a balközép fúzióját, s Tisza Kálmán kormányában belügyi államtitkárságot is vállalt. 1878-ban földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter lett. Kinevezésekor a *Vasárnapi Újság* a következő portrét festette a politikus Keményről: „Közép termet, kopasz fő, bozontos bajusz és szakál, melynek színe barnavörös; vékony sopran hang, finom metszésű szemek, köznapi de gondos öltözet: ebből áll külső megjelenése. Egyénisége a kihívónak és impozánsnak épen ellentéte. Lágy talantum, lágy szónoki képesség, lágy stylus, lágy egyéniség, mely nagy dolgokat nem is alkot, de el sem ront, mely forradalmat sohasem csinál sem az eszmékben, sem a politikában, sem a nők, sem a férfiak között, noha a nőnemnek nagy tisztelője s a társaságban kedvelt egyéniség. Van pozíciója születésénél fogva s megtartja azt szorgalmának erejével. Nagy emberré nem tud lenni, kis emberré nem lehet, már összeköttetéseinél fogva sem.... Szorgalmasabb báró sohasem született a két magyar hazában...”¹⁴ Miniszteri és politikusi tevékenységének megítélésében a parlamenti ellenzék igen kíméletlen, csipkelődő megnyilvánulásai mellett, melyekben Keményt igen ötlettelen, lusta és tunya miniszternek láttatják,¹⁵ a méltatók tábora jóval népesebb. Mindannyian kiemelik azonban, hogy Kemény nem nagy teóriáival, terveivel vívott ki magának elismerést, hanem „szaktárgyai iránti teljes rokonszenve által

¹⁴ Vasárnapi Újság, 1878. 51. sz.

¹⁵ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A Báró Kemény reformja (1883). In: A Tisztelt Házból. Politikai karcolatok. Bp., 1958. 112–115., KÁKAY ARANYOS (No.2.) [Ifj. ÁBRÁNYI KORNÉL]: Ujabb országgyűlési fény- és árnyképek. Bp., 1877. 25–28.

ösztönzött s mindenre kiterjedő figyelme és szorgalma által.”¹⁶ A méltatásokból az odaadó és nem utolsósorban hozzáértő szakminiszter képe bontakozik ki. Nevéhez fűződött többek között a magyar ipar állami támogatásának kialakítása adó-, vám-, illetékkedvezményekkel, kereskedelmi és vámszerződések kötése Németországgal és Olaszországgal, számos mezőgazdasági fejlesztési program (talajjavítási program, borászati kormánybiztosság alapítása, földműves iskolák létesítése, a budapesti állami vetőmag vizsgáló állomás felállítása, az állategészség-ügyi és halászati törvény megalkotása). De az ő védnöksége alatt kezdődött meg a konyak gyártás meghonosítása is Magyarországon. Nagy gondot fordított a magyar tengerparti kikötők, a magyar tengerhajózás fejlesztésére is.¹⁷ Különösen szívügye volt Erdély gazdaságának felendítése, az Erdélyi Gazdasági Egyesület elnöki tisztét is betöltötte.¹⁸

1882-ben tárcaváltásra kényszerült, s átvette a közmunka- és közlekedési miniszteri teendők ellátását. 1886-ban lemondott hivataláról, s ezután csak mint Kézdivásárhely képviselője vett részt a politikai életben. 1887-ben a Történelmi Társulat elnökévé választotta. 1888. október 23-án hunyt el.

KEMÉNY első irodalmi próbálkozása az 1856-ban megjelent *A nemzetek fejlődéséről* című röpirat volt, melyet az *Uralkodó Eszmék* kritikájaként jelentetett meg. A mű megírásának motívumairól egy későbbi röpiratában a következőképp vallott: „Régebben azért beszéltem, mivel rettegetem, midőn a legnevezetesebb zászló-vívók egyike azt mondta, hogy valamennyi nemzeti törekvés alapja magasabb hivatás érzete; célja: uralkodás. Félttem a zátonyra jutástól; a megsemmisülés elméletét láttam ékes szavakkal, az ész, tudomány és jó indulat minden kellékeivel támogatva irányunkban érvényre emelkedni.”¹⁹ Ezek a mondatok őszintén feltárják, hogy bár Kemény elméleti vitát kezdeményezett Eötvössel, de ennek a vitának a tétje számára Magyarország politikai jelene és jövője volt. Azért szállt vitába EÖTVÖSSSEL, mert az *Uralkodó Eszmék*ben felállított elméleti tételeket Magyarország politikai jövője szempontjából károsnak s szinte végzetesnek tartotta. Az összbiriodalmi centralizációs, abszolutista politikai koncepció ellenében csakis a nemzetiségi elvre és a történeti jogra épülő érvelés biztosíthatta Magyarország biriodalmon belüli politikai önállóságának elvi alapjait. KEMÉNY értelmezésében EÖTVÖS a nemzetiségi elv mint

¹⁶ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve VI. köt. 105. Vö.: GYÖRGY ENDRE: Bárá Kemény Gábor emlékezete. Bp., 1894. 20.

¹⁷ Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és magyar királyi földművelési, ipar és kereskedelmi miniszter? Bp., 1881.; GRATZ GUSZTÁV: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Bp., 1934. 1. köt. 220.

¹⁸ A halálakor a Kolozsvár című lapban megjelent nekrológ ezt külön is kiemelte és elismerte. Számtalan példát sorolt fel a Háromszék megyei szövészeti és nőipariskola alapításától kezdve a honi kelme viseléséig és propagálásáig. Kolozsvár, 1888. 248. sz.

¹⁹ B. KEMÉNY GÁBOR: Nehány szó báró Eötvös Józsefhez. Pest, 1860. 8.

politikai legitimációs szerveződési elv megkérdőjelezésével ezen elvi alapot rendítette meg, ezzel mintegy legitimálva Magyarország beolvasztását a birodalomba – ebben állt számára a „megsemmisülés elmélete”. Bár a polémia során KEMÉNY verbálisan nem érintett aktuálpolitikai szempontokat, sorai mögött mindvégig érzékelhetjük Magyarország jövőjéért érzett aggodását.

KEMÉNY művében a nemzeti–nemzetiségi problémakör mellett kitér az *Uralkodó Eszmék* általános történetfilozófiai és politikaelméleti koncepciójára is, fő vonalaiban egyetértésének hangot adva, annak fő érdeként tartva számon, hogy az „nyíltan föl mert lépni a szabadság és egyenlőség divatos értelmezésével szemben, és ellenállhatatlanul kimutatta azoknak helytelenségét.”²⁰ Ugyanakkor számos kérdésben, például az állami hatalom kívánatos hatáskörét illetően Eötvösétől némileg eltérő álláspontot fogalmaz meg.²¹

KEMÉNY nemzetiségelméletének kiindulópontja az az EÖTVÖS ellenében kifejtett gondolat, miszerint a szabadság – civilizáció – nemzetiség az emberi történelem egymástól elválaszthatatlan, egymást gerjesztő elemei. A szabadság és nemzetiség elve közötti ellentétek látszólagosak, csak egyedi történeti szituációk termékei lehetnek, benső lényegük nem állítható ellentétbe. Szerinte a nemzetiségi egységek természettől származó alapegységei az emberi társadalomnak, melyek vérségi kötelékek alapján s a földrajzi tényezők által meghatározott életforma-közösség alapján jöttek létre, bár a kialakulás folyamatát teljes egészében nem lehet rekonstruálni. Akárhogy is zajlott le azonban ez a folyamat, a nemzetiségi népegyéniségek létrejöttével az emberi történelem létezési módja ezen egyéniségek további fejlődése. Ezen népegyéniségek legfőbb hordozója pedig a saját nyelv: „...a nemzetiségi különbségeknek okvetlenül meg kell köztök [t.i. az emberek között] lenni, – és hiszem, hogy ha azt tenné egy rendkívüli erő, hogy minden nyelvet, mely pedig csak egyik jellege a nemzetiségnek, eltörölne egyen bármelyiken kívül, és azután a világ rendje megint olyanná válna a minő most, az egy nyelvből megint sok állana elő; sőt oly szoros egybenfüggést képzelek a nyelv és a nemzetiséget képező egyéb tulajdonok és természeti viszonyok közt, hogy azt hiszem: miszerint minden nemzet visszakapná idő múlva a maga régebbi nyelvét, csak is anynyiban különbözve a menyinyben talán ő maga más volt azon általam feltett catastropha előtt.”²² KEMÉNY ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a nemzet nem csupán nyelvi–kulturális közösség, hanem érdekközösség is. Egy későbbi munkájában az érdekegység és a nemzetiség közötti

²⁰ B. KEMÉNY GÁBOR: A nemzetek fejlődéséről. Kolozsvár, 1856. 3.

²¹ Ezekre vonatkozóan részletesen lásd: DEÁK ÁGNES: Nacionalizmusok ösztüzében. Eötvös József, Kemény Gábor és Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai vitája (1856–1860). Egyetemi doktori disszertáció, Szeged, 1990.

²² A nemzetek fejlődéséről 14.

viszonyt a meleg és a tűz viszonyával állítja párhuzamba: a meleg (érdekegység) szükséges ahhoz, hogy tűz (nemzetiség) támadhasson, a meleg teremti a tüzet, a tűz viszont állandósítja a meleget.²³ Eszerint azonban, bár a nemzeti egységek jelenre és jövőre nézve is általánosan érvényes szerveződési formái az emberi társadalomnak, de az egyes nemzeti egyéniségek nem egyszer s mindenkorra adott tényezők. Azok felbomolhatnak, más nemzeti egységekbe beleolvadhatnak.

KEMÉNY szorosan összekapcsolja az állam és nemzet fogalmát: az állam alkotja a nemzet mint politikai közösség intézményrendszerét. „...Ha volna ország mely a természet törvényei szerint *egészen* (kiem. K.G.) helyesen volna fejlődve – írja a nemzetállami eszményt kifejtve –, abban nemzet és állam merőben ugyanazon határok közt lennének. Olyan ország azonban nincs, és ha lenne is egy pillanatra, közbeszól az idő mindent szétromboló és folytonosan újat teremtő keze.”²⁴ De azt is hirdeti, hogy „képtelenség államnak nemzetiség nélkül virágozni”,²⁵ azaz az államnak egy meghatározott nemzetiség arculatát kell magán viselnie.

KEMÉNY igyekszik fogalmilag pontosítani a nemzetiség, illetve nemzet fogalmát. Kifejti, a nemzetiség = a közös sajátosságok, jellemvonások összessége; a nemzet = maga az emberi közösség, melyet ugyanakkor az állam lakosainak összességével azonosít. Beszél „fajok”-ról is, melyek igényei ütközhetnek egymással. Az államnak az abban létező „fontosabb igényeket” kell tekintetbe venni. E „számoló igények” alapulhatnak: a lélekszámon, a műveltségen, a vagyoni és társadalmi pozíción, ezen belül a földbirtokláson, valamint a történeti jogon. „Egyenlőség nincs a földön, nem is volt, és nem is lesz, – egy ember nem anynyit számlál mint a másik, és így kívánalma is nem egyenlő fontos az egyiknek és a másiknak.”²⁶ KEMÉNY EÖTVÖShöz hasonlóan elutasítja a nemzetiségek egyenjogúsításának politikai célkitűzését. Mindketten abból indulnak ki, hogy az államban lehetetlen a nemzeti csoportoknak kollektív politikai egyenjogúságot biztosítani, de míg EÖTVÖS javaslata az, hogy az államban egyetlen nemzetiségnek se biztosítsunk az állam által szankcionált kollektív jogokat-előjogokat, így a többségi nemzetnek se, KEMÉNY ugyanabból a tételből azt a következtetést vonja le, hogy az erősebb társadalmi-politikai pozíciókat birtokló nemzetiségnek természetsszerűleg erősebb, meghatározóbb pozíciót kell biztosítani az állam szervezetén belül.

KEMÉNY gondolatmenetében és érvrendszerében a reformkori liberális nacionalizmus hagyományait képviseli s védi EÖTVÖSsel szemben. Konceptiójában az államnacionalizmusnak és nyelvi nacionalizmusnak ugyanazon feszültségekkel teljes

²³ KEMÉNY GÁBOR: Még egynéhány szó báró Eötvös Józsefhez. Pest, 1860. 24.

²⁴ A nemzetek fejlődéséről 109.

²⁵ Uo. 41.

²⁶ Uo. 75.

ötvezetét találjuk meg, mely az 1840-es évek uralkodó áramlata volt Magyarországon.

Kemény pályájának későbbi méltatói szinte egyöntetűen úgy nyilatkoznak, hogy *A nemzetek fejlődéséről* nagy figyelmet keltett, s alkotójának nagy tekintélyt szerzett. Mégis KEMÉNY megnyilatkozásai és a korabeli kritikák némelyest más képet mutatnak. Két recenzió jelent meg a műről, egyrészt a *Magyar Sajtó* 1856. évi 149. számában „POLYDORUS” aláírással POMPÉRY JÁNOS nyilatkozott a munkáról, másrészt pedig a *Pesti Napló* jelentetett meg „-SK-” szignóval értékelést ugyanazon évben a 329. számban. Ez utóbbira KEMÉNY válaszolt is a lap hasábjain.²⁷ A kritikák egyértelműen EÖTVÖS mellett foglaltak állást, de inkább a fiatal kezdővel szembeni tekintélytisztelet bennük a fő motívum, illetve annak deklarálása (ami kétségtelenül igaz), hogy Eötvös műveltsége, gondolatainak koherenssége érezhető fölényt biztosít számára a polémiában, s nem egyenlő fajsúlyú vitatkozó felek állnak egymással szemben. Ugyanakkor koncepcionális kérdésekben a kritikusok egyedül a nemzetiségi mozgalmak szerepének megítélésében foglaltak nyíltan állást EÖTVÖS tanai mellett, s ez mutatja, hogy dicsérő szövegeik mellett sem voltak Eötvös következtetéseinek támogatói. KEMÉNY kritikusainál sokkal jobban értette Eötvöst, az *Uralkodó Eszmék*ben kifejtett gondolatok irányultságát; a recenzensek hajlamosak voltak EÖTVÖS elméletének sarkos elemeit lekerékezni, félreértelmezni, s ezzel a közgondolkodás általánosan elfogadott – s EÖTVÖS által támadott – közhelyeihez közelíteni.

GYULAI PÁL levelezéséből tudjuk, hogy KEMÉNY röpiratát elküldte Gyulainak, aki azonban az államtudományokban való járatlanságára hivatkozva kitért a tartalmi bírálat elől, a mű stílusára vonatkozóan viszont igen baráti hangon, de úgy nyilatkozott, hogy az még kiforratlan, az előadás koncepciójának és kompozíciójának megszerkesztettsége az irodalmi forma kritériumainak még nem felel meg.²⁸

KEMÉNY megküldte művét magának Eötvösnek is. GYULAI PÁL 1857. június 24-i leveléből kiderül azonban, hogy bár Eötvös a küldeményt azonnal levélben köszönte meg, de levele nem jutott el Keményhez. Így Gyulait kérte meg újabb sorainak továbbítására. Ebben EÖTVÖS nagyon udvariasan és előzékenyen köszönte a röpiratot, de az érdemi választ egy valamikori jövőbeni személyes találkozás alkalmára halasztotta, s kitért előle. Amennyire tudjuk – erre a személyes eszmecserére a későbbiekben sem került sor.²⁹

²⁷ POLYDORUS: Könyvismertetés. Kemény Gábor: *A nemzetek fejlődéséről*. Magyar Sajtó, 1856. 149. sz. 2.; -SK-: Könyvismertetés. Kemény Gábor: *A nemzetek fejlődéséről*. Pesti Napló, 1856. 329. sz. 2.; KEMÉNY GÁBOR: Nehány szó „-SK-”-hoz. Pesti Napló, 1856. 344. sz. 2.

²⁸ GYULAI PÁL levele Kemény Gáborhoz, Berlin, 1856. június 8. In: Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Szerk. SOMOGYI SÁNDOR. Bp., 1961. 289.

²⁹ EÖTVÖS JÓZSEF levele Kemény Gáborhoz, 1857. június 23. In: Uo. 636.

KEMÉNY 1859-ben újabb röpiratot jelentetett meg, mely szorosan nem kapcsolódott az Eötvössel folytatott elméleti disputához, de amelyben – KEMÉNY ZSIGMOND már említett röpiratainak hatását tükrözve – a magyarországi nemzetiségi konfliktusok megoldási módjait illetően fejtette ki nézeteit.³⁰

Az Eötvös és Kemény közötti vita második szakasza (1860–61)

Az 1859-es piemonti–francia–osztrák háborút követően a birodalom hatalmi pozícióinak megrendülése új reményekkel töltötte el a szíveket, újra sürgető feladat lett a birodalom átszervezési alapelveinek tisztázása. Nem véletlen, hogy Eötvös és Kemény vitája is ekkor újul fel, sőt igazán ekkor válik vitává, hiszen Eötvös eddig nyilvánosan nem bocsátkozott polémiába kritikával. Igaz, most sem kereste a nyilvános fellépés lehetőségét, de Kemény újabb röpirata elől már nem térhetett ki.

KEMÉNY ugyanis 1859 novemberében nyílt levelet intézett Eötvöshöz. E levél kalandos történetét ő maga mesélte el 1860-ban megjelent *Néhány szó báró Eötvös Józsefhez* című röpiratában. A levelet eljuttatta a vele rokoni kapcsolatban álló báró Kemény Zsigmondhoz abból a célból, hogy az közölje a *Pesti Napló*-ban. Egyidejűleg értesítette Eötvöst is levelének tervezett megjelentetéséről, s Eötvös kijelentette, hogy ezúttal nyilvánosan válaszol arra. A *Pesti Napló* szerkesztősége azonban Királyi Pál közvetítésével értesítette hosszas huzavona után, hogy „egy nagy tekintélyű és általam is nagyontisztelt (!) hazánkfiát megnevezvén, kinek nyilatkozata szerint dolgozatom nem lenne időszerűt”, visszautasítják a cikk közlését. KEMÉNY egyik Gyulaihoz intézett leveléből az is kiderül, hogy e nagy tekintélyű személyiség maga Deák Ferenc volt. Időközben Kemény Gábor megkereste a *Magyar Sajtó* szerkesztőségét is, de a levél ott sem jelent meg végül. Ezért döntött Gyulai tanácsára egy önálló röpirat megírása mellett.³¹

EÖTVÖS 1859. október 27-én ünnepi beszédet mondott az MTA által rendezett Kazinczy emlékünnepeken. Ez a beszéd késztette KEMÉNYT levelének megírására. Nagy elismeréssel szólt a beszédnek a nemzetiségi eszme történelmi jelentőségét taglaló részeiről, s azokban saját, *A nemzetek fejlődéséről* című röpiratában kifejtett tételeire ismert. Nem az volt a célja, hogy plagizálással vádolja Eötvöst,³² az nem is

³⁰ KEMÉNY GÁBOR: *Helyzetünk és jövőnk*. Pest, 1859.

³¹ *Néhány szó báró Eötvös Józsefhez* 14.; KEMÉNY GÁBOR levele Gyulai Pálnak, keltezés nélkül. OSZK Kézirattár, Levelestár

³² Az emigrációban élő báró JÓSIKA MIKLÓS Eötvös iránti nem csekély rosszindulattal már így kommentálta Kemény fellépését: „A kifigurázott, lepacsmagolt Kemény Gábor csak azon veszi észre magát – hogy que diable (mi az ördög)! hiszen Eötvös ezen dictióban (beszédben) a nemzetiségekről szórul szóra azt papolja, amit én írtam volt ellene brochuremban (röpiratomban) – engemet tehát igazol, magát pedig putidissime (csúful) meghazudtolja! És ötöt mégsem figurázza ki

lenne megalapozott Eötvössel szemben, hiszen a KEMÉNY által kifejtett tételek a reformkori magyar liberális nacionalizmus általánosan elfogadott tételei voltak rendszerbe szedve. A nyilvános polémiával KEMÉNY azt kívánta kiprovokálni EÖTVÖST, hogy az nyíltan jelentse ki a közvélemény előtt, hogy az *Uralkodó Eszmék*ben kifejtett gondolatait a nemzeti egyéniségek felbomlásáról, a nemzeti különbségek jövőbeli megszűnéséről, a nemzeti eszme „degradálásáról” felülvizsgálta és módosította. Ez persze Kemény számára személyes elégtételt is jelentett volna Eötvös eddigi hallgatásáért, POMPÉRY és -SK- magabiztos és némileg lekezelő kritikáiért, melyek maradandó sérelmet jelentettek számára. Röpirata Eötvös személyétől függetlenül a tekintélyelvű és „céhekbe” szerveződő sajtó ellen is irányult.³³ Eötvös „mea culpa”-jától azonban mindenekelőtt a magyar nemzeti eszme megerősödését várta – s ennek érdekében tartotta szükségesnek a nemzeti eszme nyilvánosság előtti tudományos vizsgálatát. Nem elvont tudományos vita volt tehát a cél ez alkalommal sem, hanem a helyes politikai következtetések levonása. S ezért vélte veszélyesnek Deák álláspontját, mely nem tartotta időszerűnek a kérdés felvetését, bár KEMÉNY maga is megfogalmazza Deák feltételezhető dilemmáját: „Nem veszedelmes-e jelenleg, midőn az egyetértés oly általánosan megvan hazánkban, hogy jelenleg, alig lehet külön érzelmeket, külön nézeteket találni országunk különböző nyelvű, társadalmi állásu és igazgatási kerületű részeiben – dicsértessék érte az Ur neve – és most – midőn az öszvetartás élet halál kérdés – újra elhinteni a zivatar magvát, mely előbb utóbb okvetlenül vést fog teremni?”³⁴ Válasza azonban határozott nem. Sőt véleménye szerint épp az egyetértés pillanatában van szükség a múlt vitatott kérdéseinek tisztázására a jövőbeni konfliktusok elkerülése végett.

EÖTVÖS nézeteiben valóban kimutathatók bizonyos változások az 1850-es évek végén. A *Pesti Napló* 1858. január 3-i számában *Agricola levelei* XVI. címmel megjelent cikkének egyik zárójeles megjegyzése például így szól: „az egyén (akár egyes ember, akár egész nemzet legyen)”.³⁵ Eötvös az individualizációs folyamat alaknyaként tehát már nemcsak az egyes egyént, hanem a nemzetiségi egyéniséget is számon tartja, s ezzel az a történeti fejlődés eredményévé, s nem meghaladható kiindulási állapotává válik. Az *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című

senki!!” JÓSIKA MIKLÓS: „Idegen, de szabad hazában”. Szerk. KOKAS KÁROLY-SZAJBÉLY MIHÁLY. Bp., 1988. 301.

³³ „...megvagyok győződve, nem helyeselted azon hideg, kicsinlő, mondhatnám visszataszító hangot, mellyel azokat és magát az író, az ösmeretlent fogadták” – írta Eötvösnek címezve. Nehány szó báró Eötvös Józsefhez 28.

³⁴ Uo. 18–19.

³⁵ EÖTVÖS JÓZSEF: Reform és hazafiság. Szerk. FENYŐ ISTVÁN. Bp., 1978. 3. köt. 479.

(1859) német nyelvű, „német modorban” megírt³⁶ röpiratában ugyan érvelése lát-szólag ismét az egységesülési tendenciákra helyezi a hangsúlyt, de e műben EÖTVÖS következetesen kitér a nemzetiségi eszme és a nemzetiségi mozgalmak elméleti értékelése elől, s az aktuálpolitikai szempontokra összpontosítja figyelmét. *Kazinczy emlékbeszéde* viszont kifejezetten a magyar közvéleménynek szól. Ebben EÖTVÖS a civilizációbeli előhaladás és a nemzetiség kifejlődése s megtartása között szoros kapcsolatot tételez fel, állítva, hogy a történelem folyamán a nemzetiségi érzés megszűnése mindig politikai értelemben szolgásgot, erkölcsökben és jólétben süllyedést hozott magával. Éppen ezért „minden népnek első feladata épen fenntartani nemzetiségét s fenntartani saját nemzeti nyelvét, mely annak legnemesebb, legszellemiebb kifolyása.”³⁷ A nemzeti tudat és a nyelv ilyen szoros összekapcsolása mindenképpen egyedi jelenség Eötvös életművén belül – nemcsak az 1859-et megelőző, de az azt követő időszakra vonatkozóan is.

EÖTVÖS *Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől* címmel megjelent válaszában (1860) nézeteinek kontinuitását hangsúlyozza, mégis állításainak bizonyító apparátusát szinte kizárólag az *Uralkodó Eszmék* második kötetéből állítja össze, szemrehányást téve Keménynek, hogy azt figyelmen kívül hagyja. Ezt persze Kemény majd visszautasítja, de lényegében igaza van abban Eötvösnek, hogy Kemény nem veszi észre az *Uralkodó Eszmék* első és második kötetének koncepcióváltását a nemzetiségi mozgalmak szerepének értékelését illetően, s csak az első kötet megállapításait emeli ki. Másfelől viszont Eötvös maga is inkább a folyamatosságot hangsúlyozza a két kötet megállapításai között, nem a változó elemeket. EÖTVÖS azonban ezúttal sem veszi bírálat alá KEMÉNYnek *A nemzetek fejlődéséről* című munkában kifejtett elveit, tulajdonképpen most sem bocsátkozik vitába, hanem saját nézeteit fogalmazta meg újra. Válasza lényegében az *Uralkodó Eszmék* második kötet megállapításainak összefoglalása, mely során kerüli a történetfilozófiai fejtegetéseket, s főképp a nemzeti mozgalmak szerepére, a nemzeti mozgalmak és az európai stabilitás viszonyára, az önkormányzati elv jelentőségére helyezi a hangsúlyt, s erre vonatkozóan tényleg nem változtak alapelvei az 1850-es évek végén, s később sem.

KEMÉNY azonban – épp az érdemi polémia elmaradása miatt – nem találta ki-elégítőnek Eötvös válaszát, s 1860-ban új röpiratot jelentetett meg. Válaszát eredetileg a *Magyar Sajtó*-ban akarta nyilvánosságra hozni, de a lap nem vállalkozott cikkének közlésére. Röpiratában KEMÉNY a következőképp értékeli EÖTVÖS válaszát: „Felszólaltam a 'Néhány szó'-ban újra, mivel úgy hittem B. Eötvös sok tekintetben megváltoztatta nézeteit. Azon feleletből ítélve melyre méltatott úgy látom

³⁶ Eötvös levele Széchenyi Istvánhoz, Pest, 1859. ápr. 7. In: Eötvös József: *Levelek*. Szerk. OLTVÁNYI AMBRUS. Bp., 1976. 303.

³⁷ EÖTVÖS JÓZSEF: *Arcképek és programok*. Szerk. Fenyő István. Bp., 1975. 138.

csalódtam. Megmondom miért: a Kazinczy ünnepélyen, a mely specificc nemzeti ünnep volt, mintha elragadta volna a tárgy nem mondott olyanokat, vagy legalább nem vettem észre, hogy olyanokat mondott volna, melyek nemzetiségi fogalmakat sértettek volna, – és sokat mondott olyat mely azt tiszta fényben tüntette fel.”³⁸ Ezek után hevesen bizonygatja az *Uralkodó Eszmék* második kötetének ismeretét s Eötvös kijelentéseinek következetlenségeit. Átv teszi Eötvös vitastílusát annyiban, hogy válaszként egyszerűen megismétli saját korábban már kifejtett nézeteit.

A vita e második szakaszában tehát mindkét fél saját korábbi álláspontját erősíti meg – igaz ez még akkor is, ha EÖTVÖS bizonyos korrekciókat tesz tételein, de a vita hangsúlyait nem ezekre a pontokra helyezi. „Egymás mellett” beszélnek a felek annak ellenére, hogy formálisan egymásnak válaszolnak. Ez elsősorban Eötvösnek volt köszönhető, aki nem kívánta részletesen taglalni Kemény tételeit, s nem kívánta kiélezni álláspontjaik meglevő különbségeit, minden bizonnyal azért, mivel tudta, hogy ez a vita nem kettejük, hanem Eötvös és a magyar politikai közgondolkodás általánosan elfogadott tételei között folyt, s e vita kiújulása – az 1850-es évek első felének politikai elszigeteltsége és 1859-es röpiratának kedvezőtlen fogadtatása után – nem állt Eötvös érdekében. 1859. március 19-én a következő sorokat vetette papírra: „Ki a holdkórost azon pillanatban, midőn a háztetőn jár, nevén szólítja, bizonyosan nem érdemli, hogy barátjának neveztesse, s éppoly kevésbé érdemlik azt azok, kik valamely nemzetet helyzetének veszélyességére olyankor emlékeztetnek, midőn visszalépnie nem lehet többé. Valamint az egyes, úgy népek életében vannak pillanatok, melyeken őket csak önbizalmuk vezetheti szerencsésen keresztül, s ki azt gyengíti, valóságos honárulást követ el. – Ha a politikában a szenvedélyek egyszer síkra szálltak, a józanságnak többnyire csak egy kötelessége marad: a *hallgatás* (kiem. E.J.).”³⁹ EÖTVÖS tehát felismerte: az adott politikai helyzetben a magyarságot lelkesítő, erősítő politikai nyilatkozatokra s nem általa igaznak tartott tudományos megállapításokra van szükség, melyek szkepszist kelthetnek ahelyett, hogy tettekre sarkallnának – ahogy azt a vita harmadik résztvevője, *Mocsáry Lajos* is megfogalmazta Eötvös tanainak hatását elemezve.

Mocsáry Lajos bekapcsolódása a vitába

Vitánk harmadik szereplője, Mocsáry Lajos, akinek igen sajátos és tragikus politikai pályafutását nem szükséges részletesen ismertetnünk, hiszen bár neve és

³⁸ Még egynéhány szó báró Eötvös Józsefhez. 27.

³⁹ Vallomások és gondolatok. 368.

működése a magyar politikai köztudatból méltatlanul kihullott, de életművét illetően tanulmányok, monográfiák állnak rendelkezésre.⁴⁰

MOCSÁRY 1856-ban jelentkezett első önálló röpiratával a nagyközönség előtt, *A magyar társasélet* címmel. A nemzeti, nemzetiségi eszmény tekintetében nézetei egyelőre még teljesen a reformkori tradíciókba olvadtak bele. Röpirata a magyar politikai irodalom és közgondolkodás konvencionális elemeit újította fel, ez tükröződött a nemzetiségi problémát tárgyaló fejezetekben is. Formálisan ebben a munkájában még nem vitatkozott Eötvössel, de tételei az *Uralkodó Eszmék* megállapításainak antitézisei is lehetnének. Az idegen önkényuralommal szemben a túlélésre egyetlen esélyt lát MOCSÁRY a magyarság számára: a nemzetiségi eszme ápolását. Ez adhat erőt a mindennapos küzdelemhez. Jelen vannak gondolkodásában ugyan az 1840-es évek nemzetiségi politikáját bíráló elemek is, de ezekből a jövőre szóló elvi és gyakorlati politikai következtetéseket még nem von le.

1858-ban jelent meg újabb röpirata *Nemzetiség* címmel, ekkor kapcsolódik be MOCSÁRY közvetlenül az EÖTVÖS és KEMÉNY GÁBOR közötti „vitába”. Bár kiindulópontként ő is az *Uralkodó Eszmék* bírálatát jelöli meg, mégis hangsúlyozza nagyrabecsülését EÖTVÖS és műve iránt. MOCSÁRYra is jellemző, hogy az *Uralkodó Eszmék* második kötetének részleges korrekcióit nem elemzi, túlnyomó részben az első kötetre alapozza kritikáját.

A nemzetiségi eszme értékelését illetően MOCSÁRY jó szemmel határozza meg azt a három aspektust, amelynek alapján az *Uralkodó Eszmék* „üzenete” megfogalmazható: „Nem tudom tisztán felfogni, mi valódi oka annak, hogy ily modorban tárgyalja a nemes báró a nemzetiséget. Azon meggyőződés-e miszerint a nemzetiség átalában nem azon alap, melyen a népek legjobban működhetnek rendeltetésök betöltésére s egészen más dolgokban kell ez alapot keresni; azon meggyőződés-e, hogy különösen a magyar nemzetnek más úton kell megalapítani jövődjét: vagy pedig az ügyekezett kárhoztatni s valódi értékére [!] leszállítani *némely* (kiem. *M.L.*) nemzeti törekvéseket.”⁴¹ Az első lehetséges nézőponttal, a történetfilozófiai fejtegetésekkel MOCSÁRY részletesen nem foglalkozik, bár EÖTVÖS alapelveivel nem ért egyet, azok ellenében csupán a romantikus nemzetszemlélet tételeinek megerősítésére hagyatkozik, s határozottan visszautasítja mind a nemzetiségi egyéniségek megszűnésének gondolatát, mind pedig a nemzeti törekvéseket az uralkodásra való törekvés meg-

⁴⁰ BALOGH EDGÁR: Mocsáry-idézés ma. Korunk, 1973. 8. sz. 1193–1197.; GOGOLÁK LAJOS: Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés. Magyarságtudomány II. (1943) 2. sz. 289–323., 3–4. sz. 431–456.; KOSÁRY DOMOKOS: Mocsáry Lajos. Valóság, 1947. 1. sz. 50–55. (In: Nemzeti fejlődés, művelődés, európai politika. Bp., 1989. 93–97.); Mocsáry Lajos emlékkönyv. Szerk. TÓTH EDE. Bp., 1979.; TÓTH EDE: Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdéstről az abszolutizmus válságának éveiben. Filológiai Közöny, 1962. 1–2. sz. 134–146.; TÓTH EDE: id. műve.

⁴¹ MOCSÁRY LAJOS: Nemzetiség. Pest, 1858. 76.

nyilvánulási formájaként meghatározó tételt. KEMÉNY GÁBORhoz hasonlóan célja elsősorban nem „öncélú” tudományos vita, hanem a magyarság sorskérdéseinek vizsgálata, számára is az általa másodikként említett aspektus az igazán fontos, mindenekelőtt a birodalmi egység gondolatának bármiféle formájú elfogadását utasította el az *Uralkodó Eszmék* kritikájának kapcsán.⁴² EÖTVÖS elméleti fejtegetései azért károsak MOCSÁRY véleménye szerint, mert olyan kritikus pillanatban gyengíthetik a magyarság nemzeti identitástudatát és kohézióját, amikor csakis erre az elvre támaszkodva harcolhatja ki jogainak visszaállítását. A nemzeti eszme gyengítése akarva-akaratlan a jogfosztott állapot igazolásához járul hozzá, s ez az elsősorban, amiért MOCSÁRY is tollat ragadott. A harmadik felvetett szempont, némely nemzetiségi mozgalom jelentőségének, irányának felülvizsgálata – s itt nyilvánvalóan MOCSÁRY a magyarországi nem magyar nemzeti mozgalmakról szól –, egyformán fontos MOCSÁRY és EÖTVÖS számára, ebben lényeges eltérés nincs köztük, s a követendő politika tekintetében is igen közel kerülnek egymáshoz elképzeléseik. Való igaz, hogy MOCSÁRY kritikája a legjellemzőbben mutatja a magyar liberális közvélemény fenntartásait EÖTVÖS nemzetiségi nézeteivel szemben,⁴³ de ez a vita fent említett első két síkjára igaz, a harmadikban inkább a rokon elemek dominálnak.

A nemzeteket KEMÉNY GÁBORhoz hasonlóan MOCSÁRY is a történelem univerzális és állandó alapkategóriáinak tekintette, de sokkal inkább hangsúlyozta emellett a nemzetek feletti értékek és szempontok jelentőségét. Nemzetdefiníciója így szól: „Nemzet oly emberek összessége, kik egy eredetűek, egy nyelven beszélnek, s magukat egy családnak tekintik.”⁴⁴ De álláspontja ennek ellenére magában foglalja a történeti múlt–történeti jog kritériumait is: „A hol nincs saját nyelv, nincs történeti múlt, nincs egészen saját nemzeti jellem, még ott is, hol bármelyik ezen kellékek közül hiányzik, ott nemzetiség nem képzelhető.”⁴⁵ Így azután ő is elkülönít nemzeteket, melyek „tökéletesen meghatározott, körülírt, tagadhatatlan nemzetiséggel bírnak”, s olyan népeket, melyeknél a nemzetiségi érzelmeket csak mesterségesen akarják felszítani.⁴⁶

MOCSÁRY szerint EÖTVÖS fő módszertani hibája abban rejlik, hogy „...nem tesz különbséget a nemzeti *érzelem* és nemzeti *törekvések* (kiem. *M.L.*) között s e kettőt együtt veszi, egyiránt bírálja s egy forma természetű jelenségeket és mozgalmakat lát

⁴² KEMÉNY G. GÁBOR bevezetője. In: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. Bp., 1958. 23–24.

⁴³ PAUL BÖDY: Joseph Eötvös... 74.

⁴⁴ Nemzetiség 41.

⁴⁵ Uo. 106.

⁴⁶ Uo. 100–101.

mindenütt, hol a nemzetiség nevét látja a zászlókra feltűzve.”⁴⁷ Ebben MOCSÁRYnak csak részben volt igaza, hiszen EÖTVÖS épp az individualizált nemzetiségi érzés és a nemzetiségi politikai mozgalmak elválasztására törekedett, ugyanakkor valóban alaptétel volt számára az, hogy a modern tömegérzelem, a nacionalizmus természetsszerűleg hordozza magában a kizárólagosságra törekvést, s így természetsszerűleg és elkerülhetetlenül életre hívja és folyamatosan megerősíti az erre a kizárólagosságra törő politikai mozgalmakat. Számára tehát a nacionalizmus és a nemzeti igényekkel fellépő mozgalmak elválaszthatatlanok egymástól – mint ahogy valóban azok is voltak. Az más kérdés, hogy a nacionalizmus fénykorában utópiának tűnik e tömegérzelem „leszerelésének” igénye. Ugyanakkor MOCSÁRY álláspontja sem nélkülözi az utópisztikus elemet, amennyiben alábecsüli a nemzeti mozgalmak politikai ambícióit, s ebben KEMÉNY GÁBORéhoz áll közel álláspontja.

A nemzeti mozgalmakat, mind a magyar, mind a nem magyar nemzeti mozgalmakat MOCSÁRY is erőteljesen bírálja. De mivel felfogása szerint nem a nemzeti eszme hordozza a más etnikumú, nyelvű csoportokkal való szembenállást, az azokkal szembeni türelmetlen s nem ritkán erőszakos fellépést, MOCSÁRY a magyar s nem magyar nemzeti mozgalmaknál is külső stimuláló tényezőket nevez meg, melyek helytelen irányba, az egymással való konfrontáció útjára terelték ezeket a mozgalmakat. E tényezőket a pánszlávizmustól való félelemben, illetve a pánszláv és a bécsi propagandában találja meg.

MOCSÁRY igyekezik meghatározni nemzet és állam viszonyát is. Elkülöníti az országot, a haza és a nemzet fogalmát. Az ország „egy oly földterület a rajta lakó emberekkel együtt, mely saját hatalom saját kormány alatt létezik”; a haza „azon földterület a rajta élő lakossággal együtt, melyet az ember kebelébe felkarol, melynek érdekeit magáévá teszi s mely meghatározza politikai állapotát”.⁴⁸ Az első értelemben – szögezi le MOCSÁRY – nem létezik Magyarország, hiszen nincs biztosítva állami önállósága. A második a „Magyarhon”, melyen belül a már említett nemzetdefiníció értelmében létezik több nemzet is. Ugyanakkor koncepciójában is megtalálható – a fogalomhasználat hiánya ellenére – a megkülönböztetés a későbbi terminológia szerinti „politikai nemzet” és „nyelvi nemzet–nemzetiség” között, hiszen ő is beszél „szélesebb értelemben vett magyar nemzetről”, melyen az ország állampolgárainak közösségét érti.⁴⁹ Ráadásul eszményként nagyon is hangsúlyozza a nemzetállami ideál érvényességét. „A természet úgy látszik úgy rendelte, hogy e két dolog (haza és nemzet) eggyé olvadjon, egymás mellett s egymás felett létezzék és összeütközésbe

⁴⁷ Uo. 77.

⁴⁸ Uo. 41.

⁴⁹ Uo. 201.

ne jöjjön; hogy a nemzet kiterjedése szabja ki a hazának határait [!].⁵⁰ De nem zárja ki, hogy ha „a természet meghasonlott a sorssal s a sors lett győztes s megzavarta a természet rendét, egy időre legalább”, létezhet egy hazában több nemzet is, de ez csak átmeneti helyzet lehet, ami után „a természet eredeti jogaiba” visszalép, s a haza közössége létrehozza az eredetileg többféle nemzetből, népcsoportból saját egységes nemzetét.⁵¹ Ennek megfelelően Magyarországra vonatkozó programja az, hogy a magyar nemzet – mint a legerősebb – a többit majd magához asszimilálja, de csak egy lassú és erőszakmentes folyamat során, melyet leginkább Széchenyi nyomán a magyarság „erkölcsi és szellemi pozíciótól” remél.

Határozottan bírálja ugyanakkor az 1840-es évek politikai gyakorlatát, mivel a törvényhozás helytelenül aktívan beleavatkozott a magyar nemzetiség oldalán a nyelvhasználati kérdések eldöntésébe, s a latin nyelv elleni „boszorkányüldözés” közepette a magyar nyelv nem megengedőleg, hanem kényszerítőleg hozatott be a közügyek minden ágába.⁵² Pedig a magyar „uralkodó nemzet” státusa nem követeli meg az állami élet minden szintjén és minden körében a magyar nyelvűséget.

Mocsáry Lajos és Kemény Gábor személyes ismeretségének történetét nem ismerjük, de MOCSÁRY 1860 márciusában íródott leveléből kiderül, hogy az már korábbról származik. S az is nyilvánvaló soraiból, hogy *A nemzetek fejlődésének megjelenése* óta figyelemmel kísérte KEMÉNY munkáit, s az egyoldalú vitában rokonszenve – Eötvös iránti minden tisztelete mellett is – Kemény Gáboré. 1858-as röpiratában nem említette KEMÉNY munkáit, 1860-ban megjelent *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában* című művében viszont nyíltan vállalkozik Kemény támogatására, ahogy maga is írja: „Ne vegye rossz néven az én tisztelt barátom b. Kemény Gábor, ha az ügy érdekében némileg úgy lépek fel, mint ügyvédje.”⁵³ Már említett leveléből az is kiderül, hogy mi ösztönözte az újabb fellépésre: az, ahogy Eötvös fogadta, illetve „nem fogadta” korábbi munkáját: „Én felkerestem 'Nemzetiség' című munkám megjelenése után; a lehető legszívesebben fogadott; történetesen nem volt alkalmam vele bővebben megismerkedni, csak a Casinóban találkoztunk párszor; a nemzetiséget nem hozta elő egyszer sem.”⁵⁴ A nyilvánosság előtt pedig Eötvös ugyanúgy nem méltatta válasza MOCSÁRY fellépését, ahogy ezt Kemény Gábor esetében tette. Ez a közös személyes sérelem alkotta a köztük kialakuló

⁵⁰ Uo. 44.

⁵¹ Uo. 45.

⁵² Uo. 157., 166.

⁵³ MOCSÁRY LAJOS: *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*. Pest, 1860. 6.

⁵⁴ Mocsáry Lajos levele Kemény Gáborhoz, Kurtány, 1860. március 28. In: Mocsáry Lajos válogatott írásai 496., idézi: GALÁNTAI JÓZSEF 27. Mocsáry röpiratáról két kritika jelent meg: Hölgyfutár, 1858. április 10. 81. sz. és P. NAGY SÁNDOR: Kétheri böngészet. Pesti Napló, 1858. április 25. 76. sz. Közli: Mocsáry Lajos válogatott írásai 614–616.

„szövetség” egyik fontos elemét, másrészt MOCSÁRY szintén a sajtó hallgatását rója fel mint azon káros felfogás bizonyítékát, miszerint „...a nemzetiség felett polemiázni nem való”.⁵⁵ Továbbá EÖTVÖS Kazinczy-emlékünnepeken elmondott beszédét KEMÉNY GÁBORhoz hasonlóan ő is EÖTVÖS megváltozott nézeteinek bizonyítékaként értékelte, s ezért is kedvezőnek érezte a pillanatot a nyílt vitára.

MOCSÁRY új röpirata a *Nemzetiség* fogalomtisztázó szándékával szemben „munkaterv jellegű”.⁵⁶ A magyarság társadalmi és politikai pozícióit illetően nyomatékosan megismétli a *Nemzetiség*-ben mondottakat: elveti a magyarság és a magyar nyelv számára törvényi úton biztosított politikai monopóliumokat, ugyanakkor vezető szerepét más módszerekkel biztosítani kívánja: „Nem követelek részére semmi előjogot, valaminthogy a törvény előtt azzal soha nem is bírt; egyenesen fonáságnak nyilatkoztatom azon állítást, hogy a magyar nyelvnek, mint nyelvnek, különös jogai vannak; tagadom a magyarnak minden jogát nyelvét bárkire tukmálni, sőt beteges érzelésnek tartom még az óhajást s az abból folyó minden törekvést is, más honi nyelvek rovására terjeszteni a magyar nyelv határait: de igenis fel akarom tartatni a magyarságnak szellemi felsőbbbségét s befolyását s elkerülhetlenül szükségesnek tartom, hogy azon szellemi egység s általános physonomia, melyet Magyarország mint egész előmutat, a magyarságból folyjon ki. Német professori stýlben, nem felsőbbbséget, de hegemoniát mindenesetre követelek a magyarság számára...”⁵⁷ De van egy újdonsága is művének a korábbiakhoz képest, ez pedig a távlati asszimiláció programjáról való lemondás: „...fel kell hagynunk eljárásunknak azon *irányával* (kiem. *M.L.*), hogy végre előbb utóbb megmagyarosodjék hazánkban minden más nyelvű faj.”⁵⁸ MOCSÁRY ugyanakkor távol áll attól, hogy a nem magyar nemzeti csoportok nemzetként való elismerésével egyidejűleg elfogadja azok igényét kollektív politikai jogok birtoklására. EÖTVÖSHÖZ s valamennyi magyar politikus társához hasonlóan ő is visszautasította a nemzeti mozgalmak azon követelését, hogy az ország közigazgatási–politikai szervezetét a nemzeti elv alapján szervezzék újjá, s nemzeti kerületeket, illetve ennek alapján „kikerekített” megyéket alakítsanak ki. Attól azonban nem zárkózott el, hogy a járásek határainak meghúzásánál nemzeti elvi szempontokat is figyelembe vegyenek.⁵⁹ Így MOCSÁRY javaslatai is – Eötvöshez hasonlóan – nyelvhasználati kérdésekre korlátozódtak. Közös törekvésük a magyar

⁵⁵ Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában. 8.

⁵⁶ KEMÉNY G. GÁBOR bevezetője. in: Mocsáry Lajos válogatott írásai 25.

⁵⁷ Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában. 25.

⁵⁸ Uo. 104–105.

⁵⁹ Nem megalapozott KEMÉNY G. GÁBOR azon állítása, miszerint Mocsáry ebben a művében közel jutott ahhoz az elképzeléshez, amit az 1867. évi kisebbségi javaslat a megyék kikerekítése koncepciójában fogalmazott meg. KEMÉNY G. GÁBOR bevezetője. In: Mocsáry Lajos válogatott írásai 113.

nyelv kötelező hivatali használatának a legfeltétlenebbül szükséges körre való korlátozása, a hivatalos nyelv fogalmának korrekciója.

Összegzés

Ha vitapartnereink önmeghatározását tekintjük, akkor MOCSÁRY és KEMÉNY mint szövetségesek lépnek fel EÖTVÖS ellenében. De ez csak a vita első két síkján fedi a valóságot. Igaz ez a nemzetiségek történetfilozófiai szerepének megítélésében – de ebben, mint láttuk, Eötvös maga is elmozdult kezdeti merev álláspontjáról. Igaz ez a birodalom és Magyarország viszonyrendszerét illetően – de EÖTVÖS nézeteiben az évtized fordulóján itt is változás történik, hiszen 1860-ban megjelent újabb röpiratában már csatlakozott az 1848-as államjogi viszonyokhoz való visszatérést hirdetőkhöz. De nem igaz ez a szövetség- és ellenfélkép a konkrét nemzetiségi programot tekintve. KEMÉNY GÁBOR a reformkori liberális nacionalizmus alaptételeit erősítette meg, új perspektívát EÖTVÖS és MOCSÁRY nézetei képviseltek. Ha a vita végső fázisát tekintjük, akkor 1861-re, a politikai mozgástér hirtelen megnyílásakor sokkal inkább Mocsáry és Eötvös tekinthetők egymás szövetségeseinek. Bizonyítja ezt egy rövid kitekintés is hármójuk pályájára: Kemény Gábor teljesen belesimul majd a dualizmus korának erőpozícióból politizáló magyar nacionalizmusába; Mocsáry pedig Eötvös szellemi örökségének leghűbb folytatójává válik, ahogy 1892-es képviselői búcsúlevelében írja: „Az én nézeteim a nemzetiségi kérdésre nézve ugyanazok, melyeket a mostani alkotmányos éra kezdetén ... Eötvös Józseffel egyetértve s azóta minden alkalommal változatlanul vallottam.”⁶⁰

1848–49 nagy kataklizmája a nemzet-nemzetiségről vallott nézetekben az eszmétörténet szempontjából nem hozott fordulatot a magyar közgondolkodásban. EÖTVÖS volt az egyetlen politikai teoretikus, aki az elmélet szintjén is kísérletet tett az 1840-es években kikristályosodott magyar liberális nacionalizmus alaptételeinek felülvizsgálatára. Emellett és ehhez kapcsolódva fokozatosan alakította ki javaslatait a megelőző évtized magyar nyelvűsítési programjának praktikus korrekciójára vonatkozóan, amelyek első alkalommal az 1861-es országgyűlés nemzetiségi bizottsága által megfogalmazott törvényjavaslatban öltöttek testet. Ebben a vonatkozásban – mutatja ezt Mocsáry fellépése – már könnyebben talált szövetségesekre, ám a liberális mozgalom bázisa a nyelverterjesztői politika felülvizsgálatát hangoztató jelszavak ellenére a nemzetiségpolitikai gyakorlat terén is a korábbi illúziók és célkitűzések ígézetében élt.

⁶⁰ Közli Mocsáry Lajos válogatott írásai

Bruch und Fortsetzung der Tradition. Diskussion über die Ideen
der Nationalität in der zweiten Hälfte der 1850-er Jahren

Die Revolution 1848/49 und der Freiheitskampf gegenüber dem Wiener Hof bedeuteten in Ungarn gleichzeitig das Entgegensetzen und den blutigen Streit der modernen Nationalismen, was für alle Rivalen mit vollständiger Niederlage zu Ende ging, denn der Wiener Absolutismus errang über sie alle den Sieg. Die diese Tragödie erfahrene Generation machte schon vom Anfang des Neoabsolutismus an entschiedene Versuche, die nationalen Ideale zu überprüfen und die historische und politische Rolle der Nationalbewegungen zu bewerten. Um so wichtiger war diese Mission für sie, denn in der Lage der politischen Entrechtung konnte nur die Idee der Nationalität als kräftiger Integrationsfaktor für die ungarischen Liberalen dienen. Joseph Baron Eötvös war vielleicht die Persönlichkeit, der unter ihnen die radikalste Kritik des vormärzlichen ungarischen Nationalismus präsentierte. Seine Theorien aber eher empörten, als beeinflussten die ungarische öffentliche Meinung. Nach wichtigen Modifikationen fanden sie erst in den 1860-er Jahren guten Empfang. Gegenüber Baron Eötvös unternahmen zwei Mitglieder, der Jüngeren Generation, Gábor Baron Kemény und Lajos von Mocsáry die Aufgabe, in einer öffentlichen Diskussion zwischen 1856 und 1860 die Mißbilligung der ungarischen liberalen und deren Motive ungeschminkt darzulegen.

Die Programme von Eötvös, Kemény und Mocsáry stellen verschiedene Varianten der ungarischen liberalen Tradition dar, sie stehen an bestimmten Punkten miteinander im Einklang, an anderen aber verzweigen sich diametral. Durch ihre Analyse kann darum weiter Überblick über die Prinzipien und Argumentation der ungarischen Liberalen dieser periode gewonnen werden.

Országgyűlési választókerületek a dualizmuskori Magyarországon

„A kerületi beosztásnál nem elméleti fogalmakból,
nem pusztán matematikai vagy geográfiai
arányokból indultunk ki, hanem kerületről-kerületre
valamennyin végigmentünk; számba vettük az összes
számbavehető tényezőket.”

Sándor János belügyminiszter

„A t. kormány akarva, nem akarva, abba a helyzetbe
jutott, amelybe Nero juttatta önmagát akkor, mikor a
barbár provinciáknak kezdett kedvezni, Rómát pedig felgyújtotta.”

Bakonyi Samu képviselő

A választástechnikai és alkotmányjogi szempontból is rendkívül bonyolult és számos belső ellentmondást tartalmazó dualizmuskori magyar választási rendszer sok tekintetben legérdekesebb része a választókerületi szabályozás volt. Az 1848. évi 5. tc., az 1848. évi erdélyi 2. tc., majd az ezeket módosító 1874. évi 33. tc., népképviselési elvre alapozott választási rendszert hozott létre Magyarországon. A választójogi törvény, a választási eljárásjog, a választási bíraskodás legfontosabb aktusait magában foglaló közjogi rendszer mellett, hogy a klasszikus liberalizmus politikai elveire hivatkozott és jórészt aszerint épült fel, a magyarországi helyzet nemzetiségi, alkotmányjogi és politikai sajátosságait is magába építette.

Elsőként az 1848. évi 5. tc. 5. §-a sorolta fel a követségi jog területi alapokra történő helyezésének legfontosabb rendelkezéseit, melyek aztán a dualizmus időszakában a választókerületi szabályozás alapját képezték. E rendelkezések nyomán a népképviselési képviselőház, Erdély nélkül, 377 követből állt. A törvény szerint a városok közül Pest 5, Debrecen 3, Buda, Pozsony, Szabadka, Szeged, Kecskemét, Miskolc 2–2 követet, Arad, Besztercebánya a hozzátartozó bányásztelepekkel, Eszék, Esztergom, az érseki Szt. György és Szt. Tamás városokkal, Fehérvár, Győr, Kassa, Komárom, Körmöcz, Pécs, Selmecz Bélabányával, Sopron, Szatmárnémeti, Temesvár, Újvidék, Zombor, Baja, Nagybecskerek, Békés, Jászberény, Böszörmény, Békéscsaba, Csongrád, Cegléd, Eger, Félegyháza, Gyöngyös, Gyula, Halas, Nagykí-

kinda, Nagykőrös, Makó, Nyíregyháza, Pápa, Szarvas, Szentes, Nagyvárád Várad-Olaszival, Hódmezővásárhely, Versec és Zenta 1–1 követet küldött.¹

Az országgyűlési választókerületekre vonatkozó 1848-as szabályozás tulajdonképpen két alapelvet kívánt érvényesíteni. Az első szerint a rendi időszakban megszerzett jogokat a lehetőségek függvényében igyekezett kímélni, így a megyékre például általános szabályként kimondták, hogy azok népességtől, gazdasági fejlettségtől, adózóképességtől függetlenül a továbbiakban is legalább két követet választhatnak. A másik alapelv szerint a magyarországi választókerületeket – az első elvárásnak némileg ellentmondva – megyénként átlagosan 30 ezres, városokban 20 ezres népességgel igyekeztek kialakítani. A középszintű közigazgatási egységek így megtartották a rendi időszakban biztosított két követküldésre szóló jogosítványukat, de többségük kettőnél több képviselő megválasztására kapott felhatalmazást. Így a törvény alapján Bihar megye 12, Nyitra megye Szokolca várossal 11, Vas megye Kőszeggel, Pest megye, Bács megye 10–10, Torontál megye, Zala megye 9–9, Somogy megye, Pozsony megye Nagyszombat, Szentgyörgy, Bazin és Modor városokkal, Trencsén megye Trencsénnel, Heves megye, Zemplén megye, Temes megye 8–8, Baranya megye, Szatmár megye Nagybánya várossal 7–7, Tolna megye, Veszprém megye, Sopron megye Kismartonnal és Rusztal, Nógrád megye, Borsod megye, Gömör megye, Szepes megye Lőcse és Késmárk városokkal a XVI. Szepesi város kerületével együtt, Sáros megye, Eperjes, Bártfa, Szeben sz. kir. városokkal együtt, Krassó megye, Máramaros megye, Szabolcs megye, Arad megye 6–6, Fejér megye, Abaúj megye 5–5, Komárom megye, Verőcze megye, Ung megye, Bereg megye, a Jász-Kun kerületek 4–4, Győr megye, Zólyom megye, Breznó-Libetbánya, Zólyom és Korpona királyi városokkal együtt, Bars megye, Új-Bánya királyi várossal együtt, Hont megye Bakabányával együtt, Szerém megye, Közép-Szolnok, Esztergom megye 3–3, Moson megye, Árva megye, Liptó megye, Turóc megye, Csanád megye, Csongrád megye, Békés megye, Ugocsa megye, Kraszna megye, Kővár vidéke, Torna megye, a Hajdú-kerület 2–2, a Fiumei kerület pedig 1 követet választott.²

A törvény meghatározta az országgyűlés horvátországi és határőrvidéki képviselőinek számát is: Horvátország 18, a Horvát határőrvidék 8, a Szerémi végvidék és a Bánsági határőrvidék 3–3 és a Csajkások kerülete 1 követet küldhetett a magyar országgyűlésbe. A választási törvény külön foglalkozott az erdélyi képviselők számával. Sajátos módon egy összeadási hibából következően Erdélynek – a választási törvény megfogalmazásában „ha csatlakozni akar” – 69 követ küldését tették lehe-

¹ 1848. évi V. tc. Az országgyűlési követek választásáról. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 224–225. l.

² 1848. évi V. tc. Az országgyűlési követek választásáról. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 225–227. l.

tővé. A pozsonyi országgyűlés ugyanis a választási törvényjavaslat előkészítéséhez azokat az erdélyi rendi országgyűlési anyagokat használta, amelyekben két erdélyi örményváros, Szamosújvár és Erzsébetváros még nem szerepelt szabad királyi városként, így ezek alapján követküldési jogukat sem ismerték el az 1848. évi 5. tc.-ben. Ezt helyesbítette a Magyarország és Erdély egyesülését kimondó 1. erdélyi tc., amelyben az 1848. évi 5. tc. ide vonatkozó rendelkezéseit „számításbeli vétségnek” minősítve az erdélyi követek számát 69-ről 73-ra növelte.³

Az erdélyi követek választásáról az 1848. évi erdélyi 2. tc. intézkedett. A törvény alapján az erdélyi megyék, székely és szász székek, magyar és szász vidékek egyenként kettő, összesen 50 képviselőt küldtek a magyar országgyűlésbe. Ezen felül az erdélyi önálló képviselőküldési joggal felruházott települések, Kolos, Oláhfalva, Szék, Bereczk, Csíkszereda, Ilyefalva, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Hátszeg, Kézdivásárhely, Vajdahunyad, Vízakna, Abrudbánya 1–1, Erzsébetváros, Szamosújvár, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Kolozsvár 2–2, összesen 23 követet küldtek.⁴

Az 1848-as szabályozás egyik fontos intézkedése a területileg elhatárolt, egy képviselőt választó választókerületek kialakításának intenciója volt. Az 1848-as választójogi törvényekben és a kapcsolódó jogszabályokban fellelhető rendi viszonyokkal való jogfolytonosságot erősítő részek és következetlen megfogalmazások azonban azt eredményezték, hogy a választókerületi beosztás területi elve mellett a kerületek régi rendi-hatósági joga is tovább élt.

A magyar felelős minisztériumról szóló 1848. évi 3. tc. például általános elvként kijelentette, hogy „az ország minden törvényhatóságainak eddig törvényes hatósága ezentúl is teljes épségben fenntartandó.”⁵ Az 1848. évi 5. tc. külön hangsúlyozta, hogy az országnak választókerületekre való felosztása „a megyék, kerületek és szabad kir. városok törvényhatósági területére és önállására nézve semmi változtatást nem okoz.”⁶ Ugyanezen törvény első paragrafusa általános elvként rögzítette, hogy „politikai jogélvezetet azoktól, kik annak eddig gyakorlatában voltak, elvenni, a jelen országgyűlés hivatásának nem érezhetvén, mindazok, kik a megyékben és szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában eddig szavazattal bírtak, e jog

³ 1848. évi erdélyi I. tc. Magyarország és Erdély egygyé alakulásáról. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 261. l.

⁴ 1848. évi erdélyi II. tc. A legközelebbi közös hongyülésre küldendő követek népképviselőt alapjáni választásáról. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 263. l.

⁵ 1848. évi III. tc. Független magyar felelős minisztérium alakításáról. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 220. l.

⁶ 1848. évi V. tc. Az országgyűlési követek választásáról. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 224. l.

gyakorlatában ezennel meghagyatnak.”⁷ Ebből a szempontból is félreérthető megfogalmazást alkalmazott – a megyei hatóságok működését szabályozó – 1848. évi 16. tc., amely a megyei közgyűlések megalakításának fő szabályául – a rendi országgyűlések kötött mandátumát felidézve – továbbra is a községenkénti utasítást tette meg.⁸

A választójogi törvény ún. „régijog” intézménye, mely szerint „politikai élvezetet azoktól, kik annak eddig gyakorlatában voltak, elvenni, a jelen országgyűlés hívásának nem érezhetvén, mindazok, kik a megyékben és szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában eddig szavazattal bírtak, e jog gyakorlatában ezennel meghagyatnak”, ugyancsak hasonló értelmezésekre adott lehetőséget.⁹

A választójogi törvények a választójog anyagi és eljárásjogi szakaszában egyaránt kiemelkedő szerepet tartottak fenn a megyei hatóságoknak. A dualizmus időszakában a legtöbb választót választójoghoz segítő – földadót szabályozó – ¼ úrbéli telkek meghatározásában a megyei alispánnak kiemelkedő szerepe volt. A választásokat levezénylő legfontosabb választási szerv a központi választmány gyakorlatilag az éppen aktuális megyei politikai viszonyok alapján állt össze. Mindezeket megerősítve, a választójogi törvényeknek – a „régijogot” valamilyen formában megerősítő – a közhatóság választási aktusba való beemelését lehetővé tevő szabályozásával a területi alapra helyezett választókerületek kialakítása szakaszosan és több lépcsőben valósult meg. Az erdélyi választási rendszert kialakító 1848. évi 2. tc. expressis verbis mellőzhetővé tette a választókerületi beosztást. A törvény 8. §-a tulajdonképpen kivételes eljárásként írta le a választókerületek megalakításának szükségességét: „a hol a törvényhatóság a szózatlás közbeni rend fenntartása érdekében szükségesnek találja, minden egyes követ választására külön választókerület alakíttathatik, tekintettel a területi és népességi arányra.”¹⁰

A megengedő törvényi szabályozás nyomán az erdélyi városok, székek és törvényhatóságok választókerületekre történő felosztása 1848-at követően vontatottan haladt. Az illetékes választási bizottságok gyakran döntöttek úgy, hogy az érintett törvényhatóság két képviselőjét közös választókerületben kell megválasztani. A kiegyezést követően még mindig csak az erdélyi megyékben alakultak meg a választókerületek, a székely és szász székek, a két képviselőt küldő erdélyi városok egy része

⁷ 1848. évi V. tc. Az országgyűlési követek választásáról. Magyar Törvénytar 1836–1868. Budapest, 1896. 223. l.

⁸ 1848. évi XVI. tc. A megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról. Magyar Törvénytar 1836–1868. Budapest, 1896. 237. l.

⁹ 1874. XXXIII. tc. Az 1848. évi V. és erdélyi 1848. évi II. tc.-ek módosításáról és pótlásáról. Magyar Törvénytar 1872–1874. Budapest, 1896. 101. l.

¹⁰ 1848. évi erdélyi II. tc. A legközelebbi közös hongerülésre küldendő követek népképviselői alapján választásáról. Magyar Törvénytar 1836–1868. Budapest, 1896. 263. l.

– területileg nem elkülönített módon – mint törvényhatóság választotta országgyűlési képviselőit.¹¹

A kiegyezés után a választókerületi beosztást elsőként a Magyarország és Erdély egyesülését újra kimondó és részletesen szabályozó 1868. évi 43. tc. – Naszód vidék országgyűlési képviseltetése kapcsán – változtatta meg. Naszód 1848 előtt a magyar országgyűlés által törvényhatóságként elismerést nem szerzett, így az 1848. évi erdélyi 2. tc. képviselőküldési joggal nem ruházta fel. Az erdélyi határőrvidék legösszefüggőbb területe – a Beszterce vidékétől Doboka, Kolozs és Torda megyétől elszakított hajdani II. Oláh gyalogezred volt, amelyet éppen ezért – területi egybefüggősége okán – a Bach-rendszer bukása után külön közigazgatási egységgé szerveztek Naszód vidék néven.¹² Naszód először 1863-ban a nagyszebeni országgyűlésre küldött képviselőt és ezt a képviselöt örökölte 1867-ben a magyar országgyűlés. Mivel az erdélyi határőrvidék megszűnésével Naszód vidéke elismert köztörvényhatósággá alakult, így az Erdélyben érvényes választási törvény – az 1848. évi erdélyi 2. tc. – általános rendelkezései alapján, két képviselő küldésének jogát elismerve Erdélyben a megválasztott képviselők száma 75-re emelkedett.¹³

A kiegyezést követően a választókerületek aránytalan beosztása a kérdéskör politikai súlyára is tekintettel a választójogi reformok kiemelt területét jelentették.

Bár a Tóth Vilmos belügyminiszter által az 1871 őszén előterjesztett „az 1848. évi V. és erdélyi 1848. évi II. tc.-ek módosításáról és pótlásáról” című törvényjavaslat az utolsó 1869-es választásokkor létező választókerületeket és választási székhelyeket „további intézkedésig” – egy kivételtől eltekintve¹⁴ – változatlanul fenn tartani kívánta, mégis a törvényjavaslat parlamenti vitája a választókerületi reformok elodázhatalanságát bizonyították.

A vitában Orbán Balázs a képviselőház egyöntetű véleményét tolmácsolva a legfontosabb, legsürgetőbb kérdésnek nevezte a kerületi reformot: „kétségtelen, T. ház, hogy a sietve alkotott 1848-iki választási törvénynek vannak hiányai, hogy azokat az

¹¹ Képviselőházi Napló 1872–1875. XI. kötet. 258. l.

¹² EDELÉNYI SZABÓ DÉNES: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Magyar Statisztikai Közlemények, 1928. 6. sz. 690–694. l.

¹³ 1868. évi XLIII tc. Magyarország és Erdély egyesítéséről. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 486. l.

¹⁴ Eszerint „a nagy-kikindai kerület az 1870. 42. t. cz. 88. §-a által a törvényhatóságok sorában fölvétetvén, a területén fekvő községek Torontálmegyétől, hova eddig választási tekintetben tartoztak, visszacsatoltának. Ennélfogva jövőre Torontálmegye nyolcz, a kikindai kerület Kikinda városával együtt két képviselőt küld, s az alakítandó két választó kerület egyikének Nagykikinda, másikának Bassahid lesz a főhelye. A községeket e két választó kerületbe a törvényhatóság meghallgatása mellett, a ministerium osztja be. Egyebekre nézve az 1869-ki választó kerületek és főhelyek a törvény további intézkedéseig érintetlen maradnak.” Képviselőházi Irományok 1869–1872. XI. kötet, 139. l.

idő részben túlszárnyalta; de ha azokat komolyan helyre akarjuk pótolni nem a leg-
utoljára következő választási eljárással, hanem a választó kerületek új és igazságos
kikerekítésével kell vala kezdenünk... így anomáliák, így a lényegbe vágó visszassá-
gok fönntartása mellett pusztá külsőségek s eljárási módozatok megszabására szo-
rítkozni, s csak ezzel kezdeni meg az alkotást, valójában alig nevezhetni komoly és
higgadt eljárásnak.”¹⁵

A legnagyobb anomáliák az erdélyi választókerületi beosztásnál mutatkoztak,
a beterveztett törvényjavaslat viszont azzal az indoklással hárította el az azonnali
beavatkozást, amely a következő évtizedekben a statusquo-t védő kormányzati ér-
vekben leggyakrabban előfordult, nevezetesen a választópolgárokra, a választási
cenzusokra (benne hangsúlyozottan a földadó cenzusra) vonatkozó teljeskörű sta-
tisztikai felmérések hazai hiánya és az erre alapozott, szisztematikus választási reform
végrehajthatóságának korlátozottsága és időszerűtlensége: „Én a kerületek igazságos
felosztását csak úgy képzelem, ha a képviselők száma helyes arányba hozatik a vá-
lasztók számával, vagyis ha ugyanannyi választó küld Árvából egy képviselőt, mint
a mennyi választó Torontából egyet. No már kérдем, lehet-e a választók számát és
a szerint a választókerületeket eképp meghatározni addig, míg egy helyes, catasterre
alapított cenzus meg nem állapíttatik? Nem lehet. Miután pedig arra nem vagyunk
képesek; nem lehet a kerületek igazságos felosztását sem eszközölni, hacsak ismét
egy új provisoriumot megállapítani nem akarunk.” – magyarázta az előterjesztő,
Tóth Vilmos belügyminiszter.¹⁶

Ennek ellentmondva, az ellenzék a választókerületi aránytalanságok fenntartása
és a reform elodázása mögött közvetlen, nyers politikai érdekeket látott megjelenni:
„szükség esetére reáparancsolnak egy kis választókerületre, vagy egy pár száz forinttal
megvásárolják, hogy ezt vagy amazt válaszszaák meg képviselőnek, kit a kormány oda
lök. S így azután Erdély lenne éléskamra a politikai szükségletnek táplálására, ez s
más nem lehet az ok.”¹⁷

Az ellenzéki Tisza Kálmán az 1848-as választási törvények legnagyobb hibájaként
állapította meg, hogy Erdélyben gyakorlatilag – a népképviselő elvével ellentétesen
– megengedték, hogy az országgyűlési választások törvényhatóságok és nem vá-
lasztókerületek szerint történjenek. „...az 1848-dik törvényhozás legalábbis ment-
hető, ha tekintettel az akkori viszonyokra, – az erdélyi törvényhozásról beszélék
most, mert az alkotta ezen törvényt, – mondom, ha tekintettel az akkori viszonyokra
mindenekelőtt azt tartotta szem előtt, hogy semmi olyat ne tegyen, mi által már
akkor magát sejtetni engedő küzdelmek idejére elidegeníthetné azokat, kikre leg-

¹⁵ Orbán Balázs felszólalása. Képviselőházi Napló 1869–1872 XXI. kötet. 302. l.

¹⁶ Tóth Vilmos belügyminiszter felszólalása. Képviselőházi Napló 1869–1872 XXI. köt. 224. l.

¹⁷ Csiky Sándor felszólalása. Képviselőházi Napló 1869–1872 XXI. kötet, 344. l.

elsősorban kellett számítani. De ma már a joggyakorlat a jogi élvezet folytán sokkal érzékenyebb a sérelem azokra, kiken ezen igazságtalanság történik. A másik résznek pedig ideje volt belátni, hogy nem szabad a maga számára oly előjogot követelni, mely ellenkezik azon jogegyenlőségi elvvel, melynek különben ő maga is annyit köszön; és így ha általában ma a választási törvényhez hozzányúlunk; én legalább részemről lehetetlenségnek tartom, hogy ily nagy igazságtalanság továbbra is érvényben maradjon.”¹⁸

Irányi Dániel szerint, az 1848-as erdélyi törvényhozás tudatosan nem vállalta fel a választókerületi beosztás bevezetését, mivel „nem akarták, hogy Erdély népességének azon része, mely ott többségben van: a választások által többségre jusson. És ez az, a mit mai napon, sőt még a jövőre nézve is fön akar tartani a kormány, fön akar tartani a jobb-oldal. Hát nem látja-e át, hogy az erdélyi románok kiengesztelése, – ha lehetséges, pedig reményilem, hogy az, – ezen föltételhez van kötve.”¹⁹

Kemény Gábor viszont Irányinak ellentmondva egyenesen veszedelmesnek tartotta a választókerületek kapcsán a nemzeti kérdés előtérbe állítását: „...igen veszedelmes, s minduntalan előbukkanó ellenvetés az, hogy a magyarok Erdélyben nyakukra hágnak az oláhoknak. Oláhot nem lehet képviselőnek választani; meg van mételyezve a közvélemény.

Az igaz, hogy egy oláh képviselő van csak; és még egynek kellene csak lenni a választások eredménye szerint. De miért nincs több? Azért, mert nem akartak jönni; volenti non fit injuria. Ha az ember sorra veszi az Erdélyben levő választási kerületeket, legalább 20-at talál olyat, melyben az oláh ajkúak oly határozott többségben vannak, hogy nem is versenyezhetik velök más, ha mint nemzetiség akarnak választani. ...több más kerület, ahol a nemzetiségek, ha mint politikai tényezők reá állnak azon térre, melyet a törvény és az alkotmányos élet kiszabott: egyik vagy másik párttal szövetkezve együttesen vagy megoszolva különböző pártok közt igen fontos és nevezetes tényezők lehetnének a politikai élet alakulásában. Ezen működés lenne a helyes és nem pedig örökös nemzeti szempontból való viták előidézése, nem a választási törvénynek is mindig nemzetiségi szempontból való bírálata és ha lehet pártérdekből való kizsákmányolása.”²⁰

¹⁸ Tisza Kálmán felszólalása. Képviselőházi Napló 1869–1872 XXI. kötet. 212. l.

¹⁹ Irányi Dániel felszólalása. Képviselőházi Napló 1869–1872 XXI. kötet. 229. l.

²⁰ Kemény Gábor felszólalása. Képviselőházi Napló 1869–1872 XXI. kötet. 257. l.

**Megyék, vidékek és székek választókerületi viszonyai Erdélyben
1872-ben²¹**

Törvényhatóság neve	A lakosság	A képviselők	Egy képviselő által képviselt lakosok
	s z á m a		
Alsó-Fehér	211 066	2	105 533
Belső-Szolnok	133 119	2	66 559
Doboka	102 925	2	51 462
Felső-Fehér	58 077	2	29 038
Hunyad	184 588	2	932 294
Kolozs	160 690	2	80 345
Küküllő	92 345	2	46 172
Torda	152 692	2	76 346
Fogarasvidék	82 852	2	41 426
Naszódvidék	52 688	2	26 344
Aranyosszék	19 680	2	9 840
Csikszék	106 038	2	53 819
Háromszék	95 340	2	47 670
Marosszék	79 720	2	39 860
Udvarhelyszék	90 336	2	45 168
Brassóvidék	83 090	2	41 545
Kőhalomszék	21 387	2	10 693
Medgyesszék	39 121	2	19 560
Nagysinkszék	23 970	2	16 985
Besztercevidék	26 357	2	13 178
Szászvárosszék	22 479	2	11 239
Szászsebeszék	19 237	2	9 618
Szerdahelyszék	19 346	2	9 672
Segesvárszék	27 280	2	13 640
Szebenszék	86 917	2	43 458
Újgyházzsék	12 390	2	6195

A választójogi törvény elfogadásának megakadályozására a törvényjavaslat vitájában a magyarországi népképviselői országgyűlések történetében az ellenzék először használt szisztematikusan obstrukciós eszközöket. A Tisza Kálmán által vezetett balközép inkább a tételes szakmai bírálatot, a függetlenségi és nemzetiiségi képviselők a törvényjavaslat – az általános választójog alapján álló – totális ideologikus megkérdőjelezését vállalták fel. Az 1872 februárjában a képviselőház elé kerülő tör-

²¹ Képviselőházi Irományok 1872–1875. XVI. kötet. 279. l.

vénnyavaslatnak az országgyűlés áprilisi bezárásáig csupán a címét és első bekezdését sikerült megtárgyalni.

1873-ban – az 1868. évi 30. tc. alapján – a népesség szaporodására tekintettel a Horvátország által a közös birodalmi országgyűlésre küldendő képviselők száma 29-ről 34-re növekedett.²²

A választójog kérdése 1874-ben – az 1871-es javaslat csekély módosításával – Szapáry Gyula belügyminiszter előterjesztésében került újra az országgyűlés elé. Az új törvényjavaslat továbbra sem terjeszkedett ki a választókerületi beosztás megváltoztatására, az 1848. évi 5. tc. választókerületekre vonatkozó rendelkezéseit és a törvényhatóságoknak a kerületek felosztására vonatkozó határozatait fenntartandónak vélte.

A törvényjavaslat indoklása szerint nagyobb aránytalanságok a népesség és a képviselők számaránya között csak Erdélyben volt tapasztalható, a magyarországi választókerületek tekintetében, két területtől eltekintve az előterjesztő nem látott okot a változtatásra. A két kivétel Budapest, ahol „a népesség 1848 óta tetemesen növekedett” és a Határőrvidék, melyre nézve az 1873. évi 27. tc. 18. §-a rendelkezett arról, hogy „a választókerületek általános szabályozása alkalmával ezen részek arányosabb képviseltetése iránt intézkedés fog történni.”²³

A magyar Határőrvidék polgárosításával kapcsolatosan különösen élesen vetődtek fel a választókerületi beosztás közjogi-területi tisztázatlanságai. A bántói határőrezredek pacifikálása és visszaintegrálása a magyarországi vármegyei közigazgatás keretei közé, a dualizmus kori magyar államigazgatás egyik legkomolyabb feladatát jelentették.

A polgárosítás folyamatának zökkenőmentessége érdekében az átmenetet szabályozó törvények több helyütt érvényben hagyták a régi határőrvidéki szabályozást, illetve új kedvezményeket léptettek életbe. Karánsebesen, Fehértemplomon és Pancsován királyi törvényszéket állítottak fel, s egyúttal mindhárom várost törvényhatósági joggal ruházták fel. Nagy jelentőséggel bírt, hogy a volt Határőrvidék közigazgatási reformjai mellett, az átalakult vármegyék választókerületi beosztása – meglévő aránytalanságokat konzerválva – érintetlenül épült a régi ezredbeosztásra. A volt szerb-bántói ezred és Fehértemplom városa így egy választókerületet képezett, a volt román-bántói ezred Karánsebesen, a volt német-bántói ezred Pan-

²² 1868. évi XXX. tc. Egyezmény Horvát-Szlavon- Dalmátországgal. Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1896. 427. l. A magyar országgyűlésben levő horvát képviselők száma ezt követően 1881-ben 40-re növekedett. 1881. évi XV. tc. Egyezmény Horvát-Szlavon-Dalmátországgal. Magyar Törvénytár 1881, Budapest, 1896. 32. l.

²³ 1873. évi XXVII. tc. A határőrvidék polgárosításáról. Magyar Törvénytár 1872–1874. Budapest, 1896. 208. l.

csovával hasonlóképpen és a titeli zászlóalj is önálló képviselőküldési joggal rendelkezett.²⁴

A beterjesztett törvényjavaslatnak végül egyetlen paragrafusa foglalkozott választókerületi szabályozással, amelyben az 1848. évi 2. erdélyi tc. permissív intézkedése külön választókerületek létrehozását „minthogy pedig a választási eljárás egyenlősége és a választók érdeke egyaránt követeli, hogy minden képviselő-választásra külön választó-kerület alakíttassék, szükségesnek mutatkozott e cél elérése végett az 1848: 5. t. cz. 6. §-nak ez irányban intézkedését az erdélyi megyék-, székek-, vidékekre és városokra határozottan kiterjeszteni.”²⁵

A választókerületek átfogó reformja tovább halasztódott: „minthogy általában szükségesnek látom, hogy a törvényhozás annak idején a választókerületek új felosztása, sőt meggyőződésem szerint egyszersmind a választókerületek számának leszállítása iránt is intézkedjék, nem akartam egyelőre ezen egyes aránytalanságok orvoslása iránt előterjesztést tenni s helyesebbnek tartom, ha ezen aránytalanságok megszüntetése azon időre marad, a midőn a törvényhozás a választó-kerületek iránt általában határozni fog, mit helyesebben is lehet tenni akkor, ha a választóknak hivatalból eszközlendő első összeírása készen lesz, mert csak akkor lehet a kerületek alakításánál nem csak a népességet, hanem egyszersmind a választók számát is figyelembe venni...” – fogalmazott az előterjesztés.²⁶

1875-ben a magyar törvényhozás először módosította az egyes választókerületek területét. Az addig a szentendrei választókerülethez tartozó Óbudát a budai II. választó kerülethez, a Margitszigetet pedig a pesti lipótvárosi választókerülethez csatolták. A törvény másik intézkedéseként a Bihar megyei bihari választókerülethez tartozó Várad-Váralja és Várad-Velence városrészt csatolták a nagyvárad-i választókerülethez.²⁷

Az 1870-es években a közigazgatási területszervezés és a városigazgatásra vonatkozó különféle reformtervek, majd a Tisza Kálmán nevéhez kötődő közigazgatási reformok a választókerületi beosztás átfogó felülvizsgálatának kérdését is felvetették. Az 1876. évi 33. tc. és az 1877. évi 1., 2. és 3. tc. közigazgatási területváltozásait figyelembe véve terjesztette az országgyűlés elé Tisza Kálmán 1877. március 19-én a választókerületek új beosztásáról szóló törvényjavaslatát. Az előterjesztő szándéka szerint a törvényjavaslat a törvényhatóságok területét szabályozó törvény intézkedéseivel teljes összhangban, annak mintegy folyományaként jött volna létre. Vagyis

²⁴ SZABÓ PÁL CSABA: Krassó és Szörény vármegye egyesítése. *Acta Historica Tomus CVIII.* Szeged, 1999. 43–63 l.

²⁵ Képviselőházi irományok 1872–1875. XVI. kötet. 292–293. l.

²⁶ Képviselőházi Irományok 1872–1875. XVI. kötet. 279. l.

²⁷ 1875. évi III. tc. Magyar Törvénytár 1875–1876. Budapest, 1896. 6. l.

csak azokra a törvényhatóságokra vonatkozóan tartalmazott változtatásokat, amelyek az 1876. évi 33. tc. által új beosztást és szabályozást nyertek. Amellett, hogy figyelemmel kívánt lenni a választókerületek lakosainak és választóinak számarányára, úgymond „lehetőleg kerültettek az ellentétek.”²⁸ A törvényjavaslat végeredményben – a javaslat által érintett területen – a korábbi 150 választókerületből 148-at alakított ki. A javaslat értelmében jónéhány erdélyi választókerület – így az abrudbányai, a csíkszeredai, illyefalvai, hátszegi és vajdahunyadi, valamint a második szamosújvári, erzsébetvárosi és gyulafehérvári kerület – megszűnt volna, ellenben Brassó és Nagyszeben, „mely az önálló képviseltetési joggal bíró többi várossal egész egy szinten álló és velük a lakosság és választók számára nézve is egészen arányos”²⁹ két képviselőt küldött volna az országgyűlésbe. Összességében a törvényjavaslat az ország választókerületeinek számát változatlanul hagyta, a kettővel csökkentett erdélyi választókerületekből pedig – „figyelemmel azon körülményre, hogy Budapest főváros lakosságának és választóinak száma jelentékenyen szaporodott”³⁰ – a fővárosi választókerületek számát szándékozott kettővel megnövelni.

A törvényjavaslat eredményeképpen az erdélyi választókerületi beosztás aránytalanságai mind a lakosságszámot, mind a választók számát tekintve némileg csökkentek volna.

Míg korábban a legnagyobb törvényhatósági választókerületek Alsó Fehér vármegyében átlagosan 105557 fős népességgel, a reform után a legnagyobb Szolnok-Doboka megyében már csak 41673 lakossal rendelkeztek volna. A legkisebb népességű törvényhatósági választókerületek a reform előtt Újgyház széken voltak 6195 lakossal, a javaslat elfogadása esetén a legkisebb kerület Brassó megyében 27 662 lakossal rendelkezett volna.

A legnagyobb városi választókerület 13191 lakossal a törvényjavaslat előtt és azt követő állapot szerint is Kolozsváron volt, a legkisebb Erzsébetvárosit 1275-ről 2550-re tervezték növelni. A legkevesebb választó 1877 előtt az erdélyi törvényhatósági választókerületekben, Újgyház széken (126) és Szerdahely széken (131) volt, a reform után a legkevesebb választó Brassó megyében (556) és Szeben megyében (673) lett volna. A legkevesebb választóval rendelkező erdélyi városi választókerület Erzsébetváros (107) és Illyefalva (162) volt, a reform után a két legkisebb kerületben, Erzsébetvárosban 214-re, Székelyudvarhelyen 462-re növekedett volna a választók száma.

²⁸ Pulay Kornél a törvényjavaslat előadója. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 287. l.

²⁹ Pulay Kornél a törvényjavaslat előadója. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 287. l.

³⁰ Pulay Kornél a törvényjavaslat előadója. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 287. l.

A törvényjavaslat által érintett magyarországi választókerületekben – az erdélyi választókerületi reformot követő arányosítással együtt is – nagyobb népesség, több választó jutott egy-egy területre.

Ezekben a területeken a legnagyobb megyei kerületben, Békés megyében 58 109 lakos, 2116 választó, Torontál megyében 49 994 lakos, 2577 választó, a legnagyobb városi kerületben, Hódmezővásárhelyen 49 153 lakos, 2773 választó, Szegeden 35 089 lakos, 1535 választó, míg a legkisebb megyei kerületben Csongrád megyében átlag 21 619 lakos, 446 választó, Torna megyében átlag 11 588 lakos, 667 választó, a legkisebb városi kerületben, Gyöngyösön 15 830 lakos, 524 választó, Körmöcbánya városában 8442 lakos, 512 választó volt.

Magyarországon az erdélyi részek nélkül egy választókerületre 34 179 lakos, 1936 választó, míg Erdélyben a reform előtt 30 213 lakos, 1343 választó, a törvényjavaslat szerint 30 849 lakos, 1371 választó jutott volna.

Az Erdélyen kívüli választókerületeket az 1876. évi 33. tc.-ből következő területi-közigazgatási reformok érintettek. Az új Jász–Nagy–Kun–Szolnok megyéhez tartozott a javaslat szerint a megszüntetett Jászkun kerület túrkevei, jász-jákóhalmi, karcagi, jászberényi kerülete, Heves megyéből a tiszababádi, szolnoki, mezőtúri, tiszánánai, gyöngyöspatai és fügedi, és Pest megyéből az abonyi kerületek. Míg korábban a Jászkun kerület 157 014 lakossal, 7965 választóval 4 képviselőt választott, az újonnan alakult Jász–Nagy–Kun–Szolnok megye – az önálló képviselőküldési joggal felruházott Jászberény nélkül – 244 207 lakossal, 9524 választóval 6 képviselőt választhatott.

Az új Heves megye a megszüntetett Heves és Külső-Szolnok vármegye pétervárosi, kápolnai, fügedi, gyöngyöspatai, tiszababádi, tiszánánai kerületéből 171 868 lakossal 6416 választóval – Eger és Gyöngyös nélkül – a korábbi Heves és Külső-Szolnok megyei 8 képviselőjével szemben 5 képviselőt választhatott.

Pest-Pilis Solt Kiskun megye a korábbi Pest-Pilis-Solt megye szentendrei, ráckevei, váci, gödöllői, monori, abonyi, Jánoshida község kivételével a dabasi, dunavecsei, dunapataji, keceli ceglédi, nagykovácsi kerületekből, a megszüntetett Jászkun kerület a jákóhalmi, fülepszállási, félegyházi, halasi kerületeiből – az önálló képviselőküldési joggal felruházott Cegléd, Nagykovács, Félegyháza és Halas nélkül – 449 936 lakossal 24 069 választóval – a korábbi Pest-Pilis-Solt megyei 10-zel szemben – 11 képviselőt választhatott.

Az új Hajdú megye a megszüntetett Hajdú kerület szoboszlói, nánási, hajdúböszörményi kerületeiből, Szabolcs megyéből a nádudvari, nagykálói, Bihar megyéből a hosszúpályi és a bárándi kerületekből – az önálló képviselőküldési joggal felruházott Hajdúböszörmény nélkül – 98 420 lakossal, 6125 választóval – a Hajdú kerület 2 képviselőjével szemben – 3 képviselőt választhatott.

Szabolcs megye a korábbi 6 képviselő helyett 198 815 lakossal, 7882 választóval 5 képviselőt választhatott.

Bihar megye a régi bihar megyei kerületekből és Szabolcs megyéből a nyírbátori és a nádudvari kerületekből 470 690 lakossal, 22 967 választóval a korábbival megegyező módon 12 képviselőt választhatott.

Összességében a törvényjavaslat által érintett területen a korábbiakban a megyék, székek, vidékek és kerületek 120 képviselőt, a városi kerületek 30 képviselőt választottak, míg a törvényjavaslat elfogadása esetén az új közigazgatási beosztás szerint a megyék 122, a városok 26 képviselőt választhattak.³¹

Tisza Kálmán a javaslat indoklásában kijelentette: „nem lehet egyedüli feladatunk a theoria abszolot követelményeinek szigoru teljesítménye, hanem különösen szem előtt kell tartani a történelmi fejlődést is. Ennek folytán nem tekinthetem a választókerületek jelenlegi beosztását tabula rasanak, hanem inkább azt tűztem ki czélul, hogy azon szembeszökő legnagyobb anomáliák, melyek a kérdés alá jött választó-kerületekben a lakosság és választók számarányára nézve jelenleg léteznek, lehetőleg megszüntessenek.”³²

A törvényjavaslat képviselőházi vitája a magyarországi választókerületi beosztásra vonatkozó legfontosabb gyakorlati és politikai nézőpontokat felvillantotta.

Schwartz Gyula, aki már 1873-ban a választási rendszernek – a választókerületek lényeges csökkentését is magában foglaló – radikális átalakítását dolgozta ki és terjesztette a képviselőház elé, a liberális kritika teljes eszköztárát felvonultatta hozzászólásában. Schwartz szerint a magyarországi választókerületi anomáliákhoz hasonlót sehol Európában nem találni, „magában Angliában is vannak kisebb-nagyobb választókerületek, de az bizonyos, hogy ott az eszmecserét, a képviselői rendszernek ezen valódi alapját, a függetlenséget tekintve, nem találunk oly véghetetlen kirívó nagy ellentétekre, a néhány designáló nagy befolyású egyének, és az egész tájékozatlan, nem mondom brutalis, – mert lehet, hogy jószívű hazafiak –, de minden esetre fel nem világosodott tömeg közt.... De ha többi államát nézzük Európának, azt látjuk, hogy megtörténik ugyan, hogy még csekélyebb számú választók is vannak jogosítva egy képviselő küldésére; de akkor ezen választók nem fognak a lehető legalantabb műveltségi fokon állani, kik nemcsak, hogy írni és olvasni nem tudnak, hanem még a földes uraknak és papoknak nevének kívül senki másnak nevét nem hallották, a ki őket felvilágosíthatta volna.”³³

Schwartz miután megismételte korábbi javaslatát a választókerületek számának csökkentésére (és a budapesti kerületek szaporítására) kifejtette: „a képviselői rend-

³¹ Képviselőházi Irományok 1875–1878 XIV. kötet. 179–201. l.

³² Képviselőházi Irományok 1875–1878 XIV. kötet. 182. l.

³³ Schwartz Gyula felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 290. l.

szernek alapja csakis ott helyes, ott van kellőleg kifejlődve, hol a honpolgárok kellő számmal lehetőleg gyakran, lehetőleg a legnagyobb kényelemmel összejöhetnek, egymással eszmét cserélhetnek, egymást capacitálhatják, hogy mit tartsanak helyesnek vagy nem helyesnek. És mindenestre megvan e helyütt a mód, hogy a hazai hírekről értesülést szerezzenek; minden választónak megvan adva a mód, hogy minden indítványra nézve érveivel vagy ellenérveivel meggyőzze egyik a másikat.”³⁴

Az országgyűlési vita egyik fő vonulata a teljes választókerületi rendszer átalakítását kérte számon a törvényjavaslaton. A kritika fő célpontja a legellentmondásosabb erdélyi – ezen belül is az erdélyi kisvárosi – választókerületek voltak: „Annál feltűnőbb, hogy az igen t. belügyminiszter úr egy néhány kisebb erdélyi községnek, melyek jogosultsága ugyanazon erdélyi tc.-ben gyökeredzik, választó-kerületeit érintetlenül hagyni javasolja. ...miért hagyatnak ezek érintetlenül, az bizony nehezen érthető...országszerte tudva van, hogy például Erzsébetvárosban még a piacon sem létezik a házak előtt trottoir, s a főutczák oly sárosak, hogy a múlt télen is járhatatlanok voltak; tudva van továbbá, hogy például Oláhfalu nem is képes saját erejéből a törvényszerű megszabott kellékeknek megfelelni. ...miként is lehetne ott valami iparról, vagy kereskedelemről szó, hol az 1870-iki népszámlálás szerint, mint például Széken egyetlen egy iparos és kézműves sem, s csak 4 kereskedelmi egyén létezett, s csak Kolozson 29 iparos és 11 kereskedelmi egyén számíthatott. ...Szék 3505 lakossal bír, de ezek közül 150 csak olvasni, 3081 sem olvasni, sem írni nem tud. Bereczk 4469 lakossal, de ezek közül 11 csak olvasni 3899 sem olvasni, sem írni nem tud.”³⁵

Berzeviczy Egyed szerint a törvényjavaslat „oly dolgokat tartalmaz, melyek már a választókerületek általános beosztása és reformjához tartoznak és mégis a mellett hézagossá válik, minden elvnek következetes alkalmazása nélkül.”³⁶

Mocsáry Lajos egyértelműen kormánypárti érdekek minősítette az erdélyi kis kerületek fenntartását: „... azt látom t. ház, hogy ezen kisvárosi választókerületek további fenntartása egyáltalán semmivel helyesen nem indokolható és ha azoknak fenntartása mégis kívántatnék: erre nézve a cél nem lehetne egyéb, minthogy jövőre is maradjon fenn a kormány és illetőleg az uralkodó többség részére néhány igen kényelmes hely, hol azután gyakorolhassa azt a maga netalán megbukott jelöltjeire nézve, amit a lóversenyek alkalmával az úgynevezett vigaszversenynél szoktak gyakorolni, midőn alkalom adatik a lemaradtaknak arra, hogy újra pályázzanak.”³⁷

³⁴ Schwartz Gyula felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 292. l.

³⁵ Schwartz Gyula felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 296–297. l.

³⁶ Berzeviczy Egyed felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 295. l.

³⁷ Mocsáry Lajos felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 294. l.

A törvényjavaslatnak a korábbi állapotokhoz képest a legnagyobb változást eredményező intézkedése kétségtelenül az erdélyi városi választókerületek számának csökkentésére irányuló javaslat volt. Azt lehet mondani, hogy a törvényjavaslatban megfogalmazódó elképzeléssel szemben kizárólag az érintett választókerületek képviselőinek „mandátumvédő” felszólalásai fogalmaztak meg ellenérveket.

**Önálló képviselőküldési joggal rendelkező erdélyi városok
választókerületi viszonyai 1875-ben³⁸**

Település neve	Képviselők	Lakosok	Választók	Egy képviselőre esik	
		s z á m a		lakos	választó
Kolozsvár	2	26 382	1579	13 191	789
Marosvásárhely	2	12 678	761	6 339	380
Erzsébetváros	2	2 550	214	1 275	107
Gyulafehérvár	2	7 955	342	3 977	171
Szamosújvár	2	5 188	409	2 594	204
Abrudbánya	1	4 129	222	4 129	222
Bereczk	1	4 469	394	4 469	394
Csikszereda	1	1 247	241	1 247	241
Illyefalva	1	1 334	162	1 334	162
Vajdahunyad	1	2 597	246	2 597	246
Kézdivásárhely	1	4 546	490	4 546	490
Kolos	1	3 254	335	3 254	335
Hátszeg	1	1 806	167	1 806	167
Oláhfalva	1	3 512	440	3 512	440
Székelyudvarhely	1	4 376	462	4 376	462
Sepsiszentgyörgy	1	4 365	304	4 365	304
Szék	1	3 505	362	3 505	362
Vízakna	1	4 104	331	4 104	331

Az egyik – egyébként megszüntetésre javasolt – szamosújvári kerület képviselője Molnár Antal szerint „önálló képviselőküldési joggal bíró városok politikai befolyásának csökkentését az állam jól felfogott érdekeinek szempontjából igen káros, helytelen intézkedésnek tartom, miután az erdélyi magyar városok képviselőküldési jogának érintetlenül hagyása legbensőbb meggyőződésem szerint a magyar állam politikai viszonyainak egyik követelménye.”³⁹

Az erdélyi városi képviselet csökkenése miatt Steinecker Ödön a javaslatot a részletes vita alapjául sem fogadta el: „valaki meg nem győz, vagy némely városok

³⁸ Képviselőházi Irományok 1875–1878 XIV. kötet. 185. l.

³⁹ Molnár Antal felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 295. l.

mellőzésének kielégítő okát ki nem fejti, vagy a meddig a miniszterelnök úr ki nem jelenti, hogy a részletes vitában a kormány hajlandó oly nagyobb mérvű módosításhoz járulni, mely az erdélyi városok képviselőinek számát körülbelül az eddigi arányban meghagyja, vagy legalább nem csökkenti oly annyira és igazságosabban osztja nekik a képviselő választási jogot, mint a jelenleg előttünk fekvő javaslat: azt a részletes vita alapjául sem fogadhatom el.”⁴⁰

A képviselőház többsége azonban – ellenzéken és kormányoldalon egyaránt – az erdélyi választókerületek racionalizálását – ezen belül is a legaránytalanabb képviseletet megvalósító kisvárosi választókerületek megszüntetését – evidenciaként fogadta el. Erdemleges vita a csökkentés mértékéről, illetve a megszüntetésre javasolt kerületek számáról alakult ki. Mocsáry Lajos az erdélyi városok közül két választókerületet kizárólag Kolozsvárnak és Brassónak, 1–1-et, Nagyszebennek, Marosvásárhelynek és Gyulafehérvárnak biztosított volna, az összes többi erdélyi kisvárosi választókerületet megyei választókerületekbe kívánta beosztani, Budapesten pedig a javasolt kettővel szemben három kerületet kívánt létrehozni.

Hegyessy Márton hasonlóképpen, az erdélyi kisvárosoknak az illető vármegyei választókerületekbe való beosztása mellett foglalt állást. Szerinte ez nemzetiségi szempontból sem jelentett volna veszélyeket hiszen „ezen városok legnagyobb részét, akár miképpen bővítjük ki a megye kerületén lévő részekkel, készakarva sem tudnánk hozzá mást, mint magyar nemzetiséget csatolni,”⁴¹ ráadásul enyhítve az önálló képviselőküldési jog elvesztéséből adódó feszültségeket a vármegyékbe beosztani javasolt városok többsége valószínűsíthetően az újonnan kialakítandó választókerületek székhelyeként „azokban a választók száma meglehetősen lévén, azon beosztott kerületben bizonyosan folyton kellő súlylyal fognak birni.”⁴²

A képviselőházi vitában történtek kísérletek arra nézvést is, hogy a képviselőkerületek csökkentését mérsékeljék, illetve területi arányait megváltoztassák.

Gebbel Károly a szász többségű megyék közigazgatási területrendezésének aránytalanságára hivatkozva, nem a kisvárosi területek csökkentését, hanem ellenkezőleg, a megfelelő növelését tartotta szükségesnek. Javaslatában öt történelmi erdélyi szász városnak – Besztercének, Medgyesnek, Segesvárnak, Szászsebesnek és Szászvárosnak – önálló választókerületek kialakítását kérte. Gebbel szerint „ezen 5 város bátran kiállhatja a versenyt Erzsébetváros, Szamosújvár, Bereczk, K.-Vásárhely, Kolozs, Oláhfalú, S.-Szt.-György, Szék, Udvarhely és Vizakna városokkal, az értelmiség, műveltség, kereset, ipar és kereskedelem tényezőit tekintve pedig, ha ezek pártatlanul mérlegeltetnek, amazok bizonyosan nem csak állanak ezek után, hanem ezeket még

⁴⁰ Steinecker Ödön felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 298. l.

⁴¹ Hegyessy Márton felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 299. l.

⁴² Hegyessy Márton felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 299. l.

tul is szárnyalják; e tény pedig következménye amazok e részben kedvező történeti fejlődésének, a melynek nem volna szabad hátrányukra lenni.”⁴³

A másik erdélyi szász indíttatású kezdeményezés a Tisza-féle területrendezéssel létrehozott Beszterce-Naszód megyei választókerületek növelését tűzte ki célul. A kezdeményezés mellett több érvet is felvonultattak. Az első szerint, mivel az új megyét két önálló – és eredetileg egyenként 2–2 képviselőt küldő – törvényhatóság egyesítéséből hozták létre, méltánytalan az új közigazgatási alakulatnak mindössze 2 választókerületet meghagyni.⁴⁴

Kállay Béni Beszterce-Naszód megyében a kettő helyett három választókerület kialakítását javasolta, hiszen, mint mondta, „ha a régi jogon beirt választók számát Erdélyben mindenütt leütnők az összes választók számából: akkor Naszód-Besztercze megye előnyben lenne, legalább a legtöbb erdélyi választókerületekkel szemben.”⁴⁵

Steinecker Ödön az új Beszterce-Naszód megye lakosságszámára és adózóképességére figyelemmel tartotta szükségesnek a törvényjavaslat megyére vonatkozó részének módosítását. Felszólalásában példaként említette Csik vármegyét, ahol a Beszterce-Naszódhoz hasonló lakosságszámmal, kevesebb állami adóval négy képviselőt választhattak, valamint Szilágy megyét, amely alig kétszer annyi lakossal és kétszer annyi állami adóval, hat képviselőt küldhetett a parlamentbe.

Horváth Gyula megerősítette, hogy a megyében a legutolsó választói névjegyzékek szerint régi jogon összeírt választó alig található „tehát az összes választó azon választói qualificatio alá esik, mely jövőben is, halálozás esetében, megváltozni nem fog.”⁴⁶

Kemény Gábor álláspontja szerint, ellenben Beszterce-Naszód megye politikai és értelmiségi viszonyait a képviselőválasztásra jogosultak számát tekintetbe véve, méltánytalanság nem történt, szerinte a fő baj ott van, hogy az 1848-as erdélyi választási törvény „tulajdonképpen nem lett a népképviselési elvre alapítva, hanem minden törvényhatóság, mely akkor létezett, mint Szerdahelyszék és Hunyad rö-

⁴³ Gebbel Károly felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 306. l.

⁴⁴ Tisza válaszában rámutatott, hogy a javaslat felvetése, a területi választókerületi rendszer tudomásul nem vételéből származik. S „egyáltalán, ha azt vennők zsinórmértékül, hogy valamely új törvényhatóság, melynek kebelében a választó-kerületek alakittatnak, hány törvényhatóságból alakult, és a régi fenállott választási rendszer szerint, azon törvényhatóság kebeléből összesen hány képviselőt küldött: akkor igen természetesen a választókerületeknek új és czélszerű beosztása lehetetlenné válnék. Mert hogy csak egy példát hozzak fel, Nagy-Küküllő megyében öt volt törvényhatóság van egyesítve. Már most, ha azon az uton akarnánk haladni: azt kellene mondani, hogy Nagy-Küküllő megyében 10 választó-kerület alakittassék; holott a népesség és választók száma szerint négynél többet alakítani nem lehet.” Képviselőházi Napló 1875–1878. X. kötet. 311. l.

⁴⁵ Kállay Béni felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878 X. kötet. 311. l.

⁴⁶ Horváth Gyula felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878 X. kötet. 313. l.

tönözve két képviselő küldésére jogosított⁴⁷. Kemény szerint továbbá „a 453 választó Naszódón csaknem mind román ajkú és a lehető leghanyagabban vettek részt az általuk választott képviselők a törvényhozás működésében, kiket látott vagy nem látott a képviselőház.”⁴⁸

A törvényjavaslat vitájában két területen sikerült módosítani az eredeti előterjesztésen. Dániel Ernő javaslata nyomán a Torontál megyei választókerületek számát növelték meg az előterjesztésben szereplő 9-ről 10-re. Torontál megye, mint ekkoriban a legtöbb egyenes adót beszedő magyarországi törvényhatóság, valamint a határőrvidék polgárosítása nyomán előállott aránytalanságoknak – politikai értelemben – egyik legnagyobb károsultja, a miniszterelnök és a képviselőház számára is elegendő érvet vonultatott fel a törvényjavaslatban szereplő kerületszám megnövelésére. A másik módosítási javaslat Zsedényi Ede előterjesztésében Abrudbánya képviselőküldési jogának fenntartása mellett érvelt: „...Abrudbánya, Erdélynek legkitünőbb bánya-városa, mely Verespatakkal együtt külön képviselőt választott, e jogától elesnék, bár e választókerületnek 7800 lakosa van és vidékét az arany bányaműveléssel elfoglalt 30 000 emberek érdeke képviseli, kik jobbadán Abrudbánya pártfogására szorulnak és annak lakosai által az e vidéken vékonyan elszórt magyar elemekkel szorosabb kapcsolatban állván, képviselőjük megválasztásában mindig hazafias szellem által vezéreltettek.”⁴⁹

Országgyűlési választókerületek választóinak száma
Magyarországon 1900-ban⁵⁰

Választók száma	Vármegyék	Törvényhatósági városok	Önálló képviselő-küldési joggal felruházott városok
	Választókerületek száma		
500-nál kevesebb	2	2	8
500–1000	33	4	11
1000–2000	25	19	19
2000–3000	137	7	2
3000–4000	52	5	–
4000–5000	7	1	–
5000–6000	4	3	–
6000-nél több	2	–	–

⁴⁷ Kemény Gábor felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878 X. kötet. 312. l.

⁴⁸ Kemény Gábor felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878 X. kötet. 312. l.

⁴⁹ Zsedényi Ede felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878 X. kötet. 319. l.

⁵⁰ SZIVÁK IMRE: Országgyűlési képviselőválasztási codex. Budapest, 1901. 1006–1007 l. alapján

Tisza Kálmán válaszában leszögezte, hogy azért vette fel Kolost és nem Abrudbányát a törvényjavaslatba, mert ragaszkodni akart, hogy a 300 választónál kevesebbel rendelkező települések (Erzsébetváros speciális viszonyaitól eltekintve) automatikusan veszítsék el képviselőküldési jogukat. Ezzel együtt, ebben a konkrét esetben mivel Verespatakon 2000 lakos és 222 választó, Kolozson 3000 lakos és 335 választó van „a lélekszám egyik mellett szól, a választók száma a másik mellett és így a törvényjavaslat által követett iránynak megfelelőleg a t. ház bölcsessége választhat, hogy melyiknek kívánja a jogot megadni és melyiktől kívánja azt elvonni.”⁵¹

A miniszterelnök dodonai felhatalmazása alapján a képviselőház többsége végeredményben az eredeti törvényjavaslatban szereplő Kolos helyett Abrudbányának biztosított önálló választókerületet és képviselőküldési jogot.

A választókerületeket szabályozó törvény elfogadását követően a kerületi beosztásban már csak helyi módosítások történtek.

A Krassó és Szörény megyét 1880-ban egyesítő 1880. évi 45. tc. a két egyesült megye korábbi választókerületeit – a fehértemplomi kerület kivételével – azonos beosztás és az eredeti választási székhelyek fenntartása mellett egyesítette.⁵²

Az 1881. évi 63. tc. néhány magyarországi törvényhatóság határainak megváltoztatásáról intézkedett és ezzel kapcsolatosan a hatályos választókerületi beosztásban is változtatások történtek: Stoósz bányaváros Szepes megyéből Abaúj megyébe; Tihany község Sáros megyéből Abaúj megyébe; Alsó-Regmecz, Felső-Regmecz, Kis-Bányácska, Kis-kázmér, Mátyásháza, Mikóháza, Vily (Vilyi pusztával), Biste és Felső-Golop községek Abaúj megyéből Zemplén megyébe; Külső-Böcs község Zemplén megyéből Borsod megyébe; Tapoly-Bisztra, Tapoly-Hermány, Fias, Micsák (Tarbaj pusztával), Kobulnyicza, Györgyös (Grodzin pusztával), Remenye, Proszács, Mátyáska, Vavrincz és Orosz-Volya községek Zemplén megyéből Sáros megyébe; Sandal, Boksa, Bukócz, Sztaskócz, Driesna és Vladics községek Sáros megyéből Zemplén megyébe; Izbugya község Ung megyéből Zemplén megyébe; Gajdos község Bereg megyéből Ung megyébe; Kis-Oroszi község Nógrád megyéből Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún megyébe; Királyfalu község Zólyom megyéből Hont megyébe; Ghymes-Kosztolány község, Bars megyéből Nyitra megyébe; Lédecz község és Néver község, a hozzátartozó Puszta határ és Finta pusztákkal együtt Nyitra megyéből Bars megyébe; Lékavár és területe Sopron megyéből Vas megyébe; Felek község Kolozsvár szabad királyi város törvényhatóságától Kolozs megyébe kerültek.

A törvény rendelkezései értelmében az átcsatolt települések új választókerületi beosztását az érintett törvényhatóságok közgyűlései állapították meg.

⁵¹ Tisza Kálmán felszólalása. Képviselőházi Napló 1875–1878 X. kötet. 336. l.

⁵² 1880. XLV. törvény. Magyar Törvénytár 1879–1880. Budapest, 1896. 338. l.

Az Abaúj és Torna megye egyesítéséről szóló 1881. évi 64. tc. a korábbi választókerületek és választási székhelyek változatlan fenntartása mellett az abaúji és tornai választókerületeket egyesítette. Kivételképpen hét torna megyei községet – Dernő, Hárskút, Kovács-Vágás, Lucska, Barka, Borzova és Szilicze – Gömör megyéhez csatoltak, melyek választókerületbe történő beosztását a későbbiekben a Gömör megyei közgyűlés határozta meg.

1886-ban ismét napirendre került néhány választókerület területének megváltoztatása. Az 1886. évi 27. tc. intézkedése alapján a Temes megyében található lippai országgyűlési választókerület székhelyét Hidegkútról Lippára helyezte vissza. A választókerület székhelyéül – a Temes megyei közgyűlés határozata alapján – 1848-ban Lippa mezővárost jelölték ki. 1861-ben azonban a képviselőválasztások során Lippán olyan méretű zavargások törtek ki, melynek következtében három választó meghalt, többen súlyosan megsebesültek. Ezeknek az eseményeknek a hatására a Temes megyei közgyűlés határozatot hozott a kerületi székhely Lippáról Hidegkútra áthelyezéséről, s ezt 1865-ben a Belügyminisztérium is megerősítette. Az 1886. évi 27. tc. 1. §-a ezt az intézkedést hatálytalanította és helyezte vissza a választókerület székhelyét ismét Lippára. A törvény ezen kívül részben megszüntette a Temes megyében található fehértemplomi választókerület vegyes voltát, azaz a fehértemplomi választókerülethez tartozó községek három helyett ezt követően két vármegye területére szorítkoztak, továbbá a Zólyom megyében található korponai választókerületből a közigazgatásilag már Hont megyéhez tartozó Korponát és Királyfalut választókerületileg is Hont megyéhez csatolta, másrészt a korponai választókerület székhelyét Zólyomba helyezte át. A törvény harmadik intézkedéseként a Háromszék megyében található Szemerja község a korábbi közigazgatási egyesítés után választókerületileg is Sepsiszentgyörgy városhoz került.⁵³

A választókerületi beosztásban ezt követően, lényeges változások a dualizmus időszakában már nem történtek. Az 1913-ban elfogadott új választójogi törvényhez kapcsolódóan az országgyűlés új választókerületi törvényt alkotott, a jogszabály azonban nem lépett hatályba. A törvényjavaslat a képviselőkerületek számát 413-ról 435-re emelte, ezzel az 1913-as népességi és választási statisztika alapján egy választókerületre 4226 választó esett. A törvényjavaslat tekintettel volt a történelmi fejlődésre, a szerzett jogokra és a „statusquonak méltányossági tekintetéből lehető kímélésére.”⁵⁴ A törvényjavaslat ezzel – e három szempont arányos érvényesítésével – magyarázta azt az aránytalanságot, amely az egyes törvényhatóságokon belül a kerületek nagysága tekintetében létrejött, illetve fennmaradt. A törvényjavaslat

⁵³ Képviselőházi Irományok 1884–1887. XIV. kötet. 2–8. l.

⁵⁴ 1914. évi XV. törvény. Az országgyűlési választókerületek beosztásáról. Általános indoklás. Magyar Törvénytár 1914. Budapest, 1916. 114. l.

kiemelte, hogy a választókerületek területileg összefüggő egészet alkossanak és a kerületi beosztás idomuljon a fennálló közigazgatási beosztáshoz.

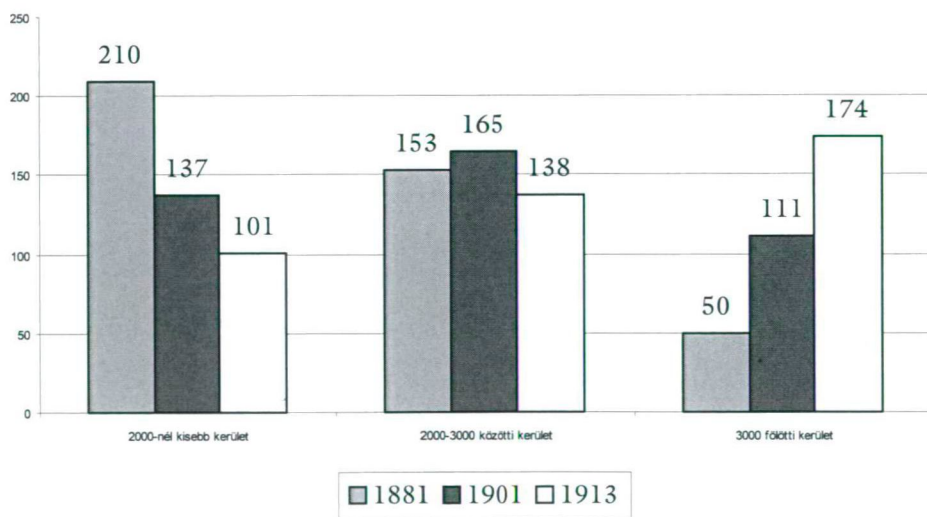
**Törvényhatósági jogú városok választókerületei
és választási cenzusai 1900-ban⁵⁵**

Törvényhatóság	A választókerület neve	Régi jog	Földbirtok	Házbirtok	Az 55. §-ban foglalt föld- és házbirtok együttesen	Jövedelem	Értelmiség	Füstök után közösségi képviselő	Kerületenként és törvényhatóságokként 1900-ban
Arad		–	341	688	–	2093	422	–	3494
Baja		1	93	277	–	525	123	–	1019
Budapest	I.	1	5	629	–	2214	13	–	2862
	II.	–	3	589	–	2219	3	–	2814
	III.	4	26	622	–	941	27	–	1620
	IV.	–	4	364	–	2512	643	–	3523
	V.	–	8	289	–	4340	455	–	5092
	VI.	–	11	1131	–	8692	18	–	9852
	VII.	–	21	126	–	8327	901	–	10515
	VIII.	1	12	1320	–	6363	102	–	7798
	IX.	–	20	1276	–	4245	1	–	5542
	Összesen	6	110	7486	–	3985	2163	–	49618
Debrecen	I.	–	220	476	–	543	185	–	1424
	II.	1	456	314	–	795	214	–	1780
	III.	–	320	483	–	664	183	–	1650
	Összesen	1	996	1273	–	2002	582	–	4854
Győr		10	92	305	–	1222	286	–	1915
Hmrvhely		1	3395	200	–	416	274	–	4289
Kassa		3	16	619	–	1092	299	–	2029
Kecskemét	I. alsó ker.	–	658	178	–	321	104	–	1261
	II. felső ker.	1	1063	184	–	379	147	–	1792
	Összesen:	1	1721	362	–	718	251	–	3053
Kolozsvár	I. felső ker.	7	19	591	–	794	98	1	1510
	II. alsó ker.	10	44	544	–	1072	71	–	1741
	Összesen	17	63	1135	–	1868	169	1	3251
Komárom		83	42	366	–	530	141	–	1162
Marosvásárhely	I. felső ker.	3	10	53	5	390	14	–	475
	II. alsó ker.	7	1	73	–	407	23	–	511
	Összesen	10	11	126	5	797	37	–	986
Nagyvárad		1	42	867	–	1532	253	–	2695
Pécs		2	180	1008	–	1603	70	–	2863
Pozsony	I.	–	82	162	–	1247	150	–	1641
	II.	–	116	140	–	879	173	–	1308
	Összesen	–	198	302	–	2126	823	–	2949

⁵⁵ Szivák Imre: Országgyűlési képviselőválasztási codex. Budapest, 1901. 1028–1031. l. alapján

Selmecz- bánya		2	48	381	–	234	149	–	814
Sopron		17	572	208	–	1275	54	–	2126
Szabadka	I. kerület	1	1442	158	–	562	644	–	2807
	II. kerület	–	1782	85	–	570	218	–	2655
	Összesen	1	3224	243	–	1132	862	–	5462
Szatomár- németi		–	288	803	–	811	181	–	1583
Szeged	I. kerület	–	37	178	–	1113	1040	–	2386
	II. kerület	–	2973	275	–	1118	395	–	4761
	Összesen	–	3010	453	–	2231	1435	–	7129
Székes- fehérvár		3	711	220	–	1061	142	–	2137
Temesvár		1	3	999	–	2048	436	–	3487
Újvidék		1	438	379	–	916	368	–	2102
Versecz		–	1090	274	–	615	247	–	2226
Zombor		1	913	144	–	869	105	–	2032
Fiume		2	–	–	–	1887	195	–	2084
Összesen		164	1759	18571	5	69454	9567	1	115359

**Országgyűlési választókerületek méretének változásai Magyarországon
1881–1913 között⁵⁶**

⁵⁶ Képviselőházi Irományok 1910–1915. XXXVIII. kötet. 4. sz. melléklet alapján

Az országgyűlés elé kerülő törvényjavaslat az egyes törvényhatóságok közötti belső aránytalanságokat nehezen tudta alátámasztani és megmagyarázni: a hat választókerületből álló Máramaros vármegyét „a köztudomásúan szegény nép vagyoni helyzete alapján három kerület sem illetné meg... műveltségi viszonyok átlagos színvonala alapján legfeljebb csak háromra tarthatna igényt; viszont azonban a jövőbeli választók várható száma már akkora, hogy hat képviselő is kevés volna a népesség száma után ítélve pedig legalább nyolc kerületre kellene osztanunk a vármegyét.” ...a hat választókerületből álló Sáros vármegye „népessége mai erőviszonyai nyomán egyáltalában nem számíthatna hat kerületre, de vannak már jelek, amelyek azt mutatják, hogy válságos évtizedeit kezdi kiheverni s kedvezőbb gazdasági viszonyok közé kerül, ami előbb-utóbb a népesedési mérleg aktivitását is növelni fogja.” ... Szepes vármegyében a „statusquo kíméletét itt nagyon figyelemre méltó történelmi szempontok indokolják. Szepes népe és városai ugyanis századok hosszú során át széles körű kiváltságokat élveztek, s e kiváltságokat a kultúra és a gazdasági élet terén olyan élénk tevékenységgel hálálták meg, amely művelődéstörténetünk igen értékes emlékei közé tartozik. A változott helyzet különösen a forgalmi viszonyok átalakulása Szepes népét eléggé háttérbe szorították s mai erőviszonyai éppen nem mutatják több százados kultúrmunkájának kellő érvényesülését. A mai erőviszonyok alapján nem is lehetne szó a hat kerület fenntartásáról. Úgy hiszem azonban, hogy ez a háttérbe szorulás csak időleges.” ...Túróc megyében „a mostani erőviszonyok kevésbé indokolják két kerület alkotását; bármelyik szempontot tekintjük is, a vármegye népessége alul marad a két kerülethez megkívánt mértéken, s különösen a fizetett adók csekély összege miatt jöhetne szóba a csökkentés. Egy kerületnek azonban az egész vármegye túl nagy volna, s a történelmi folytonosság tiszteletén kívül ez is okul szolgál a két kerület fentartására.”⁵⁷

Az 1913. évi 14. tc. 21. §-a nemcsak a kerületek számának és ezek törvényhatóságok szerinti megoszlásának, hanem a részletes választókerületi beosztásnak a megállapítását is külön törvény részére tartotta fenn. Ezeknek a törvényjavaslatoknak parlamenti vitája a dualizmuskori magyar országgyűlés történetének legizgalmasabb epizódjai közé tartozik. De ez már egy másik történet.

⁵⁷ Képviselőházi Irományok 1910–1915. XXXVIII. kötet. 31–81. l.

Parlamentswahlbezirke in der Zeit vom Dualismus in Ungarn

Das ungarische Wahlsystem in der Zeit vom Dualismus beinhaltete zahlreiche innere Widersprüche und war außergewöhnlich kompliziert auch in der Hinsicht der Wahltechnik und des Verfassungsrechtes.

Der interessanteste Teil dieses Wahlsystems war die Regelung der Wahlbezirke. Der 5. Gesetzartikel vom 1848 in Siebenbürgen, dann der diesen andernde 33. Gesetzartikel vom 1874 brachte ein Wahlsystem auf dem Grunde des Prinzips der Volksvertretung in Ungarn zustande.

Das öffentliche Rechtssystem, das die wichtigsten Akten des Wahlrechtsgesetzes, Wahlfahrensrechtes und der Wahlrechtsprechung enthält, berief sich auf die politischen Prinzipien des klassischen Liberalismus, und bautet sich meistens danach auf. Es umfaßt auch das Verfassungsrecht der Nationalitäten, ihre eigentümliche politische Lage in Ungarn. Der 5. Paragraph des 5. Gesetzartikels weist am besten auf den Unterschied zwischen dem feudalen Gesandten und bürgerlichen Repräsentanten hin. Er bestimmte auch die territorialen Fundamente der bürgerlichen Repräsentation.

Diese rechtsgeschichtlichen Vorhergegangenen bildeten den Grund der Regelung der Wahlbezirke in der Zeit vom Dualismus. Über die Wahlen der Abgeordneten in Siebenbürgen verordnete der 2. Gesetzartikel vom 1848.

Auf der Spur der zulassenden Gesetzregelung ging die Aufteilung der siebenbürgischen Städte, Sitze und Munizipien in Wahlkreise schleppend vorwärts. Die zuständigen Wahlkommissionen haben sich oft zum Entschloß gebracht die zwei Abgeordneten der betroffenen Munizipien im gemeinsamen Wahlbezirk wählen zu müssen.

Nach dem Ausgleich bildeten sich die Wahlbezirke immer noch in den siebenbürgischen Komitaten. Die territorial nicht getrennten seklerischen und sachsischen Sitze, sowie ein Teil der Städte wählten als Munizipien ihre Parlamentsabgeordneten.

Die Debatten im Abgeordnetenhaus über die Gesetzentwürfe vom Wahlbezirk zeigten die wichtigsten praktischen und politischen Gesichtspunkte im Bezug auf die Einteilung der Wahlbezirke in Ungarn.

Az egységes párt megalakításának történeti problémái

1922 februárjában gróf Bethlen István miniszterelnök és Nagyatádi Szabó István parasztpolitikus, a Kisgazdapárt elnöke létrehozták Egységes Pártot. Ez lett az egyik lényeges eleme a politikai élet konszolidációjának. Sőt! Bátran állíthatjuk, hogy Bethlen és Nagyatádi e párt létrehozásával – a politikai hatalom ilyen formában való gyakorlásával – megteremtettek egy olyan kormányzópártot, amelyre támaszkodva a politikai elit – a változó belpolitikai erőviszonyokhoz alkalmazkodva – lényegében nagyobb belpolitikai válságok nélkül 1944 őszéig képes volt irányítani az országot. Ennek ellenére az Egységes Párt megalakítási körülményeivel sem a két világháború közötti, sem az állam-szocialista, sem a rendszerváltás utáni történetírás nem foglalkozott politikatörténeti súlyának megfelelően. Az alap kutatások elmaradása miatt a szintéziseket író történészek véleménye, sem az Egységes Párt megalakításának időpontjáról, sem Bethlen és a disszidens csoport Kisgazdapártba való belépéséről, sem annak formájáról nem azonos. Mindezek részletes historiográfiai bemutatására itt – terjedelmi korlátok miatt – nincs lehetőségünk. Ezért csak a témánk historiográfiája szempontjából fontos szerzőktől és szintézisekből idézzük az Egységes Párt létrehozását bemutató, sokszor egymásnak és önmaguknak is ellentmondó álláspontokat. A velük való vitában fejtjük ki saját véleményünket.

Historiográfiai ellentmondások

PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig* c. könyve 1925-ben jelent meg, és azt állította, hogy 1922 „január 5-én Bethlen és az őt támogató disszidensek beléptek Nagyatádi pártjába.” Ő ezt a dátumot tekintette az Egységes Párt megalakulásának.¹ Nemes Dezső 1956-ban megjelent tanulmánya egyrészt, ugyanezt állította. Tehát, hogy január 5-én megtörtént „Bethlen és csoportjának a Kisgazdapártba való belépése.” Másrészt azt is írta, hogy a „disszidensek (1922) február 2-án Bethlen ve-

¹ PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig*. A mai Magyarország kialakulásának története. Bp. 1925. Enciklopédia Rt. 335. p.

zetésével bevonultak a Kisgazdapártba.” A dokumentumok között pedig megtalálhatjuk az MTI 1922. február 3.-i jelentését, a „Kisgazdapárt és a disszidens csoport egyesüléséről.”²

Ezek az ellentmondó megállapítások okozhatták, hogy a *Magyarország története* c. kétkötetes szintézisben – amelynek MOLNÁR ERIK volt a főszerkesztője és 1964-ben és 1967-ben is megjelent – azt olvashatjuk, hogy „Bethlen és a köré tömörülő politikusok 1922. január 5-én megjelentek a kisgazdapárt vacsoráján és bejelentették belépésüket a pártba.” Az időrendi áttekintésben pedig az áll, hogy 1922. január 5-én megalakult az Egységes Párt.³ E historiográfiai ellentmondásokat SIPOS JÓZSEF: *A Kisgazdapárt kormánypárttá bővülése* c. – 1973-ban megjelent – tanulmányában úgy oldotta fel, hogy bebizonyította: 1. január 5-én Bethlen a Kisgazdapárt vacsoráján még csak bejelentette, hogy „én ezzel a párttal személyesen és barátaimmal egyesülni kívánok.” 2. A Kisgazdapárt már január 25-én felvette nevébe a „polgári” jelzőt. 3. Bethlen és a disszidensek 1922. február 2-án léptek be a Kisgazdapártba és ezzel megalakult az Egységes Párt. 4. E folyamat és a még utána következő pártba való belépések – röviden, de talán nem túl szerencsésen – a *Kisgazdapárt kormánypárttá bővüléseként* írható le.⁴ E kérdésekről azonban akkor – sajnos – nem bontakozott ki vita.

Talán ezzel is magyarázható, hogy a tízkötetes *Magyarország története* 1976-ban megjelent nyolcadik kötete, – amelynek RÁNKI GYÖRGY főszerkesztője, HAJDÚ TIBOR és TILKOVSKY LÓRÁNT szerkesztője voltak – nem írta meg egyértelműen hogy mikor alakult meg az Egységes Párt. Csupán azt állította, hogy Bethlen „1922. január 5-től kezdve több alkalommal fejtette ki elképzeléseit a Kisgazdapárt vezetőinek, míg végül február 23.-án megállapodás született az új kormánypárt szervezeti keretéről.” Az időrendi áttekintésnél is csak azt említi, hogy 1922. január 5-én elhangzott „Bethlen első nagy beszéde a Kisgazdapárt vacsoráján az Egységes Párt létrehozása érdekében.”⁵ Ezzel szemben PÖLÖSKEI FERENC: *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922* c. könyvében, – amely 1977-ben jelent meg – azt állította, hogy Bethlen „1922. február 23-án a Kisgazdapárt felszámolásával egyidejűleg megal-

² NEMES DEZSŐ: *A fasiszta rendszer kiépítése Magyarországon a Bethlen kormányzat kezdeti időszakában 1921–1924.* = *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945.* 2. köt. Bp. 1956. Szikra K. 63., 65. p. és 265. p.

³ *Magyarország története* II. köt. Szerkesztették: MOLNÁR ERIK főszerkesztő, PAMLÉNYI ERVIN és SZÉKELY GYÖRGY. 1967. Gondolat K. 380–381. p. és 586. p.

⁴ SIPOS JÓZSEF: *A Kisgazdapárt kormánypárttá bővülése.* = *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai.* Szeged. 1973. Szerk.: KÓBOR JENŐ és SIPOS JÓZSEF 45–61. p.

⁵ *Magyarország története 1918–1919 1919–1945.* Főszerk.: RÁNKI GYÖRGY. Szerk.: HAJDÚ TIBOR, TILKOVSKY LÓRÁNT. Akadémiai K. Bp. 1976. 445. p. és 1244. p.

kította pártját.” Ezen a napon ugyanis megválasztották az Egységes Párt vezetését.⁶

Velük szemben a GUNST PÉTER által szerkesztett az 1970-es és az 1980-as években hat kiadást elért *Magyarország történeti kronológia. Az őskortól 1970-ig.* c. kézikönyvben azt olvashatjuk, hogy „1922. január 5-én Bethlen István és párthívei (volt disszidensek) megjelentek a Kiszgazdapárt vacsoráján, majd február 2-án beléptek a Kiszgazdapártba, amely Keresztény Kiszgazda, Földműves és Polgári Párt (Egységes Párt) néven egyedüli kormánypárttá vált.”⁷ Ezt a véleményt képviselte, a BALOGH SÁNDOR által szerkesztett, 1985-ben megjelent, *Magyarország a XX. században* c. szintézis – egyébként ROMSICS IGNÁC által írt fejezete is: Szerinte Bethlennek hosszas tárgyalások után sikerült elérnie, hogy „1922. február 2-án mintegy 20 másik konzervatív és konzervatív-liberális képviselőtársával együtt a kiszgazdapárt felvegye tagjai közé, s 'vezérre' fogadja.”⁸

Ezen állításokkal és időpontokkal szemben a BENDA KÁLMÁN főszerkesztésébe, az Akadémiai Kiadónál 1982-ben megjelent *Magyarország történeti kronológiája* c. kézikönyv újakkal állt elő. E szerint 1922. január 5-én Bethlen István gr. bejelenti a Kiszgazdapárt klubjában, hogy a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja egyesülni kíván a Kiszgazda Párttal.” Az 1922. február 22.-én pedig „A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja egyesül a Kiszgazdapárttal. Az új párt neve: Keresztény Kiszgazda, Földműves és Polgári Párt.” (E korszakkal foglalkozó részt FEJES JUDIT állította össze.)⁹

A Rendszerváltás utáni szintézisekből

ROMSICS IGNÁC 1991-ben megjelent nagysikerű Bethlen életrajzában viszont úgy látta, hogy 1921 végétől a miniszterelnök „új elképzelésének lényege a legitimistákkal való szakítás... és ... a Kiszgazdapárt kormánypárttá bővítése volt.” Ennek eredményeként a „disszidens csoport tagjai február 1-én írták alá a belépési nyilatkozatukat és formálisan február 2-án csatlakoztak” a Kiszgazdapárthoz, amelyből így lett Egységes Párt.¹⁰ Ezzel szemben a GERGELY JENŐ, GLATZ FERENC és PÖLÖSKEI

⁶ PÖLÖSKEI FERENC: Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922. Kossuth K. Bp. 1977. 189. p.

⁷ Magyar történeti kronológia. Az őstörténettől 1970-ig. Tankönyvkiadó, Bp. Szerk.: GUNST PÉTER. 475. p.

⁸ Magyarország története a XX. században. Kossuth K. Bp. 1985. 133. p.

⁹ Magyarország történeti kronológiája 1848–1944. III. köt. Főszerk.: BENDA KÁLMÁN. 884. p.

¹⁰ ROMSICS IGNÁC: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarországtudományi Intézet. Bp. 1991. 142. p.

FERENC által szerkesztett *Magyarországi pártprogramok 1919–1944* c. kézikönyv állítja, hogy Bethlen „1922. január 5-én kijelentette: pártja, a KNEP egyesülni kíván a kisgazdapárttal” és abba a volt munkapárti politikusok segítségével „beolvasztotta az önálló kisbirtokos törekvéseket hangoztató... kisgazdákat. A pártot hivatalosan 1922. február 22-én Keresztény- Keresztény Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt néven (ismertebb nevén: Egységes Párt) alakították meg.”¹¹

E megállapításokat aztán szinte minden ezután megjelent szintézis átvette.¹² Még a korszakot kiválóan ismerő ORMOS MÁRIA: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)* c., 1998-ban megjelent gondolatgazdag könyvében is azt olvashatjuk, hogy Bethlen „1922. január elején ellátogatott a párt klubjába és közhírré tette, hogy saját pártját, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját egyesíteni kívánja a kisgazdákkal. Ez praktikusán azt jelentette, hogy a miniszterelnök 1922. február 22-én mintegy kéttucat hívével egyetemben *belépett* a kisgazdapártba, és az új szervezet felvette a Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párt elnevezést.” Ezzel szemben a kronológiában azt állítja, hogy 1922. február 2-án Bethlen István és hívei *beléptek a Kisgazdapártba*, amely felveszi a Keresztény Kisgazda és Polgári Párt elnevezést (általában Egységes Pártként emlegetik.)¹³ ORMOS MÁRIA és ROMSICS véleményével szemben a GERGELY JENŐ–PRITZ PÁL: *A trianoni Magyarország, 1918–1945*. c., ugyanabban az évben megjelent könyve állítja: „A szakirodalomban máig jelen van az a felfogás, hogy Bethlen és közvetlen elvbarátai *úgymond beléptek a kisgazdapártba*, majd erre alapozva szervezték meg az Egységes Pártot, a jövődó kormányzópártot. Valójában közlelről sem erről volt szó, hanem a kisgazdapárt szétveréséről, Nagyatádi és a csizmás képviselők marginalizálásáról.”¹⁴ Talán ezért is ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században* c., 1999-ben megjelent remek szintézisében pedig – saját korábbi véleményét is megváltoztatva – így ír e kérdésről: „A választójog megváltoztatásával egyidejűleg Bethlen a korábbi pártstruktúrát is megváltoztatta. 1922 folyamán mindkét nagy pártot, az Egyesült Kisgazdapártot (nem ez volt a neve – S.J.) és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját is sikerült *felbomlasztania, s részben összeolvasztania*.” Az időrendi áttekintésnél pedig már nála is az áll, hogy „1922. február 22. Bethlen István vezetésével megalakul az Egy-

¹¹ Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk.: GERGELY JENŐ, GLATZ FERENC, PÖLÖSKEI FERENC. Kossuth Kiadó, Bp., 64. p.

¹² BERTÉNYI IVÁN–GYAPAY DÉNES: Magyarország rövid története. Maecenas, 1992. 552. p. L. NAGY ZSUZSA: Magyarország története 1918–1945. Egyetemi jegyzet. 2. bővített kiadás. Debrecen. 1995. 100. p., Magyarország a XX. században. I. köt. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. Főszerk.: KOLLÉGA TARSOLY ISTVÁN. Szekszárd, 1996. 55. p.

¹³ ORMOS MÁRIA: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Csokonai K. 1998. 101–102. p. és 290. p.

¹⁴ GERGELY JENŐ–PRICZ PÁL: A trianoni Magyarország 1918–1945. Bp. 1998. 60. p.

séges Párt.”¹⁵ GERGELY JENŐ–IZSÁK LAJOS: *A 20. század története* c. – 2000-ben megjelent – könyvükben az Egységes Párt létrehozását szintén a *Kisgazdapárt és a KNEP felszámolásaként* írták le. De nem szóltak e párt megalakítási időpontjáról.¹⁶ Ezzel szemben GERGELY JENŐ: *Gömbös Gyuláról* szóló – 2001-ben megjelent – biográfiájában azt olvashatjuk, hogy „1922. február 2-án Bethlen István és a disszidensek élén bevonult a kisgazdapártba, így létrejött a kisgazdapárt és a disszidensek egyesüléséből az Egységes Párt.”¹⁷

E historiográfiai áttekintés bizonyítja, hogy az Egységes Párt megalakítása időpontjának, formájának és megítélésének módjában sem alakult ki a történészek között egységes álláspont. Sőt! A szakirodalomban egymásnak is ellentmondó állításokat találunk. De – mint láttuk – az is előfordul, hogy ugyanazon szerző kétféle időpontját is megadja az Egységes Párt létrehozásának, illetve korábbi véleményével ellentétesen ítéli meg annak megalakítási módját. A szakirodalomból lehetne még idézni a felsoroltakhoz hasonlóan ellentmondó állításokat. Erre azonban itt és most nincs lehetőség, de talán nem is szükséges. Írásomban e megállapításokkal vitázva az alábbiak bizonyítására vállalkozom: Nem a KNEP egyesült a Kisgazdapárttal. A KNEP nem volt Bethlen pártja. 1922. január elején Bethlen és hívei nem vonultak be a Kisgazdapártba. A Kisgazdapárt nem 1922. február 22-én vette fel nevébe a polgári jelzőt. A miniszterelnök mintegy kéttucat hívével nem február 22-én lépett be a Kisgazdapártba. Az Egységes Párt nem február 22-én alakult meg. A Kisgazdapártot nem sikerült Bethlennek felbomlasztania és összeolvasztania a KNEP-pel. Az Egységes Párt a Kisgazdapárt kibővítésével alakult meg. Ezek után nézzük a szintézisekben olvasható állításokkal szembeni legfontosabb tényeket.

„Ez a párt az a szikla...”

Először azt érdemes tisztázni, hogy a KNEP nem volt Bethlen pártja. Annak vezetője ugyanis 1922 január 4-ig gr. Andrássy Gyula volt. Ő éppen a KNEP január 4.-i esti értekezletén jelentette be, hogy – pártja egy részének a detronizációs törvény elfogadása során és azt követően tanúsított magatartása miatt – kilép a pártból. Ő és karlista elvbarátai másnap a nemzetgyűlésben is élesen támadták Bethlent és kormányát, illetve a katolikus papságra támaszkodva széleskörű legitimista propagandát fejtettek ki az országban. (Egyébként Andrássy 10 karlista képviselőtársával január 15-én egyesült a Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párttal és megalakították

¹⁵ ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Osiris K. Bp. 1999. 224., 558. p.

¹⁶ Lásd például: GERGELY JENŐ–IZSÁK LAJOS: *A 20. század története*. Pannonica Kiadó. Bp., 2000. 61–62. p.

¹⁷ GERGELY JENŐ: *Gömbös Gyula*. Politikai pályakép. Vince Kiadó. Bp., 2001. 118–120. p.

a Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Pártot. Ezt január 21-én jelentette be Friedrich a képviselőházban tartott értekezleten.)¹⁸ Ezért Bethlen január 5-én este megjelent a Kiszgazdapárt vacsoráján, ahol harcot hirdetett a legitimista propaganda ellen és beszéde végén bejelentette: „ez a párt az a szikla, amelyre a jövő Magyarország felépíteni lehet (Percekig tartó taps.), én ezzel a párttal személyesen és barátaimmal együtt *egyesülni* kívánok. (Éljenzés. A párt tagjai újra felállnak és lelkesen ünneplik a miniszterelnököt.) Kérem, hogy ti is ezt tegyétek. (Szűnni nem akaró lelkes éljenzés és taps.)”¹⁹

Kik voltak Bethlen „barátai” és mi történt ezután? A miniszterelnök leghűségesebb politikai barátai, és támogatói az un. disszidens képviselők voltak, akik már korábban kiléptek a KNEP-ből és a Kiszgazdapártból. Ők azonban január 6-ai értekezletük után kijelentették: „Azon az alapon, hogy mindenki a Kiszgazdapártba lépjen be, az egységes párt aligha jöhet létre.”²⁰ Tehát ekkor még ellenezték a Kiszgazdapárt egységes párttá bővítését. A félreértések tisztázása érdekében 7-én az MTI közölte, hogy 5-én Bethlen csupán „hajlandóságát nyilvánította, hogy a Kiszgazdapárttal *egyesüljön*.”²¹ 1922. január 5-én tehát Bethlen ellátogatott ugyan a Kiszgazdapártba, de nem a KNEP-et, hanem barátait, vagyis a disszidenseket kívánta egyesíteni azzal. Ez azt is jelenti, hogy ekkor még ő és hívei sem vonultak be a Kiszgazdapártba!

A polgári jelző

A következőkben azt az állítást cáfoljuk, hogy a Kiszgazdapárt 1922. február 22-én vette fel nevébe a polgári jelzőt. 1921. november végén Bethlen saját programja és a pártok felbomlasztása alapján próbálta meg a saját egységes pártja létrehozását. Ezzel szemben Nagyatádi és hívei a Kiszgazdapárt egyedüli kormánypárttá bővítésének koncepcióját szegezték szembe, úgy, hogy ők már akkor hajlandónak mutatkoztak a párt programjának és nevének kibővítésére a „polgári” jelzővel. Ezt azonban akkor még Bethlen és hívei elvetették.²² Nagyatádi és hívei 1922 januárjában is csak ezen az alapon voltak hajlandók az egységes párt létrehozására. Ennek ellenére a liberális csoport három tagja mégis kilépett a pártból. E bonyolult és egész januárban zajló tárgyalások szorosan összekapcsolódtak a Bethlen–Klebsberg-féle választójogi tör-

¹⁸ KARDOS JÓZSEF: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona K. Bp. 1998. 84–91. p.

¹⁹ Gróf Bethlen István beszédei és írásai. I. köt. Génusz K. Bp. 1933. 225. p. Lásd még: A Kiszgazda, 1922, I. 15. 1–2. p.

²⁰ Új Nemzedék, 1922. I. 8. 1. p.

²¹ Pesti Napló, 1922. I. 8. 3. p.

²² SIPOS JÓZSEF: Nagyatádi Szabó István és a második Bethlen kormány megalakulása. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XV. 2001. 155–286. p.

vénytervezettel. Ez – mint közismert – vidéken újra be kívánta vezetni a nyílt szavazást. Nagyatádi és hívei azonban ezt ekkor is ellenezték. Pártjuk újkonzervatív agrárius szárnya, a Gömbös-csoport és Bethlen–Klebsberg, illetve Horthy részéről is azonban nagy politikai nyomás nehezedet rájuk. Január 25-én egy Horthynál megtartott sokadik tanácskozás után Bethlen kijelentette: „ragaszkodik ugyan a választójogi törvénytervezetben szereplő vidéki nyílt szavazáshoz, de a kormány nem tette annak elfogadását pártkérdéssé. A nemzetgyűlésben tehát majd mindenki lelkiismerete szerint szavazhat.”²³

Ez megnyugtatta a Kiszgazdapárt liberális agrárdemokrata többségét. Ezért a párt aznap esti értekezlete a következő fontos határozatot hozta: „A párt, mint a keresztény agrár gondolat megtestesítője, programjának, különösen a földbirtokreform becsületes végrehajtásának tekintetében, hasonlóképpen az 1920. évi I. és a XVII. tc. és az 1921. évi XLVII. tc.-ben lefektetett alkotmányos jogrendnek bármely irányból jövő megtámadásával szemben vallott álláspontjának változatlan fenntartása mellett kijelenti, hogy elérkezettnek látja az időt arra, hogy egységes táborába szólítsa mindazokat, akik a párt elveit férfias őszinteséggel magukévá teszik. A párt ... miként azt már 1921 december havában elhatározta, nevét *Keresztény Kiszgazda, Földműves és Polgári Pártra* bővíti, és ... várja a termelőmunka és a szellemi élet azon munkásait, akik a földműves nép millióival karöltve kívánnak dolgozni a független Magyarország feltámadásán és megerősödésén.”²⁴

E határozat lényege tehát az, hogy a Kiszgazdapárt csak azokat hívta táborába, akik elfogadják programját, különösen a földreform végrehajtását, az addigi alkotmányos kereteket, a kormányzói jogkör kiszélesítését és a detronizációs törvényt. Ez utóbbi lehetetlenné tette a karlisták és a szélső legitimisták, vagyis a katolikus és legitimista földbirtokos arisztokrácia és a legitimista klérus pártba való belépését. A párt nevének a polgári jelzővel való kibővítése pedig azt jelentette, hogy nem annak szétveréséről, – ahogy ezt eddig a szakirodalom döntő többsége állítja – hanem egyedüli *kormányzó pártta bővítéséről* beszélhetünk. Mi volt akkor a kompromisszum? Amiről nem volt szó az állásfoglalásban: tehát az nem követelte külön a titkos választójogot és a közigazgatás demokratizálását, de nem szól a Bethlen által szorgalmazott felsőházi reformról sem.

A Kiszgazdapárt tehát nem 1922. február 22-én, hanem január 25-én önszántából, a belső pártdemokrácia szabályainak betartásával vette fel nevébe a polgári jelzőt.

²³ Népszava, 1922. I. 26. 3. p.

²⁴ Világ, 1922. I. 26. 2. p. és A Kiszgazda, 1922. II. 5. 5. p. Megjegyezzük, hogy a 18–20. és a 22–23. A hivatkozásban közölt idézetek már megtalálhatóak SIPOS JÓZSEF: A Kiszgazdapárt kormánypárttá bővítése. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákkörcinek Kiadványai. Szeged, 1973. 45–61. p.

Ezért cserébe a liberális, agrár demokrata szárny, a január 26-i nemzetgyűlésen Bethlentől kicsikarta, a mezőgazdasági munkások és cselédek balesetbiztosítási hozzájárulásának törvény általi felemelését és a földbirtokreform törvény végrehajtásának gyorsítását. Ők viszont beleegyeztek, hogy a felsőház visszaállítására vonatkozó törvényjavaslat, – amely már a közjogi bizottság előtt volt – a nemzetgyűlés is tárgyalhassa. Azonban erre már nem került sor 1922 februárjában. Annak tárgyalására csak Nagyatádi 1924. november 1.-én bekövetkezett halála után került sor. Mert valószínűleg ez is benne volt a Bethlen – Nagyatádi kompromisszumban.

Az egységes párt megalakítása.

Ezután – röviden – azt kívánjuk bizonyítani, hogy a miniszterelnök mintegy kéttucat hívével nem február 22-én lépett be a Kisgazdapártba. hanem február 2-án. Ebből következik, hogy az Egységes Párt február 2-án alakult meg. Egyúttal azt a félreértést is el szeretnénk oszlatni, hogy a miniszterelnök hívei nem a KNEP tagjai voltak. A Kisgazdapárt január 25-én hozott határozatát Nagyatádi, a pártvezetőség nevében, egy levél kíséretében 28-án elküldte a disszidensekhez. Ebben rámutatott: elhatározták a „*párt kereteinek kibővítését*” és remélik, hogy a Bethlen „feltétlenül követő disszidens képviselők velünk való *egyesülése* lehetővé vált.”²⁵

E levél és a Kisgazdapárt határozatának kézhezvétele után a disszidensek között elkezdtek egy olyan ívet körözni, amelyben kimondták az ahhoz való csatlakozásukat. Ezt az ívet elsőnek Bethlen miniszterelnök írta alá. A disszidensek február 1.-én lezárták a csatlakozó ívükön az aláírások sorát. Bethlen és a disszidens csoport, illetve 2 pártonkívüli (Erekly Károly és Tasnádi-Kovács József) és csupán egy KNEP-es képviselő (Szádeczky-Kardoss Lajos) lépett be 1922. február 2-án a Kisgazdapártba. Tehát ekkor – Bethlennel együtt – 22 képviselő lépett a Kisgazdapártba. Mindezt egyébként – ha kissé ellentmondásosan is – de már NEMES DEZSŐ megírta az általa is szerkesztett és 1956-ban megjelent közismert dokumentumkötet bevezető tanulmányában. Ezt az ellentmondást azonban a 60-as és a 70-es évek nagy szintézisei nem tudták feloldani. A GUNST PÉTER által szerkesztett hat kiadást megért kézikönyv és ROMSICS IGNÁC 1999 előtt írt könyvei viszont – mint láttuk – 1922. február 2-át tekintette az Egységes Párt megalakulásának.²⁶

²⁵ Népszava, 1922. I. 29. 2. p.

²⁶ NEMES DEZSŐ: A fasiszta rendszer kiépítése Magyarországon a Bethlen kormányzat kezdeti időszakában 1921–1924. = Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. 2. Köt. Bp. 1956. Szikra K. 62–67. p. Magyar történeti kronológia. Az őskortól 1970-ig. Hatodik kiadás. Tankönyvkiadó, Bp. Szerk: GUNST PÉTER. 475. p.

Ezzel szemben – mint láttuk – a rendszerváltás után írt szintézisek szerint az Egységes Párt 1922. február 22-én alakult meg. Csupán Gergely Jenő állítja azt, hogy az 1922. február 2-án alakult meg. Kiknek van igaza? Közismert, hogy a választójogi törvénytervezet parlamenti vitája február 16-ig nem fejeződött be. Ekkor lejárt a nemzetgyűlés 2 éves mandátuma és Horthy – a miniszterelnök javaslata alapján – feloszlatta a nemzetgyűlést. Az egyedüli kormányzó párttá bővülő Kisgazdapárt aznap esti búcsúlakomáján Bethlen elmondta: „Koalíciós kormányzatok Magyarországon mindig halálra voltak ítélve. Egységes párt kell, hogy hordozza Magyarországon a kormányzat terhét, csak akkor élvezheti annak előnyeit is. Egységes pártot... nem tudtunk *eddig teljes mértékben* létesíteni, létesítenünk kell a választások előtt.” Bethlen így akarta elérni „az alsóbb, felsőbb és középső rétegek összefogását.” Nagyatádi elismerte, hogy az egységes párt megalakítását elvi harcok előzték meg, ezt ő a miniszterelnökkel is megvívta, de bízott a létrehozott elvi alapok szilárdságában. A két legnagyobb veszélyt azokban látta, „akik puccsal akarták és akarják megoldani a királykérdést” és „akik felekezeti ellentéteket szítanak az országban.” A megváltozott viszonyok között az „alkotmányjogi kérdéseket kell rendeznünk,” – mondotta, de ezeket nem részletezte.²⁷

A Kisgazdapárt kibővítéséért Bethlen további gazdasági engedményeket adott: február 17-én a minisztertanács az ő javaslatára 11,800 000 korona kiegészítést szavazott meg az FM irányítása alatt álló gazdasági szakoktatási intézmények dologi kiadásaira és a január 27-én engedélyezett havi 8000 db. hízott sertés exportját további 4000 db-bal megemelte.

A miniszterelnök február 17-én – a Kisgazdapárt vezetőségének korábbi felhatalmazása alapján – felhívást intézett a volt Tisza-féle Munkapárt egy részét tömörítő, parlamenten kívüli *Nemzeti Középpárthoz*, és a volt alkotmánypártiakat összefogó *Magyar Rendpárthoz*, illetve a *Egyesült Függetlenségi és 48-as Párthoz* és felszólította ezek tagságát az Egységes Párthoz való csatlakozáshoz. Erre 18-án a Nemzeti Középpárt kimondta a párt feloszlátását és elhatározta, hogy tagjai *egyéni* lépnek be az Egységes Pártba. Ugyanezen a napon a Magyar Rendpárt vezetősége is levélben jelentette be Bethlennek, hogy „örömmel vesz részt az Egységes Párt megalakításában.” E két párt tagjainak Egységes Pártba való belépésére azonban csak február 24-én került sor.²⁸

Február 22-én azonban nem történt olyan politikai esemény, ami indokolná az új szintézisek azon állítását, hogy a KNEP és a Kisgazdapárt egyesítésével akkor alakult meg az Egységes Párt. Honnan került ez a dátum és összefüggés az új összegzésekbe? Mint láttuk, ez a dátum és összefüggés először a BENDA KÁLMÁN által

²⁷ Szózat, 1922. II. 17. 1–2. p. és A Kisgazda, 1922. II. 26. 2. p.

²⁸ Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. 2. Köt. Bp. 1956. 268–270. p.

szerkesztett *Magyarország történeti kronológiája* c. akadémiai kézikönyvben szerepelt. Ezután tudomásom szerint ez a dátum BALOGH–IZSÁK–GERGELY–FÖGLEIN: Magyarország története 1918–1975 c. – először 1986-ban megjelent – egyetemi tankönyv időrendi áttekintésében tűnt fel. Így: „1922. február 22. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja a Nagyatádi-féle kisgazdapárttal egyesült Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári párt néven (közkeletű neve: Egységes Párt).” Egyébként ezt nem állítja a tankönyv Egységes Párt megalakítását tárgyaló fejezete sem. Vagyis már a tankönyvön belül ellentmondás van.²⁹ Tehát az 1982-es akadémiai kézikönyv a forrása a legújabb szintézisek azon megállapításainak, hogy az Egységes Párt megalakítása 1922. február 22-én történt meg. Ezen a napon azonban semmi ilyen esemény nem történt. Ezért ez a dátum elfogadhatatlan. Annál inkább elfogadható az Egységes Párt megalakítási időpontjának 1922. február 2-a. Egyrészt, mert Bethlen és a disszidensek akkor beléptek a Kisgazdapártba. Másrészt, mert a kor politikusai és napilapjai is ezt a dátumot tekintették az Egységes Párt megalakításának. Ezért – annyi burkolt vita és félreértés után – mi is ezt az időpontot javasoljuk elfogadásra.

Az új vezetőség megválasztása.

Az Egységes Párt új vezetőségének megválasztására február 23.-án került sor. Bethlen itt az elégedetlenkedő liberális, agrár–demokrata szárny megnyugtására kijelentette: „Nem azért jöttem ide, hogy ennek a pártnak az elveit, programját megváltoztassam, hanem, hogy azokat *kiegészítsem* és teljessé tegyem.” Nem azért jöttem ide, – mondotta – hogy a „párt demokratikus jellegét megszüntessem, hogy a párt demokratikus programját visszafejlesszem reakciós programmá.” Javaslatára a pártértekezlet megválasztotta a párt elnökségét és intézőbizottságát. Ez utóbbi feladatának tartotta, hogy „kiépítse és megszervezze a vidék városi és központi szerveit.”³⁰ Bethlen a párt elnökének Nagyatádit, társelnökének Gaál Gasztont ajánlotta, azzal, hogy a másik társelnöki állást hagyják szabadon. Alelnökök lettek: Sokorópátkai Szabó István, Rubinek István, Meskó Zoltán, Szijj Bálint, Gömbös Gyula és a disszidensektől Fay Gyula. Ők a párton belüli irányzatokat képviselték. Nagyatádi elsősorban Szijjra, Meskóra és Gaál Gasztonra számíthatott. Az intézőbizottságnak ekkor 20 tagját választották meg. Közülük csak 3-an tartoztak a volt disszidensek közé, 12-en Nagyatádi emberei voltak, 5-en pedig a Kisgazdapárt újkonzervatív–agrárius szárnyához tartoztak, akik több mindenben a miniszterelnökkel és a disszidensekkel értettek egyet. Bethlen javaslatára 4–5 helyet meghagytak a később csat-

²⁹ BALOGH–IZSÁK–GERGELY–FÖGLEIN: Magyarország története 1918–1975. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 62. p. és 341. p.

³⁰ Világ, 1922..II. 25. 2. p. és A Kisgazda, 1922. III. 5. 1–2. p.

lakozóknak. A párt miniszterei és államtitkárai hivatalból tagjai lettek az intézőbizottságnak. Az Egységes Párt vezetőségének összeállítása tehát nem Bethlen műve, hanem az ő és Nagyatádi *kompromisszuma* volt. Ez megfelelt a párton belüli erőviszonyoknak és annak az elvnek, hogy a belépők csak számarányuknak megfelelő képviselőt kaphatnak a vezetésben. A vezetőség összetétele alapján tehát Nagyatádi úgy érezhette, hogy elfogadható *kompromisszumot* kötött Bethlennel, hogy ő és hívei az Egységes Pártban is megőrizhetik politikai súlyukat és ezért a konszolidáció irányát, és tartalmát is befolyásolni tudják majd.

Kérdés: ezt az időpontot tekinthetjük-e a párt megalakításának? A tízkötetes Magyarország története szintézis nyolcadik kötete azt állította, hogy „1922. február 23-án megállapodás született az új kormányzópárt szervezeti keretéről.”³¹ Láttuk, hogy csak az új párt elnökségét és intézőbizottságát választották meg. Ezeket sem teljesen. A párt nevét már január 25-én kibővítették a polgári jelzővel. A szervezeti keretekről Bethlen csupán annyit mondott, hogy az intézőbizottság feladata lesz, hogy „kiépítse és megszervezze a vidék városi és központi szerveit.” PÖLÖSKEI FERENC: *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1921* c. könyve viszont ezt a dátumot tekinti az Egységes Párt megalakításának. Ezt azonban – mint láttuk – egyrészt nem fogadta el a történészek többsége, illetve alaptalanul február 22-ét tekintették párt megalakulásának. Az Egységes Párt új országos vezetőségének megválasztását a kortársak sem tekintették a párt megalakulásának.

Az Egységes Pártba február 24-én lépett be a báró Perényi Zsigmond vezette volt *Nemzeti Középpárt* és a Grecsák Károly vezette volt alkotmánypártiakat tömörítő *Magyar Rendpárt* politikusainak egy része. Az Egységes Párt első vezetőségi értekezlete február 28-án volt. Bethlen itt bejelentette, hogy a párt legutóbbi értekezlete alapján Gömbös Gyulát kérte fel az ügyvezető alelnöknek, aki a választás harc vezetését is megkapta. Az üresen hagyott alelnöki székekbe megválasztották báró Perényit és Molnár Dezső nyugalmazott altábornagyot. Az intézőbizottságba pedig báró Lers Vilmost, gróf Károlyi Imrét és Almássy Lászlót. Ezzel Nagyatádi és hívei pártvezetésen belüli formális többsége megszűnt. Az erőviszonyok Bethlen és Nagyatádi között kiegyenlítődtek.

Ezután Gömbös ismertette a párt *Szervezeti Szabályzatát* és a választásokra való felkészülés ütemtervét. Bethlen pedig a minisztertanács által elfogadott választójogi rendeletervezetet ismertette, és újra ragaszkodott a vidéki nyílt szavazás bevezetéséhez. Nagyatádi a titkos szavazás mellett érvelt. Őt Dömötör Mihály és Simonyi-Semadam Sándor támogatta. Bethlen azt állította, hogy mivel itt kormányintézkedésről van szó, a felelősség csak a kormányt illeti és nem a pártot. Simonyi-

³¹ Magyarország történet 1918–1919, 1919–1945. Főszerk.: RÁNKI GYÖRGY. Szerk.: HAJDU TIBOR, TILKOVSKY LORÁNT. Akadémiai K. Bp. 1976. 445., 1244. p.

Semadam ezzel az állásponttal is vitázott, de végül kisebbségben maradtak. Az értekezlet után Nagyatádi nyilatkozott a titkosság elejtésének kérdéséről: *elvi álláspontjának fenntartásával* meghajolt a miniszterelnök közjogi magyarázata előtt. Mint közismert, Bethlen csak ezután, március 2-án jelentette meg a vidéki választókerületekben a nyílt szavazást visszaállító választójogi rendeletet. Bethlen február 17-én elküldött levelét követően az *Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt*, belső viták után *feloszlott*. Majd annak volt jobbszárnya, – kb. 40 fő – Hoitsy Pál vezetésével, március 2-án belépett az Egységes Pártba. Csatlakozásuktól Nagyatádi és hívei saját, párton belüli pozícióik megerősítését remélték.³²

Értékelések

Hogyan értékelték a történészek eddig az Egységes Párt megalakítását? Az 1976-ban megjelent nyolcadik kötet szerint: az Egységes Pár „Bethlen *terve* szerint úgy alakult meg, hogy Nagyatádi Szabó és párthívei eleinte fel sem ismerték teljes vereségüket.”³³ E megállapítást PÖLÖSKEI 1977-ben már így fejlesztette tovább: „Bethlen tehát... a Kisgazdapárt *felszámolásával* egyidejűleg megalakította pártját. A díszes elnöki tisztséggel jutalmazott Nagyatádi Szabó fel sem fogta az események horderejét, mert sem koncepcióval, sem taktikai érzékkel nem állhatta a versenyt az ellenforradalom politikai vezéralakjává felnövő Bethlennel.”³⁴ A BALOGH–IZSÁK–GERGELY–FÖGLEIN féle 1988-as jegyzet azt állította, hogy a „Nagyatádi–Bethlen kézfogás a valóságban a kisgazdapárt halálát jelentette.”³⁵ NAGY JÓZSEF: *A Nagyatádi-féle földreform* c. 1993-ban megjelent könyve szerint „Nagyatádi Szabó történelmi tévedése volt” a Bethlennel való kézfogás, amellyel „eladta az arisztokráciának” a parasztpártot.³⁶ Ezen egyoldalú megállapításokat, amelyek Nagyatádit és híveit lejáratják, teljes vereségükről és árulásukról szólnak és Bethlen politikai zsenialitását túlbecsülik – mint láttuk – nem támasztják alá a történelmi tények. Ezért számunkra elfogadhatatlanok

A rendszerváltás utáni szintézisek témánkkal kapcsolatos értékelései sem mindig a történelmi eseményeket tükrözik. Nem tartjuk reálisnak azt a megállapítást, hogy KNEP egysülni akart a Kisgazdapárttal. Azt sem, hogy Bethlen a KNEP-be a volt munkapárti politikusok segítségével „beolvasztotta az önálló kisbirtokos törekvéseket

³² SIPOS JÓZSEF: A Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítése. Kézirat. 65. p.

³³ Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. 445. p.

³⁴ PÖLÖSKEI FERENC: Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922. Kossuth K. Bp. 1977. 189. p.

³⁵ BALOGH–IZSÁK–GERGELY–FÖGLEIN: Magyarország története 1918–1975. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 62. p.

³⁶ NAGY JÓZSEF: A Nagyatádi-féle földreform. Eger, 1993.

hangoztató... kispapokat.”³⁷ Sem azt, hogy a „kispapárt szétveréséről, Nagyatádi és a csizmás képviselők marginalizálásáról” volt szó.³⁸ De azt sem, hogy Bethlennek „mindkét nagy pártot, az Egyesült Kispapártot és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját is sikerült felbomlasztania, s részben összeolvasztania”³⁹ Azt a véleményt sem tartjuk reálisnak, mely szerint az Egységes Párt úgy jött létre, hogy „A tényleges erőviszonyokat operettbe illő színjátékkal elfedő Nagyatádi–Bethlen kézfogás” a valóságban azt jelentette, hogy Bethlen és csoportja úgy vonult be a kispapártba, hogy onnan 'kitúrta' az addigi papokat, Nagyatádit és a parasztdemokráciát akaró csizmásokat.”⁴⁰ Ezeket az állításokat mi nem látjuk igazolhatónak.

Itt – amennyiben e folyamatot röviden összegezni és értékelni akarjuk – a Kispapárt *egységes párttá bővítéséről beszélhetünk. Miért? Mert az Egységes Párt megalkotása a Kispapárt nevének, szervezeti kereteinek és programjának kiegészítésével, bővítésével történt meg. Nem pedig a párt beolvasztásával, szétverésével, Nagyatádi marginalizálásával és nem a két párt felbomlasztásával és részbeni összeolvasztásával.* Hiszen Nagyatádi az Egységes Párt elnöke lett, híveinek egy jelentős része pedig annak intézőbizottságában jelentős pozíciókat kapott. A Bethlen–Nagyatádi kézfogást tehát én nem a parasztpolitikus árulásának, hanem nagy *kompromisszumának* tartom. E kompromisszum mértékén folyik most köztem és a tisztelt kollégáim között a vita. Ők lényegében elfogadják a több évtizedes sematikus megállapításokat. Én pedig nem, mert saját alap kutatásaim azt bizonyítják, hogy azok nem felelnek meg a történelmi tényeknek. E vitát persze azért is szorgalmazom, mert tudom: közös feladatunk a Nagyatádi–Bethlen kézfogás és a bethleni konszolidáció eddigieknél reálisabb értékelése.

A Kispapárt Egységes Párttá bővülését bizonyítja az is, hogy 1922 tavaszán, annak megyei, járási, városi és helyi szervezeteit – amennyiben elfogadták a Nagyatádi–Bethlen kézfogást – nem szétverték, beolvasztották, hanem Egységes Párttá bővítették. E folyamat lényegéről azonban még nem rendelkezünk elégséges adatokkal. Valószínűleg csökkent a helyi pártvezetőségek paraszti- és nőtt az úri-hivatalnoki-értelmiségi jellege. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy e párt tagságának és szavazóbázisának paraszti jellege is megváltozott volna. A Kispapárt Egységes Párttá bővítése az a kompromisszumos forma, amely nemcsak a legfelső szinteken, de máshol is biztosította a birtokos parasztság – elsősorban a gazdag-parasztság – országos és helyi politikai képviseletét és érdekérvényesítő lehetőségét. Ezért én az Egységes Pártot – legalábbis Nagyatádi haláláig, de valószínűleg tovább

³⁷ GERGELY–GLATZ–PÖLÖSKEI: im.: 64. p.

³⁸ GERGELY–PRITZ: im.: 60. p.

³⁹ ROMSICS: im.: (1999) 224. p.

⁴⁰ GERGELY–IZSÁK: im.: 64. p.

is – nem csak a „nagybirtokosok, a nagypolgárság és az úri középosztály egyensúlyán nyugvó”⁴¹ kormányzásnak, de a birtokos parasztság politikai képviselőjének is tekintem. Éppen ezért én azzal a véleménnyel sem értek egyet, hogy az „önálló kisgazdapárt megszűnése azt is jelentette, hogy 1930-ig nem volt saját politikai szervezete a gazdatársadalomnak.”⁴² Hiszen az Egységes Párt, vagyis a Keresztény- Kisgazda- Földműves és Polgári Párt, tehát maga a kormányzópárt volt egyúttal maga a parasztpárt is. Ez a politikai konstrukció és a vidéki nyílt szavazás biztosította a 20-as évek politikai-társadalmi- és gazdasági konszolidációját és a későbbi kormánypártok mindenkori többségét. Ezért egyetértünk HIRATA TAKESHI azon megállapításával, hogy a Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítése – a „Bethlen-féle konszolidáció egyik legfontosabb lépésének tekinthető – politikailag azt jelentette, hogy a parasztság a nagybirtokosokkal szövetkezve elzárkózott a munkáság elől.” És ezzel Magyarországon a „parasztpárt végső fokon hozzájárult a kormányzati rendszer felépítéséhez.”⁴³

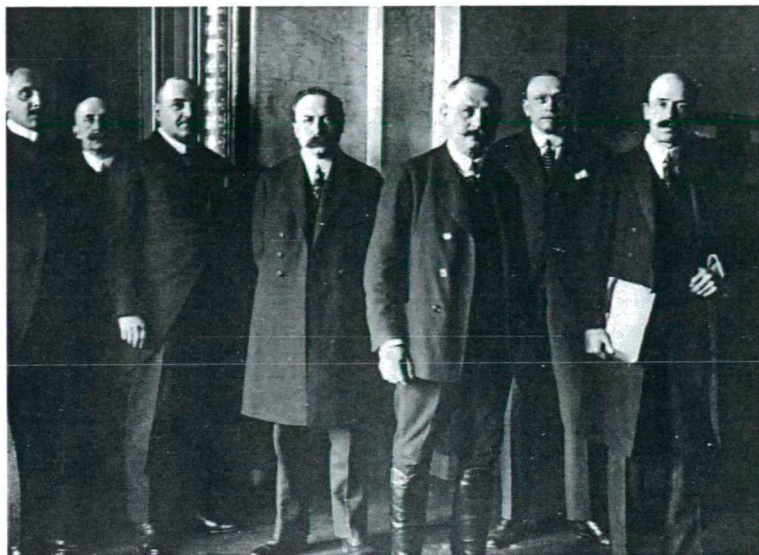
Összegzés

Mondanivalónk lényege, hogy Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt liberális, agrár–demokrata szárny politikai küzdelme nélkül a bethleni konszolidáció gazdasági-, társadalmi-, szociális- és politikai tartalma is konzervatívabb lett volna. Nélkülük a földbirtokosok és az úri középrétegek még olyan mértékű földreformot és mezőgazdasági szociálpolitikát sem engedtek volna meg, mint amilyenre így kényszerültek. A konszolidáció pedig még kevesebb emberi és politikai szabadságjogot és paraszti érdeket tartalmazott volna. Ezért a parasztpolitikus és hívei Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítése érdekében, majd az azon belüli politikai tevékenysége, a konszolidáció megkerülhetetlen és további alapkutatásokat igényelő feladata.

⁴¹ 39. GERGELY-PRITZ: *im.*: 60. p.

⁴² L. NAGY ZSUZSA: *im.*: 100. p.

⁴³ HIRATA TAKESHI: A Bethlen-konszolidáció a nemzetközi politológiai irodalom tükrében. *Rubicon*, 1997. 1. sz. 13–14. p.

*Az első Bethlen kormány néhány tagja a Parlament folyosóján 1921. április 19-én
(balról jobbra: Bernolák Nándor, gr. Ráday Gedeon, Belitska Sándor,
Hegedűs Lóránt, Nagyatádi Szabó István, Hegyeshalmi Lajos, gr. Bethlen István)*

Nagyatádi Szabó István földművelődésügyi miniszter

Historische Probleme der Bildung der Einheitlichen Partei

Im Februar 1922. haben Ministerpräsident Graf István Bethlen und Bauerpolitiker István Szabó Nagyatádi die Einheitliche Partei zustande gebracht. Es war das eine wichtige Element der politischen Konsolidation. Sogar. Wir können es getrost behaupten, daß Bethlen und Nagyatádi durch das Zustandekommen dieser Partei - mit der Ausübung der politischen Macht in solcher Form- eine Regierungspartei geschaffen haben, worauf sich das politische Elit stützend bis Herbst 1944. imstande war - den sich verändernden politischen Verhältnissen anpaßend- das Land ohne größeren Krisen zu regieren. Trotz allem hat weder die staatssozialistische noch die heutige Historiographie sich mit den Umständen der Konstituierung der Partei, gemessen an ihrer Bedeutung, nicht beschäftigt. Wegen des Ausfalles der Grundforschungen sind die Historiker weder über den Zeitpunkt der Parteibildung noch den Beitritt des Grafen Bethlen der Kleinlandwirtenpartei und der Dissidentengruppe nicht einig. Unsere Gesichtspunkte sind über diese Fragen in den folgenden zu entfalten. Am 5-en Januar 1922. sind Bethlen und seine politischen Freunde der Kleinlandwirtenpartei noch nicht beigetreten, nur haben ihre Absicht auf die Vereinigung geäußert. Die Kleinlandwirtenpartei hat das Beiwort „bürgerlich“ nicht am 2-en oder 22-en Februar, sondern 25-en Januar in seinen Namen aufgenommen. Gleichzeitig machte sie, die wichtigsten Programmpunkte unverändert lassend klar, daß das Tor vor den sich anschliessenden Abgeordneten offen ist. Der Beitritt Bethlens und der 19 Dissidenten, sowie eines Parteilosen und christlichen Abgeordneten der Partei erfolgte am 2-en Februar. Deshalb ist dieses Datum als Bildungszeitpunkt der Einheitlichen Partei zu betrachten. Die neue Parteiführung wurde am 23-en Februar gewählt. In die Einheitliche Partei sind 24 Politiker der ehemaligen „Nationalen Mitte“ und Ungarischen Ordnungspartei eingetreten. Repräsentanten der früheren Unabhängigen Partei rechten Flügels haben sich am 2-en März an sie angeschlossen. Die Konstituierung der Einheitlichen Partei erfolgte also durch die Ergänzung des Namens und Programs sowie der Organisationsrahmen der Kleinlandwirtenpartei. Deshalb kann die Rede nicht von der Zerschlagung oder Einschmelzung, sondern über die Erweiterung der Kleinlandwirtenpartei zur Einheitlichen Partei sein. In dieser Partei erhielten Nagyatádi und seine liberal-agrardemokratischen Anhänger auch im weiteren bedeutende politische Rolle. Deshalb halten wir die Einheitliche Partei nicht nur für eine, sich auf dem Gleichgewicht der Großgrundbesitzer und der „herrschaftlichen“ Mittelklasse basierende Organization, sondern auch für die Interessenvertretung des besitzenden Bauerntums.

König Kelemen és *Az Egység Útja* című folyóirat indulása

A XX. századi magyarországi ökumenikus mozgalom történetével foglalkozó összefoglaló munkák rendszerint nem feledkeznek el *Az Egység Útja* című folyóirat megemlékezéséről. Az 1943 januárjától 1944 novemberéig havonta megjelenő kiadványról elismerő hangon írnak az egyes szerzők. Méltatják annak próbálkozását a katolikus és protestáns egyházak egymáshoz történő közeledésének előmozdítására. Katolikus és protestáns oldalról egyaránt pozitívan értékelik a KÖNIG KELEMEN által szerkesztett sajtótermék őszinte törekvését a keresztyény felekezetek kapcsolatainak javítására és a kölcsönös jóindulat megteremtésére.¹ A havilap további kiadását 1944 végén a háborús körülmények lehetetlenné tették, később pedig nem indult ismét el. Ennek ellenére a rövid életű lap olyan újszerű vállalkozásnak bizonyult, amely a kortársak közül sokak figyelmét felkeltette. Ez a tanulmány a folyóirat megjelenésének előzményeit, programját és a kezdeményezéshez fűződő reakciókat vizsgálja.

A Horthy-korszak Magyarországon a katolicizmus és a reformáció követőinek viszonyát gyakori nézeteltérések, sőt időnként nyílt és heves egyházi viták terhelték. Az újra és újra bekövetkező felekezeti összeütközések száma azonban az 1930-as évek vége felé csökkenni látszott. Ezzel párhuzamosan a szemben álló felek a korábbiaknál békülékenyebb magatartást kezdtek tanúsítani egymás iránt. Ennek a változásnak szemléletes eleme volt az az eszmecsere, amely az 1937-es és az 1938-as év folyamán zajlott le a magyar sajtóban a keresztyény felekezetek uniójának megvalósíthatóságáról. Az erre vonatkozó párbeszédet katolikus részről Bangha Béla, jezsuita szerzetes kezdeményezte. Más neves egyházi személyiségek szintén véleményt nyilvánítottak a kérdésről. A témát illetően a Rómához hű egyháziak ugyanúgy megszólaltak, mint a reformáció hívei. Mindkét nagy vallási irányzat képviselői egyetértettek abban, hogy a jelentős dogmatikai és egyéb eltérések miatt belátható időn belül nem lehetséges a katolikus–protestáns felekezeti egység létrehozása. Ám

¹ Katolikus részről példaként hozzuk: SÓLYMOS SZILVESZTER-GÁL FERENC: Ökumenizmus. Katolikus teológiai főiskolai jegyzet. Pécsi Szikra Nyomda, 1981. 39. p. – Protestáns részről: BÉKEFI LAJOS: Kibontakozó magyar református-katolikus ökumenikus kapcsolatok. = Confessio. A Magyarországi Református Egyház figyelője. Felelős szerkesztő: TENKE SÁNDOR. 1988/3. szám, 81. p.

valamennyi nyilatkozó hajlandónak mutatkozott arra, hogy a történelmi keresztény egyházak közötti gyakorlati együttműködés kialakításán munkálkodjon. Az álláspontok nyugodt hangvétellű tisztázása olyan kedvező légkört teremtett a hazai katolikusok és protestánsok között, amely lehetővé tette, hogy a megkezdett eszmecsere a következő esztendőben folytatódjon. Így az 1940-es évek elején egyre többet írtak és beszéltek „a magyarság lelki egységéről”, amit főként a keresztény vallási csoportok közeledése révén tartottak elérhetőnek.²

Ebbe a véleménycserébe bekapcsolódott KÖNIG KELEMEN is, aki hamarosan megindította *Az Egység Útja* című folyóiratot. Mielőtt KÖNIGnek az egyházi unióra vonatkozó nézeteit szemügyre vennénk, foglaljuk össze életének fő eseményeit! KÖNIG (1945-től KIRÁLY) KELEMEN 1893. április 24-én született a Bács-Bodrog vármegyei Szentülöpön. Dunaföldváron és Baján járt középiskolába, majd 1908-ban belépett a ferences szerzetesrendbe. A teológiát Gyöngyösön végezte el. 1916-ban szentelték pappá. 1916-tól a pécsi, azután a bácsi ferences kolostorban élt. Az 1920-as években a szécsényi kolostor újoncmestere, később házfőnöke volt. Az 1930-as évek elején Újhatvanban teljesített szolgálatot. 1934-től 1937-ig a berlini magyar követség lelkészeként működött és ellátta a németországi katolikus magyarok lelki gondozását.³ Saját visszaemlékezése szerint a keresztényellenes náciizmus elnyomásától szenvedő német katolikusok és evangélikusok sorsát tapasztalva ezekben az években lett a vallási egységtörekvések elkötelezett híve.⁴ Németországban szerzett élményei ösztönözték két nagy jelentőségű könyvének megírására. Az egyik *A keresztény egyházak egysége. Különös tekintettel a németországi protestantizmusra* címmel 1942-ben jelent meg. A másik *Hitlerizmus és kereszténység. A németországi evangélikus hitvalló egyház harca a nemzeti szocializmussal* címet viselve 1946-ban látott napvilágot. Magyarországra hazatérve Füleken, illetve Csongrádon töltött be plébánosi tisztséget. Közben az uniós mozgalom aktív tagjaként szerkesztette *Az Egység Útja* havilapot. Rendje 1947-ben az Amerikai Egyesült Államokba küldte. Detroitban és

² A fenti téma részletes elemzését adja: GICZI ZSOLT: Egy eszmecsere és előzményei. Vélemények a katolikus–protestáns egység megvalósításának lehetőségéről a Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937–1938-as évfolyamaiban. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus CVIII. Szeged, 1999. 65–83. p. és GICZI ZSOLT: „A magyarság lelki egysége felé”. A katolikus–protestáns egységtörekvés Horthy-korszakbeli történetéhez. = Credo. Evangélikus Műhely. A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata. Szerk.: MÁNYOKI JÁNOS. 2000/1–2. szám, 17–24. p.

³ Magyar Életrajzi Lexikon/1978–1991/. Főszerk.: KENYERES ÁGNES. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 478. p. és Magyar Katolikus Lexikon VI. kötet. Főszerk.: DR. DIÓS ISTVÁN. Szent István Társulat, Budapest, 2001. 808. p.

⁴ KIRÁLY KELEMEN: Katolikus–protestáns egységtörekvés története Magyarországon. Standard Press, New Brunswick, 1965. 77–79. p.

De Witt-ben eltöltött évei után 1950–1951-ben a kanadai Winnipegben lelkipáskodott az ottani magyarok között. Ezután visszatért az USA-ba.

Élete végéig lelkesen tevékenykedett a nyugaton élő katolikus és protestáns magyarság felekezeti közeledésének érdekében. 1965-ben könyvet adott ki a katolikus-protestáns egységtörekvés magyarországi történetéről. A következő évben *A világ krisztianizálódása és a keresztények egysége* című írása hagyta el a nyomdát.⁵ Egyéb művei között található a lelki és a szerzetesi élettel foglalkozó, valamint egyháztörténeti munkák.⁶ Naplóját 1974-ben Clevelandben nyomtatta ki. 1978. március 7-én hunyt el De Witt-ben.

A fentiekből látható, hogy KÖNIG KELEMEN éppen abban az időszakban érkezett vissza Magyarországra a keresztény egyházi közeledés ügyének támogatójaként, amikor a hazai sajtóban kibontakozott az ezt a témát érintő dialógus. KÖNIG ezzel kapcsolatos megnyilatkozásai közül az 1942-ben megjelent *A keresztény egyházak egysége. Különös tekintettel a németországi protestantizmusra* című könyve keltette fel az érdeklődők figyelmét. A majdnem kétszázötven oldal terjedelmű kötet sokoldalú alapossggal tárgyalta az írója által kiválasztott kérdéskört. Az értekezés első része a keresztény felekezetek uniójára irányuló próbálkozások okait és jellegzetességeit vizsgálta általánosságban. Ezekre vonatkozóan a szerző megállapította: „A protestánsokat és a keleti egyházat belső válsága és a mai történelmi idő külső hatóerői, a katolikusokat pedig a testvérek megmentését célzó odaadó szeretet és a pogányok megnyerése utáni vágy ösztökéli a keresztény egyházak egységének munkálására. Ennek az egységnek megteremtését hathatósan szorgalmazza az a veszedelem, mely a kereszténységet a kommunizmus, a modern és a régi pogányság részéről fenyegeti.”⁷ Az idézet első mondatából kiderül, hogy KÖNIG némileg az egyoldalú leegyszerűsítés hibájába esett. Persze nem kell meglepődni azon, hogy ferences szerzetesként a katolikus egyház magatartását idealizálta. Ugyanígy érthető, hogy a protestánsok ökumenikus kezdeményezéseit a hivatalos pápai állásfoglalások szellemében, bíráló hangon értékelte. Azt nem vitatta, hogy a reformáció követői őszintén vágyakoznak a kereszténység megosztottságának felszámolására. De rámutatott, hogy az ezt célzó igyekezetük mindaddig eredménytelen lesz, amíg az óhajtott uniót nem a katolicizmus vezető szerepét elismerve kívánják megvalósítani: „Egység csak a főnnálló krisztusi Egyház egység-alapján hozható létre. Róma egyik magasztos

⁵ Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991). 478. p. és Magyar Katolikus Lexikon VI. kötet, 808. p.

⁶ KÖNIG KELEMEN: *Alverna felé. Bevezető a lelki és szerzetesi életbe* I–II. kötet. Vác, 1927–1928. és KÖNIG KELEMEN: *Hatszázéves ferences élet Szécsényben 1332–1932. A szécsényi ferencesek története a megye-, az ország- és az egyháztörténelem tükrében.* Kapisztrán Nyomda, Vác, 1931.

⁷ KÖNIG KELEMEN: *A keresztény egyházak egysége. Különös tekintettel a németországi protestantizmusra.* Gyöngyösi ferences könyvek 2. Kapisztrán Nyomda, Gyöngyös, 1942. 20. p.

hivatása az, hogy az egységet, egységalapot őrizze.”⁸ Ehhez az alapálláshoz következetesen ragaszkodva elemezte az ortodoxok és a protestáns egyházak - vélemény szerint - válságos helyzetét, valamint a vallási egységre vonatkozó elképzeléseiket.

A könyv második része az egyházszakadások történetével és következményeivel foglalkozott. Körültekintő odafigyeléssel összegezte az anglikán, a görögkeleti és a németországi evangélikus egyházak uniós próbálkozásainak múltját és korabeli jellemzőit, különös tekintettel a katolikusokhoz való viszonyukra. Az értekezés harmadik nagy témaköréként tért ki a szerző a felekezeti közeledés érdekében végzett munka időszerű lehetőségeire. Szólt a megoldandó egyházfegyelmi és dogmatikai problémákról. Ezt követően vette sorra a pogányok között végzett katolikus és protestáns misszió eredményeit és feladatait. A térítő tevékenység hatékonyságának szempontjából ismételt arra a következtetésre jutott, hogy a történelmi keresztény egyházak egyesülésének előmozdítása sürgető feladat. A keresztény egységtörekvések kilátásait és a szükséges tennivalókat a mű negyedik része tárgyalta. Ennek oldalain a könyv írója reményét fejezte ki, hogy a kölcsönös felekezeti jóindulat gyakorlati eredményekhez vezet.

A kötet alcímének megfelelően KÖNIG külön figyelmet szentelt a németországi protestantizmus helyzetének. Ismerve a korszak magyar politikai viszonyait érthető, hogy nem bírálta nyíltan a nemzetiszocialista állam egyházellenes magatartását. Azonban burkoltan megfogalmazta a nácik egyházpolitikáját helytelenítő véleményét. A munka szövegösszefüggéseiből megállapítható, hogy KÖNIG KELEMEN gyakran a „modern pogányság” kifejezést használta a német fasizmus megfelelőjeként. Ezt a modern pogányságot pedig – Németországban szerzett ismeretei alapján – ugyanolyan veszélyesnek tartotta a kereszténységre, mint a kommunizmust. Úgy látta, hogy ezek az irányzatok egyformán veszélyeztetik a keresztény egyházak mind-egyikét és ezáltal áttételesen ösztönzik őket a felekezeti egység megteremtésére: „Bizonyos, hogy négy évszázad kibékítő kísérletei nem hordtak le a protestantizmust, keleti egyházat és katolicizmust elválasztó hegyből annyit, mint a kommunizmus és a rosenbergi világnézet s a modern pogányság.”⁹ Ezzel az állásfoglalásával a mű szerzője csatlakozott azokhoz a hazai egyházi személyiségekhez, akik az adott korban a baloldali munkásmozgalmi ideológiák mellett a nácizmust tekintették a kereszténység legfőbb ellenfelének. A magyarországi katolikus és protestáns egyházak nagy részében az 1930-as évek második felében körvonalazódott ez a

⁸ Idézett mű, 44. p.

⁹ Idézett mű, 113. p. A szerző a „rosenbergi világnézet” említésével Alfred Rosenbergnek, a nácik félhivatalos teoretikusának nézeteire utalt. A „modern pogányság” vagy „faji újpogányság” kifejezéseket a vizsgált időszak magyar katolikus sajtójában sokszor alkalmazták a nácizmus jelölésére.

vélekedés. Az ő aggodalmaikat fokozta egyre szorosabb kapcsolódásunk a hitleri Németországhoz és a szélsőjobbboldali erők itthoni előretörése. A vallási közösségeik jövőjét féltőkben tudatosult, hogy a megerősödött keresztényellenes áramlatokkal szembeni védekezés csak a történelmi egyházak összefogásával lehet eredményes. Éppen ez a felismerés volt az egyik fő mozgatórugója a katolikus-protestáns közeledést elősegíteni kívánó párbeszédnek Magyarországon.

KÖNIG KELEMEN a keresztény egyházi egység lehetőségeiről írt könyvének függelékében önálló fejezetet készített az „unióskérdés” határainkon belüli állásáról. Ebben a hazánkban jelentkező vallási egységtörekvés néhány történelmi példájának említése után tulajdonképpen az 1937-ben a katolikusok és a protestánsok között megindult eszmecsere legjelentősebb mozzanatait összegezte. Katolikus szemszögből úgy észlelte, hogy a reményteljes kezdetet követően 1940–1941-ben a felekezetközi helyzet nem javult, hanem inkább rosszabbodott. Ezért a másik oldalt tette felelőssé, mondván: „A hazai protestantizmus szinte sajnálkozott az egység érdekében tett szolgálatok miatt...”¹⁰ A vallási egységmozgalom iránt elkötelezett ferences szerzetes ennek ellenére kijelentette, hogy fáradhatatlanul tovább kell tevékenykedni a kereszténység irányzatainak egyesülése érdekében. Sőt, már ekkor megfogalmazódott benne, hogy kívánatos lenne indítani egy olyan egyházi folyóiratot, ami fő céljának tekinti a katolikus–protestáns unió létrejöttének segítségét. Erről így nyilatkozott: „Azt véljük, hogy egy bölcsen szerkesztett s az egységet egyengető havilap nagy szolgálatot tehetne a közös szent ügy előmozdításában. Pannonhalma és Debrecen között necsak (*sic!*) múló szívirványhíd jelenjen meg, hanem valódi, tartós kapcsolat, amely az egységpillérekre támaszkodva hordozhassa a jövő erősebb, magyar életét.”¹¹

KÖNIG munkája néhány hónapon belül két kiadást ért meg. Katolikus és protestáns részről egyaránt felfigyeltek rá. Az értekezésről katolikus oldalon elismerő méltatások láttak napvilágot. Ez érthető, hiszen írója minden állásfoglalásában követte egyháza hivatalos útmutatását. A kötetrel foglalkozó írások egyike a Katolikus Szemlében jelent meg. Ez a könyv legfontosabb erényének azt tartotta, hogy magyar nyelven az elsőként közreadott terjedelmes kiadvány, ami a katolikusok és protestánsok uniójának kérdéseit részletesen elemzi. Ezért alkalmas arra, hogy hatékonyan népszerűsítse az egységre való törekvés eszméjét.¹²

A reformáció követőinek táborából érkezett számos reakció közül kettőt emelünk ki. Az első PRÖHLE KÁROLY evangélikus teológiai tanár cikke volt a *Keresztény Igazság* című folyóiratban. PRÖHLE jóindulatú és visszafogott kritikát gyakorolt

¹⁰ Idézett mű, 229. p.

¹¹ Idézett mű, 228. p.

¹² ANGELI OTTÓ: A keresztény egyházak egysége. P. KÖNIG KELEMEN O. F. M. könyve. = Katolikus Szemle. Felelős szerk.: KÜHÁR FLÓRIS. 1942. augusztus, 246–248. p.

KÖNIG művével kapcsolatban. Hangsúlyozta annak jelentőségét, amit főként az ad meg, hogy: „... nemcsak nagy tájékozottsággal, hanem sok igazságszeretettel és keresztyén testvérszeretettel is van megírva. Hosszú fejezeteit és számos nyilatkozatát jóleső érzéssel olvashatjuk mi protestánsok is, különösen amikor szembeszáll a felekezeti gyűlölködéssel és több tárgyilagosságot, igazságszeretetet követel és tanúsít Luther és a reformáció megítélésében. A szerző valósággal ég a keresztyén egyházak egységének gondolatáért.”¹³ A cikkíró azonban dicsérő szavai mellett néhány témát illetően vitába szállt a katolikus fél szemléletével. Ennek során kitért az egyház fogalmának hittani értelmezésére és a Biblia magyarázatának gyakorlatára. Végül a magyarországi történelmi egyházak egymásfelé történő közeledésének elősegítését szeme előtt tartva összefoglalta az időszerű feladatokat. Ezek közül lényegesnek nevezte, hogy a különböző felekezetek minden téren erősítsék a testvériség szellemét. A katolikus többség ne érvényesítse ridegen a számbeli fölényéből eredő hatalmát. Semelyik egyházi közösség ne emlegesse folytonosan sérelmeit a nyilvánosság előtt. Vitáikban mindig a tényyszerűsége törekedjenek és buzgón imádkozzanak a keresztyénység egységéért. Ezeknek a teendőknél a megvalósítását PRÖHLE egyformán értelmezte vallási és hazafias kötelességnek.¹⁴

PRÖHLE-nél jóval erőteljesebben és keményebben bírálta KÖNIG könyvét MAKAY MIKLÓS. Másodikként az ő véleményét idézzük a reformáció híveinek köréből. MAKAY – aki református lelkészként a protestáns ökumenikus mozgalom tájékozott szakértője volt – 1944-ben terjedelmes dolgozatot jelentetett meg *Az ökumenikus gondolat és a magyar református gyülekezeti élet* címmel. Ennek az ökumenizmus teológiai alapjaival foglalkozó fejezetében tárgyalta KÖNIG KELEMEN álláspontját. A ferences szerzetes kötetében szereplő mondanivaló rövid áttekintése után MAKAY szemére vetette KÖNIGnek, hogy „...öntelt, a saját igazáról és fölényéről teljesen meggyőződött...” felfogást képvisel.¹⁵ Sajnálattal állapította meg, hogy nem egyenrangúan kezeli a protestantizmust, ezenkívül a katolikusok közösségét tartja kizárólagosan igazi egyháznak. KÖNIG beszélt ugyan bizonyos egyházfegyelmi kérdésekről, amelyekben a felekezeti egység létrehozása esetén a reformált vallásúak talán engedményeket kaphatnának a Vatikántól, de ezekről MAKAY határozottan kijelentette: „Az »engedményeket« nem tekinthetjük másnak, mint a protestánsok megpuhítására szolgáló eszközöknek, melyek elő akarják készíteni a Rómához való csatlakozást.”¹⁶ A

¹³ PRÖHLE KÁROLY: „A keresztyén egyházak egysége”. P. KÖNIG KELEMEN O. F. M. könyvéről. = Keresztyén Igazság. Az evangélikus értelmiség folyóirata. Felelős szerk.: KARNER KÁROLY. 1943. február, 26. p.

¹⁴ Idézett mű, 27–32. p.

¹⁵ MAKAY MIKLÓS: *Az ökumenikus gondolat és a magyar református gyülekezeti élet*. Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság, Debrecen, 1944. 72. p.

¹⁶ Idézett mű, 73. p.

református szerző rámutatott, hogy az evangéliumi hit követői elutasítják azt a vélekedést, ami szerint az egyházi unió kizárólag a pápaságtól elszakadt vallási csoportoknak a katolicizmushoz történő visszatérése révén képzelhető el. Egyidejűleg hangsúlyozta, hogy a reformáció egyházai a hitújítás idején megfogalmazott hittani alapelveikből semmilyen helyzetben nem engedhetnek.

KÖNIG KELEMEN 1942 végén újabb írással jelentkezett, amely szintén a keresztény vallási irányzatok egyesülésének témáját érintette. Cikkét a *Magyar Szemle* decemberi számában olvashatták az érdeklődők *Lelki egység* cím alatt.¹⁷ A tekintélyes konzervatív társadalomtudományi folyóiratot nem véletlenül választotta eszmefuttatása közzétételéhez, hiszen a korábbiakban éppen ez a kiadvány volt az esetleges felekezeti unió kilátásairól zajló párbeszéd egyik fő színtere. Fejtegetései elején KÖNIG utalt is két publikációra, amik az előző hónapok folyamán a keresztény egyházak egységének lehetőségeit vizsgálták a *Magyar Szemlében*. Ezután elismeréssel szólt a németországi katolikusok és protestánsok példájáról. Ők több ízben tartottak már úgynevezett egységnapokat és egy tanulmánygyűjteményt tettek közzé a kereszténység megosztottságának elszámolási módjáról. A cikkíró megállapította, hogy Magyarországon a történelmi egyházak viszonya sajnos messze van még az együttműködés ilyen fokától. Vitába szállt azokkal, akik azt hangoztatták, hogy a Krisztusban hívők közössége szétszakítottságának felszámolásáról csupán ábrándozni lehet. Világosan látta, hogy az unió az adott helyzetben megvalósíthatatlan, de hosszabb távon elérhetőnek vélte azt.¹⁸ Örömmel nyugtázta, hogy a magyarság vallási testvérharcok nélküli lelkületének kialakításán közösen tevékenykednek a katolicizmus és a protestantizmus jeles személyiségei. Azonban ennél többet kívánt: „A keresztény egyházak egysége munkálásának elvetését bűnnek és szerencsétlenségnek tartjuk, a szeretetszövetség, lelki egység pedig nem lehet végső célkitűzés, hanem csak előfeltétel a hitbeli egységre és útegyengetés annak elérésére...”¹⁹ Kiemelte, hogy a nemzet szellemi összefogásának alapjául szolgáló felekezeti béke és vallási közeledés ország mentő jelentőségű feladat a világháború apokaliptikus forgatagában.

Ezt követően felvázolta azokat a teendőket, amelyekről azt gondolta, hogy mihamarabbi elvégzésük elengedhetetlen az egyházi irányzatok közötti válaszfalak lebontásához. Első helyen említette a keresztények „imatáborba” való tömörítését, hogy így kérjék az isteni segítséget a nemes ügy számára. Kifejezte azon meggyőződését, hogy az egyes egyházak belső hitéletének elmélyítése szintén áldásos hatással lenne kapcsolataik alakulására. PRÖHLÉhez hasonlóan nagyra értékelte a keresztény

¹⁷ KÖNIG KELEMEN: *Lelki egység*. = *Magyar Szemle*. Szerk.: ECKHARDT SÁNDOR. 1942. december, XLIII. kötet 6. szám, 281–287. p.

¹⁸ *Magyar Szemle*, 1942. december, 281–284. p.

¹⁹ *Magyar Szemle*, 1942. december, 285. p.

testvériség erősítését, valamint a tárgyalagosság érvényesítését a különböző felekezetek egymásról alkotott képének formálásában. Konkrét javaslatot tett arra, hogy a katolikusok és a protestánsok hittankönyveinek új példányaiból hagyják ki a másik egyházi közösséget sértő kitételeket. Ezzel párhuzamosan rámutatott annak szükségére, hogy a keresztény egyházak közös értékeik hangsúlyozására törekedjenek.²⁰ KÖNIG végül bejelentette, hogy a következő évben az ő szerkesztésében megindul *Az Egység Útja* című havilap, amely legfőbb céljának a katolikus–protestáns unió létrehozásáért történő munkálkodást tekinti. Ezáltal a megvalósulás szakaszához ért el az az ötlet, amit a cikk szerzője az egyházak egyesüléséről néhány hónappal korábban megjelent könyvében felvetett. A leendő szerkesztő előzetes értesülései alapján annak a reményének adott hangot, hogy a lap a reformált hitet vallók körében ugyanúgy támogatásra talál, mint saját felekezetében. Még azt sem zárta ki, hogy a vállalkozás esetleg azonos jellegű folyóirat indítására ösztönzi a hazai protestantizmust.²¹

A ferences szerzetesnek az új katolikus sajtótermék közreadására vonatkozó bejelentésére komoly előkészítő tevékenység után kerülhetett sor. Magától értetődő, hogy ilyen arculatú vallásos kiadvány nem hagyhatta el a nyomdát az egyházi vezetés külön engedélye nélkül. A rendelkezésünkre álló dokumentumokból látható, hogy a havilap a magyarországi katolicizmus legmagasabb egyházi köreinek jóváhagyásával jutott el az olvasókhoz. KÖNIG visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Serédi Jusztinián esztergomi érsek két ankétot hívott össze a katolikusok és a protestánsok egységére irányuló kezdeményezések lehetőségeinek megvitatására. Ezeken jelen voltak a szerzetesrendek képviselői, számos teológiai tanár és Beresztóczy Miklós, aki papként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus ügyosztályának tisztviselői közé tartozott. A Rómához hű egyháziak megbeszéléseik eredményeként azt határozták el, hogy az egységtörekvések katolikus oldalról való összehangolására és egyben felügyeletére lapot alapítanak. Ezzel csak Beresztóczy nem értett egyet, mert ő hatékonyabbnak tartotta a már meglévő sajtóorgánumokban folytatandó cikkezést.²² Az új folyóirat kiadását azonban sem az egyházmegyes papság, sem a legtöbb szerzetesrend nem akarta gyakorlatilag kivitelezni. A probléma azzal oldódott meg, hogy a ferencesek vállalták el ezt a nemes, de meglehetősen kényes feladatot. Schrotty Pál ferences rendi tartományfőnök KÖNIG KELEMENT bízta meg a havilap szerkesztésével, hiszen az egységmozgalom elkötelezett híve addigi megnyilatkozásaival bizonyította jártasságát ezen a területen.²³

²⁰ Magyar Szemle, 1942. december, 286. p.

²¹ Magyar Szemle, 1942. december, 287. p.

²² KIRÁLY KELEMEN: Katolikus–protestáns egységtörekvés története Magyarországon. 79–80. p.

²³ Idézett mű, 80. p.

A lap kiadásának tervét Serédi Jusztinián se utasította el, a szerkesztőnek kijelölt személyt pedig alkalmasnak találta a poszt betöltésére. Ám a kiadvány tárgykörének bonyolultsága és érzékenysége miatt katolikus szakemberekből egy bizottságot hoztak létre, amelynek tagjai a megjelentetésre szánt írásokat előzetesen ellenőrizték. Erről maga a hercegprímás számolt be a katolikus püspöki kar 1943. március 17-ei értekezletén. Ekkorra *Az Egység Útja* két száma már megjelent. Az esztergomi érsek a püspökkari konferencia tagjaival még a következőket közölte a folyóirattal kapcsolatban: „Remélhető, hogy a kellő szóhasználat kialakítása után, kifogástalanul tölti majd be feladatát, amely az, hogy a kat. hitre, erkölcsökre és a kegyelemeszközökre vonatkozó tanítást nem kat. keresztény testvéreinkkel megismertesse, anélkül azonban, hogy azokból akár csak egyet is feladna. Megvallja, (ti. Serédi – G. Zs.) tömeges áttéréseket a protestánsok nyilatkozatai után nem vár. Csupán azért engedte meg a lapot, hogy senki ne vádolhassa, hogy a mostani időket nem engedte felhasználni eltévedt testvéreink visszavezetésére. Ha az *Egység Útja* (*sic!*) nem követné az utasításokat, vagy teljesen céltalanná válnék, leállítaná.”²⁴ Serédi idézett szavaiból világosan kiderül, hogy az érsek – összhangban a többi katolikus egyházi előjáróval – a felekezeti egység megteremtését nem a keresztény egyházak kölcsönös közeledése révén képzelte el.

A katolicizmus vezetői kizárólagosan az „eltévedt testvéreknek” a Rómában kijelölt útra történő „visszavezetésével” látták létrehozhatónak a vallási uniót. Ezért nem használták például katolikus körökben a protestánsok által alkalmazott ökumenizmus szót. Ugyanis a reformáció követői az ökumenikus magatartás alapfeltételének tekintették, hogy a vallási egységért küzdő mozgalomba bekapcsolódókat egyenrangú felekként kezeljék és ne kívánjanak tőlük egyoldalú engedményeket. Az ilyenfajta szemlélet idegen volt a korabeli katolicizmus számára. Ez a felfogásbeli különbözőség döntő szerepet játszott abban, hogy az 1930-as és az 1940-es évek fordulóján hazánkban kibontakozó katolikus-protestáns egységtörekvés tényleges lehetőségei erősen korlátozottak voltak. *Az Egység Útja* folyóiratnak szintén ezekkel a korlátokkal kellett szembesülnie, ha tartani akarta magát a hivatalos katolikus irányvonalhoz. A kiadványt szerkesztő KÖNIG esetében azonban nem kellett attól félni, hogy túllépi azokat a határokat, amiket Serédi meghúzott. Ennek ellenére az egyházi vezetés biztonsági fékként a szokásosnál szigorúbb cenzúra eszközét érvényesítette a sajtótermékben megjelenő cikkekkel szemben. Az esztergomi érsek a havilapot tulajdonképpen azért engedélyezte, hogy kipuhatolja, miként fogadják a

²⁴ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között II. kötet. Összeáll. és bev.: BEKE MARGIT. München–Budapest, Aurora, 1992. 366. p. Az idézet szövegében pontatlanul „Egység Útja”-ként szerepel a folyóirat címe. Ezzel a figyelmetlenséggel más korabeli forrásban is lehet találkozni. König neve pedig sokszor König alakban fordul elő.

protestánsok a változatlan katolikus célok békülékenyebb hangvételű népszerűsítését.²⁵ A püspökkari értekezlet résztvevői egyetértettek a hercegprímás fenti álláspontjával.²⁶

Miután az új sajtótermék az állami engedélyezést is megkapta, 1943 januárjában az olvasók kezébe kerülhetett *Az Egység Útja* első száma. A harminckét oldal terjedelmű lap alcíme a következő volt: „Havi folyóirat a katolikus és protestáns hivek közeledésének előmozdítására”. Kiadta a Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Tartományfőnökség. Felelős szerkesztőként és felelős kiadóként KÖNIG KELEMEN-t jelölték meg. Az ő tollából származott a havilap programadó cikke, amely a *Mit akarunk és mit nyújtunk?* címet viselte.²⁷ KÖNIG az írás elején utalt arra, hogy a keresztény egyházak egységéről 1942-ben megjelent könyvének bírálói közül egyesek túlzott derűlátást vetettek a szemére. Szerintük a kötet szerzője nem tulajdonított kellő súlyt azoknak a tényeknek, amik a keresztény felekezetek uniójának akadályait jelentették. Nekik adott választ KÖNIG, amikor rámutatott, hogy az utóbbi időben a katolikusok és a protestánsok kapcsolatai sokat javultak. Azonban ettől függetlenül tisztában volt az egységtörekvés nehézségeivel. Főképpen azzal, hogy a katolikus egyház semmit nem akart feladni hittani elveiből, de nem hajlottak ilyen lépésre a reformáció táborában sem. Ezért világosan látta, hogy a teljes egyházi egyesülés bekövetkezésében csupán a történelmi távlatokat tekintve lehet reménykedni. Ám hangsúlyozta, hogy a jövőendő eredményeiért az adott viszonyok között kell fáradhatatlanul munkálkodni.

A ferences páter kedvenc példájaként saját németországi tapasztalataira hivatkozott a felekezeti együttműködés gyakorlati módjait illetően. Megemlítette – hasonlóan a Magyar Szemle 1942 decemberi számába írt cikkéhez –, hogy a német katolikusok és protestánsok már több alkalommal tartottak egységnapokat és közös ájtatosságokat. Amíg azonban a társadalomtudományi folyóiratban korábban rokonszenven nyilatkozott ezekről a kezdeményezésekről, addig most aggodalmát fejezte ki: „Magyarországon ilyen közösség hitbeli közönységet és vallási zűrzavart idézne elő.”²⁸ Tehát KÖNIG – legalábbis látszólagosan – megváltoztatta véleményét. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a magyarországi katolicizmus egyházi vezetői leggyakrabban éppen a vallási közömbösség elterjedésének veszélyét emlegették a felekezeti egységmozgalom kapcsán. Ezeknek a befolyásos személyiségeknek a

²⁵ Idézett mű, 393. p.

²⁶ Idézett mű, 366. p.

²⁷ KÖNIG KELEMEN: *Mit akarunk és mit nyújtunk?* = *Az Egység Útja*. Havi folyóirat a katolikus és protestáns hivek közeledésének előmozdítására. Felelős szerk. és kiadó: KÖNIG KELEMEN. 1943. január, 3–7. p. A lap következtelenül hol *Az Egység Útja*, hol viszont *Az Egység Utja* címet használta.

²⁸ *Az Egység Útja*, 1943. január, 3. p.

megnyugtató bizonyára fontos szempontként állt a szerző előtt, amikor a lap programját ismertette szigorúbban ítélte meg az eltérő hitűek együttes szereplését vallásos rendezvényeken. Ugyanakkor változatlanul hangoztatta, hogy az őszintén hívó protestánsok lelki téren közelebb vannak a katolikus egyházhoz, mint annak olyan tagjai, akik kegyelmi életet nem élnek. Ezen meglátása helyességének alátámasztására a neves jezsuita, BANGHA BÉLA azonos állásfoglalását hozta fel.²⁹ A cikkben egyébként többször tett utalást BANGHA *Világhódító kereszténység* című könyvére. A megegyező látásmód mellett erre valószínűleg az az igyekezet ösztönözte KÖNIGet, hogy a kényes téma miatt várható támadások egy részét Bangha Béla tekintélyének felhasználásával védje ki. Természetesen a Banghára való hivatkozás csak a katolicizmus köreiben járhatott ezzel az eredménnyel.

Ezután KÖNIG leszögezte, hogy a katolikus egyház iránti szeretet és elkötelezettség nem zárja ki a reformált vallást követők felé megnyilvánuló jóindulatot és testvéries magatartást. Ismételten szólt a hitéleti közömbösség kialakulásának lehetőségéről. Bízott abban, hogy ez a káros jelenség az uniós mozgalomban kellő odafigyeléssel elkerülhető. A továbbiakban cáfolta azt az állítást, hogy hazánkban a katolikus–protestáns vallási egyesülésre azért sem lehet remény, mert a magyarországi protestantizmus hitetlen, sőt anyagelvű. Rámutatott, hogy a liberális eszmék mindkét nagy egyházi irányzatra hatottak. A kártékony ideológiák befolyása miatt a katolikusoknál ugyanúgy érvényesült az elvallástalanodás, mint a reformáció egyházaiban. Kétségtelennek tartotta azonban, hogy a protestánsok többségét változatlanul a Krisztusba vetett élő hit jellemzi. Kijelentette, hogy katolikus részről velük keresik a megegyezést, nem a vallásuktól eltávolodottakkal.³⁰ Megígérte, hogy a lap kerülni fogja a vitatkozó hangnemet, mert az egész nemzet életében vészterhes kort jelentő háborús években minden téren az összefogásra kell törekedni: „Bárhol akadjanak nézeteltérések, raktározzuk el azokat későbbre, a lét és nemlét harcát követő idősakra. Rövidlátó, vak az, aki nem látja napjainkban a veszedelmeket. És rosszakarátú egyén, sőt könnyen hazaáruló, aki a vallási ellentétek szításával megbontja az országban a békét, egységet.”³¹ Ezért hallgatásra intette azokat, akik a katolikus és a protestánsok arányszámát gépiesen akarták szabályozni a közéletben és a hivatalokban.

A cikkíró figyelmeztetett „bizonyos pogánykodó szellem” megerősödésére, ami valamennyi felekezet létfeltételeit veszélyeztette. Érzékeltette, hogy az egyház- és vallásellenesség a kommunizmusban és a nemzetiszocializmusban egyformán jelen

²⁹ Vessd össze: BANGHA BÉLA: *Világhódító kereszténység*. A társadalom visszavezetése Krisztushoz. Korda R. T. Nyomdája, Budapest, 1940. 179. p.

³⁰ Az Egység Útja, 1943. január, 4. p.

³¹ Az Egység Útja, 1943. január, 4–5. p.

van. Éppen az így megnövekedett erejű támadások elleni védekezés hatékonyabbá tételét nevezte meg rövid távon a felekezeti közeledés talán legfontosabb céljaként: „Egyik célkitűzésünk, hogy a hívő keresztényeket a kommunista, hitetlen táborral szemben közös védelmi arcvonalba tömörítsük. Bízunk is abban, hogy a hívő protestantizmus méltányolni fogja törekvésünket s a jövőben mindkét oldalon vigyáznak arra, hogy a Krisztusban hívők közötti jó viszonyt meg ne lazítsák...”³² Próbálta megnyugtani a reformáció egyházait, hogy a folyóirat nem egyes tagjaik áttérését óhajtja elérni, hanem a tényleges vallási közeledést. A ferences szerkesztő azt írta, hogy a kiadvány tulajdonképpen a katolikusokat szeretné elsősorban megnyerni a vallási együttműködés gondolatának. Reményét fejezte ki, hogy a lap katolikus szerzői mellett az elfogulatlan protestánsok szintén részt vállalnak a nemes ügy népszerűsítéséből.³³ Ezután kitért a havilap tervezett felépítésére és rovataira. Úgy kívánta összeállítani a sajtótermék tartalmát, hogy az hézagpótló legyen és a már létező folyóiratok egyikét se utánozza. Hangsúlyozta, hogy lapja nem elégszik meg a kényszerítő körülmények hatására megvalósuló látszólagos egyházi kibéküléssel, hanem a lényegi egység előmozdításán fáradozik. Ennek érdekében szeretetteljes légkört igyekszik teremteni a keresztény felekezetek között. KÖNIG végül annak a meggyőződésének adott hangot, hogy *Az Egység Útja* nagyszabású vallási és hazafias feladatok megoldásához ad segítséget és elnyeri majd az összes jóakarátú magyar támogatását. Hiszen: „Ma minden lépésnyi közeledés egymáshoz, nemzeti és vallási áldás, gazdagodás és erőgyarapodás.”³⁴

KÖNIG KELEMEN óvatos körültekintéssel fogalmazta meg a folyóirat programját. Egyszerre kellett ügyelnie saját egyházi vezetése elvárásaira, valamint az általa megszólított protestánsok szempontjaira és érzékenységre. Megállapítható, hogy valóban békülékenyen – a korábbi felekezeti közti helyzetet ismerve testvériesnek mondhatóan – szólt a reformáció híveihez. *Az Egység Útja* megindulásával kapcsolatban hamarosan mindkét oldalon napvilágot láttak a reagálások. Ezek többnyire várakozásteljes rokonszenvvel köszöntötték az újszerű célt maga elé tűző havilapot. A szerkesztőnek katolikus részről nem kellett tartania erőteljes kritikától a sajtótermék megjelentetését illetően, mert ahhoz megszerezte az egyházi vezetés jóváhagyását. Az egyes cikkek megfelelő volta felett pedig a cenzúra őrkdött. A protestánsok csoportjából az elsők között nyilvánította ki véleményét RAVASZ LÁSZLÓ református püspök. A Dunamelléki Református Egyházkerület lelki elöljárója 1943 januárjának második felében előadást tartott Budapesten, a „Kálvin-téri Református Férfitársaságban” az egyházak különbözőségéről és a keresztény egységtörekvésekről. RAVASZ

³² *Az Egység Útja*, 1943. január, 5. p.

³³ Ugyanott.

³⁴ *Az Egység Útja*, 1943. január, 7. p.

beszéde során megemlítette *Az Egység Útja* című kiadványt, annyit jegyezve meg róla, hogy „szakszerűen foglalkozik” az adott témakörrel.³⁵

RAVASZ LÁSZLÓ fenti megnyilatkozása után néhány nappal ismét egy tekintélyes protestáns egyházi vezető állásfoglalása következett az új lapot illetően. 1943. február 1-jén a debreceni református férfikonferencián RÉVÉSZ IMRÉT, a Tiszántúl reformátusságának püspökét hallgathatták meg a jelenlevők. *Utópia vagy Krisztópia?* címet viselő nagy ívű eszmefuttatásában ő is a keresztyén egyházak egységének lehetőségeit tárgyalta. Ennek keretében kijelentette, hogy *Az Egység Útja* olyan folyóirat, amelynek: „... első száma rendkívül sok jóakaratról és igazi keresztyén tágkeblűségről tanúskodik, noha az egészet nyilvánvaló római katolikus szellem hatja át.”³⁶ Később elmondta, hogy igen biztatónak értékeli a havilapban a felekezeti közlekedés támogatására indított magyar „imatábor” ötletét, mert a katolikusok és a protestánsok együttes imádsága az egységt teremtetési folyamat óriási mozgatóereje lehet.³⁷

A magyarországi protestantizmus másik jelentős ágának hetilapja, az *Evangélikus Élet* 1943. február 20-án közölte először észrevételeit a KÖNIG KELEMEN szerkesztésében megjelenő sajtótermékről. Az evangélikus újságban MÓRO CZ SÁNDOR *Új hang az egység dolgában* címmel készült elemzése vizsgálta a katolikus folyóirat kilátásait. A cikkíró örömdetesnek nevezte a kezdeményezést és a bevezető szám alapján úgy érezte, hogy annak alkotói valóban komolyan vágyakoznak a keresztyénység megosztottságának felszámolására. Elismerte, hogy nagyon fontos a magasztos ügy érdekében történő imádkozás, de nem gondolta, hogy azt külön mozgalom keretében szükséges végezni. KÖNIG értelmezésében a vallási összefogás egyik fő célja az volt, hogy a nemzet ellenálló képessége lelki, politikai és kulturális téren növekedjen. MÓRO CZ viszont ezt a szempontot a felekezeti egyesülés létrehozásánál nem tekintette lényeges indoknak. Neki a hittani elvek számítottak kizárólagosan döntőnek ebben a kérdésben. Persze ez nem jelentette azt, hogy a magyarság megerősítéséért egyéb vonatkozásban ne lett volna hajlandó mindent elkövetni! Végül le-

³⁵ Magyar Értesítő. Protestáns egyházi, egyháztársadalmi és iskolai félhivatalos hirlaptudósító újság. Felelős szerk. és kiadó: FARKAS SÁNDOR. 1943. január 27. 1. p. – A cikk szövegéből nem derül ki világosan, miért mondta előadása végén Ravasz a következőt: „Irodalmi és sajtóbeli képviselését kívánnám az egységesítő gondolatnak!” (Ugyanott.) Hiszen jelezte, hogy tud a kérdéssel foglalkozó katolikus lap megindulásáról! Lehetséges, hogy egy külön protestáns kiadványra célzott?

³⁶ *Utópia vagy Krisztópia?* Révész Imre püspök előadása a keresztyén egységtörekvésekről Debrecenben 1943. február hó 1-én a református férfikonferencián. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata. Debrecen, é. n. 4. p.

³⁷ Idézett mű, 10. p.

szögezte, hogy az egyházi közeledés kívánatos, s az új kiadvány hasznos lehet annak előmozdításában.³⁸

Szintén evangélikus véleményt tükrözött a *Keresztyén Igazság* 1943. márciusi példányainak oldalain *Az Egység Útja* folyóirattal foglalkozó írás. Ez örömmel nyugtázta, hogy a katolikus lap nem „lélekhalászatot” akar véghezvinni az evangéliumi kereszténység körében, hanem az egységtörekvések őszinte szolgálatát ígéri. Megelégedéssel vette tudomásul, hogy a sajtótermék méltatja a protestáns hit és kegyesség értékeit. Azonban MÓROCZhoz hasonlóan felhívta KÖNIGÉK figyelmét arra, hogy a vallási megbékélés eszméje felette áll a nemzeti erőegyesítés – más összefüggésben rendkívül időszerű – gondolatának. Ezután rámutatott, hogy a keresztények egymás felé tett lépéseit segítheti az alapos felekezeti önvizsgálat, az egyes vallási irányzatok beható tanulmányozása, a hitélet általános elmélyítése és az egyházi közösségek belső tevékenységének felvirágoztatása.³⁹ Nem hagyta észrevétel nélkül *Az Egység Útja* közreadását a református MAKAY MIKLÓS sem. MAKAY 1942-es könyvéért keményen bírálta KÖNIGET, ám most érdeklődéssel fogadta a havilapot. Szerkesztőjéről pedig megállapította, hogy tiszteletreméltó felkészültséggel alakítja a kiadvány arculatát.⁴⁰

A fentiekben idézett állásfoglalásokból világosan látható, hogy a reformáció magyarországi követői igen gyorsan és általában jóindulatú várakozással köszöntötték *Az Egység Útja* indulását. Katolikus részről ugyancsak élénk figyelmet váltott ki a felekezeti közeledésért munkálkodó folyóirat, amely megjelenésének rövid időszakában a hazai egyházi sajtó különleges színfoltja volt. A lap igazi jelentőségét az adta meg, hogy lehetőségeinek és gyakorlatban elért eredményeinek korlátozottsága ellenére ténylegesen hozzájárult a magyar katolicizmus és protestantizmus közötti viszony javításához.

³⁸ MÓROCZ SÁNDOR: Új hang az egység dolgában. = Evangélikus Élet. Egyháztársadalmi, kulturális, belmissziói, egyházpolitikai hetilap. Az Országos Luther-Szövetség hivatalos lapja. Felelős szerk.: KEMÉNY LAJOS. 1943. február 20. 3–5. p.

³⁹ „Az egység útja” című cikk. = Keresztyén Igazság, 1943. március, 67–68. p.

⁴⁰ MAKAY MIKLÓS: „Az egység frontról”. = Magyar Protestánsok Lapja. Az Országos Bethlen Gábor Szövetség hivatalos közlönye. Felelős szerk.: BORBÉLY LÁSZLÓ. 1943. május, 35–36. p.

Kelemen König und der Losgang der Zeitschrift „der Weg der Einheit“

In der ökumenischen Bewegung des XX-en Jahrhunderts spielte die Zeitschrift „Der Weg der Einheit“ eine bedeutende Rolle. Die Periodik erschien ab Januar 1943 bis November 1944. Von katholischer und protestantischer Seite wird das von Kelemen König redigierte Presseprodukt positiv bewertet. Die Fachleute schrieben anerkennend vor allem über die aufrichtige Bestrebung des Blattes zur Verbesserung der Beziehungen unter den Kirchen.

In der Horthy-Ära belasteten öftere Meinungsunterschiede, sogar heftige Streite das Verhältnis zwischen der katholischen und reformierten Kirche. Die Zahl der Auseinandersetzungen verminderten sich aber am Ende der 1930-er Jahre, und die Gegenmänner beweisen ein aussöhnenderes Benehmen gegen einander. Im Jahre 1937-38 entfaltete sich ein Meinungsaustausch in der ungarischen Presse unter katholischen und protestantischen Persönlichkeiten über die Chance der religiösen Union der Christlichen. Die Zusammenarbeit der historischen Kirchen Betreibenden wurden von der Erkennung geführt, daß die Existenz des Christentums neben den linksgerichteten Ideologien auch durch den Nazismus gefährdet ist. Sie bewerteten die Lage so, daß die Verteidigung gegen die erstarkten christenfeindlichen Strömungen nur mit dem Zusammenschluß der Kirchen erfolgreich sein kann. Gleichzeitig verbanden sie den Schutz des christlichen Glaubens mit der Bewahrung der Unabhängigkeit des Landes. Man schrieb je mehr über „seelische Einheit des Ungarntums“ die vor allem durch Annäherung verschiedener religiösen Gruppen zu erreichen schien. An diesem Punkt schloß sich der Franziscaner Kelemen König an die Diskussion an. König verschaffte sich als Pfarrer der Berliner Botschaft Ungarns Erfahrungen über das Schicksal der von der nazistischen Unterdrückung leidenden Katholiken und Protestanten. Nach seiner Rückkehr in Ungarn hat er das Buch „Die Einheit der christlichen Kirchen. Mit besonderer Rücksicht auf den deutschen Protestantismus“ geschrieben. Er drängte auf die Annäherung der Konfessionen und das Zustandekommen ihrer Einheit. Sich aber auf dem offiziellen Standpunkt der katholischen Kirche beharrend hielt er die religiöse Union nur dadurch für möglich, wenn darin die führende Rolle des Papstes anerkannt wird. Diese Voraussetzung wurde von den Protestanten abgelehnt, obwohl sie die Zusammenarbeit für ebenso wichtig gehalten haben. Um der Annäherung zwischen den Katholiken und Protestanten noch größeren Schwung zu geben liess er die

Zeitschrift „Der Weg der Einheit“ im Januar 1943 losgehen. Auf diesen Schritt dürfte es nur mit der Bewilligung der höchsten Führung der katholischen Kirche darangekommen sein. Im Einverständnis mit Jusztinian Serédi hat das Klerus die Ausgabe des Blattes zugelassen, um die „verirrten Brüder“ auf den von Rom festgesetzten Weg zurückzuführen. Die Zeitschrift hat ihr Ziel nicht erreicht. Jedoch haben die Superintendanten der reformierten Kirche, László Ravasz und Imre Révész die Initiative mit gutem Wille empfangen. Trotz des praktischen Mißerfolgs hat das Blatt der Besserung der Verhältnisse zwischen den beiden Kirchen beigetragen.

Löw Immánuel tragikus sorsa a háború végén
(Adalékok a zsidó törvények szegedi végrehajtásához)

A Löw család 100 esztendő s munkássága Szegedet az egyetemes tudomány és zsidó kultúra egyik centrumává tette. Két kiemelkedő képességű tagja Lipót, és fia Immánuel nemcsak pezsgő szellemi életet hozott a tiszaparti városba, hanem új szemléletet és felfogást. Lipót hosszú tanulmányok, néhány éves községi szolgálat és rövid raboskodás után 1850-ben került Szegedre. Jeles eseménye volt a városnak, mikor december 10-én a főrabbi ságot elfogadó Löw Lipót bemutatkozott a zsinagógában¹ Ő volt az első tudományosan képzett magyarországi rabbi és első, aki a szószéken magyarul beszélt. Lelkészi munkássága következtében megváltozott a községi irány: vallotta, hogy az „izraeliták nemcsak vallásilag zsidók, de egyszerűsmind lelkes honpolgárok is”.² Ezt a törekvést összekötötte az emancipációval és saját tudományos felkészültségének növelésével. Liberális meggyőződéséből következett, hogy a helyi Szabadelvű Kör választmányi tagjának választották. A Toldi megjelenésének pesti jubileumán a szegedi egyesületet Löw Lipót képviselte.³ Ugyancsak ő nyilvánított részvétet a Szabadelvű Kör és az Izraelita Hitközség nevében báró Eötvös József halála alkalmából, és beszédben emlékezett meg a szegedi zsinagógában az elhunyt gróf Zay Károlyról, aki az 1840-es években küzdött a zsidók emancipációjáért. Az 1871-es augsburgi zsidó zsinaton egybegyűlt nagy tudományú férfiak között ott volt Szeged tudós főrabbi Löw Lipót is, és részt vett a zsidóság megreformálásán dolgozó ülésen.⁴ Nálunk ez a reform elsősorban a zsidó vallás magyar anyanyelvűvé tételeét jelentette. Ezt az elvet képviselte Löw Immánuel, Lipót fia is, aki 1896-ban „A zsidó vallás autonómiája” tárgyában rendezett országos értekezleten apja szellemében szólalt föl. Egy adalék ehhez a „szellemhez”: mikor felkérték, hogy tartson előadásokat a szegedi kereskedő ifjakkól álló hallgatóságnak, csak úgy vállalta, ha magyar nyelven beszélhet. Hogy végül mégis németül tanított,

¹ HABERMANN GUSZTÁV: Személyi adattár a szegedi polgárcsaládok történetéhez. Szeged, 1992. 179. p. Tudományos munkásságáról: GAÁLENDRE: A szegedi nyomdászat 1801–1918. Szeged, 2001. 109., 121., 125., 152. p.

² Szegedi Hiradó, 1864. április 20. 4. p.

³ Szegedi Hiradó, 1871. 44. sz.

⁴ Szegedi Hiradó 1871. 86. sz.

ennek oka a résztvevő kereskedő ifjak magyar nyelvtudásának a hiánya.⁵ Tekintélyére jellemző, hogy 1871-ben a berlini felsőbb hittani iskola igazgató tanári állására kapott meghívást.

Ezzel a néhány adattal pusztán jelezni kívántuk Löw Lipót reformirányát, a zsidók egyéni asszimilációját előmozdító törekvéseit. Olyan szellemi örökség és kulturális hagyomány volt ez, mely fia pályáját is alapvetően meghatározta. Második házasságából született Löw Immanuel (Szeged, 1854. január 20.), aki már családi vonásként szívhatta magába a fenti életelveket. Az életút tudományos megalapozottsága kitűnik tanulmányaiból. A gimnáziumot szülővárosában, egyetemi tanulmányait Berlinben végezte. Löw Immanuelt az Életrajzi Lexikon orientalistának és művelődéstörténeti írónak nevezi, mert sémi filológiai dolgozataival és botanikai tudományos munkásságával nemzetközi hírnévre tett szert.⁶ 1874. szeptember 27-én prédikált először Szegeden, és 1878. szeptember 8-a óta atyjának utóda a szegedi rabbiságban. Egy személyben bölcseleti doktor és főrabbi, aki magyar, német és francia nyelven publikálta tudományos értekezéseit, de nagy komolysággal vette a középiskolák felső osztályainak hitoktatását, vállalta a zsidó népiskola igazgatói megbízatását.⁷ Rabbiként nagy súlyt helyezett arra, hogy Szeged polgárosodását, kulturális és társadalmi fejlődését előmozdítsa. Szép példája ennek a nagy árvíz után megfogalmazott hitközségi állásfoglalás, amelyet elküldött „Szeged szabad királyi város tekintetes polgármesteri hivatalának”.⁸ A közgyűlés felhívásban kérte a város köztisztviselőit és egyházait, hogy az árvíz betörésének első évfordulóján méltóképp emlékezzenek meg a sorsfordító eseményről. Löw Immanuel arról értesítette a polgármestert, hogy az évforduló napján istentisztelet lesz a zsinagógában, amit ezentúl a hitközség elhatározása folytán minden évben megtartanak. Nemcsak tudomásul vette, de ösztönözte is az asszimilációt, amit pl. a névváltoztatások sorozatos hitközségi bejegyzése is tanúsít.⁹

E tanulmánynak nem célja a Löw család életrajzát közreadni, róluk számos írás, megemlékezés jelent meg, életpályájuk főbb vonalaiban tisztázottnak tekinthető. Munkánkkal az a cél, hogy a Löwök által képviselt zsidó életstratégia 1944-es kudarcához újabb adalékokkal szolgáljunk, mintegy mérlegre tegyük a két tudós ember és hitközségi előljáró politikai hagyatékának eredményeit. A magyarosodás következetes képviselése és zsákutcába torkolása legtragikusabban Löw Immanuelt érintette. 90 évesen kellett meg tapasztalnia az emberi gonoszság előidézte poklot:

⁵ Szegedi Híradó, 1871. 147. sz.

⁶ Lexikon 95. p.

⁷ CSONGOR GYÖZÖ: Löw Immanuel emlékezete. In: *Szeged*, 1994. szeptember.

⁸ CSML Polg. m. ir. 131/1880

⁹ CSML Tan. ir. 899/1893

a gettót, az éhezést, a vagont, a halálba menetelést. Megpróbáltatásai azonban nem ekkor kezdődtek. 1919. szeptember 23-án egy zsidó küldöttség (Wimmer Fülöp és Biedl Samu gyárigazgatók, Vargha köteles) élén Shvoy Kálmánnál járt védelmet kérve, mert a közelgő zsidó ünnepekre megfenyegették, hogy megtámadják őket a zsinagógában. Az akkor még tisztként szolgáló Shvoy megnyugtatta a küldöttséget, és érintkezésbe lépett a rendőrséggel a szükséges óvintézkedések megtétele végett. Ez a fellépés akkor biztosította, hogy a zsidó ünnepek végül is zavar nélkül zajlottak le.¹⁰ Nemsokára kormányzósértésért és magyargyalázásért kellett perrel szembenéznie. Alapja, Müller István szegedi mérnök brutális meggyilkolásáról adott nyilatkozata. A zsidó származású mérnököt Prónay különítményesei ölték meg Budapesten, de a hazaszállított és megkínzott holttestet Löw Immánuel is látta. Benyomásairól beszámolt egy vele interjút készítő holland újságírónak, aki mindezt megírta és a nyilvánosságra hozta.¹¹ A rabbit az ügyészség letartóztatta, ellene kormányzósértés és nemzetgyalázás címén vádat emelt. Löw először szembesülhetett azzal, hogy személyén keresztül a zsidóságot akarják destrukció és hazafiatlanság bűnével a vádlottak padjára ültetni. Bár később a vádat ejtették, s a hajsza elcsitul Löw körül, sőt 1927-től egyike lett a zsidóságot képviselő két felsőházi tagnak, de a hivatalos magyar tudomány a per óta nem vett róla tudomást. MÓRA FERENC a Pálmák és pályák c. tárcájában ekként mutatott rá a szomorú helyzetre: „Egy szegedi zsidó pap, akit elismer a világ, de az Akadémia nem”. Pedig az Akadémia őrizte Nöldeke, a világ legnagyobb keleti nyelvészének egy levelét, amelyben megemlékezett Löw Immánuelről is. Nöldeke ebben arról írt, hogy egy vidéki kisváros vallásos élete mégsem hódíthatja el őt tudománytól, amely még olyan sokat vár tőle. A századfordulón Szegeden hárman kapták meg a Magyar Tudományos Akadémiától nagy szótárának címjegyzékét, amellyel élő nyelvkincsünket akarták egybegyűjteni: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, KOVÁCS JÁNOS és LÖW IMMÁNUEL.¹² Kiemelkedő tudását az is mutatja, hogy a zsidók flórájáról (Die Flora der Juden) írt négykötetes munkáját ismerte az egész tudományos világ.

Közéleti súlya Szegeden növekedett azzal, hogy a törvényhatóság közgyűlése 1932-ben Teleki Pál, Kelemen Béla, Herczeg Ferenc, Back Bernát és mások után örökös taggá választotta. Igaz, néhány évvel később az 1939-es zsidótörvény végrehajtását szolgáló kormányrendelet értelmében a közgyűlés már kizárta őt több mint 20 társával együtt a tagok sorából. A tudós rabbit megbecsülte a szegedi tudományos élet. Fotónk van arról, hogy a főrabbi ünnepi ülésen vett részt a központi

¹⁰ Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. Sajtó alá rendezte: PERNEKI MIHÁLY. Budapest, Kossuth Kiadó 1983. 57. p.

¹¹ PÉTER LÁSZLÓ: Löw Immánuel háziórizetben. In: *Szeged*, 2001. november. 41–42. p.

¹² Délmagyarország, 1944. január 6. 4. p.

egyetem aulájában 1937-ben. Egy évvel később pedig ugyanott egy egyetemi fogadáson Szentgyörgyi Alberttel beszélgetett.¹³

1933. október 30-án leplezték le a zsidó temetőben emelt hősi emlékművet. A főrabbi vakbél operációja miatt nem lehetett jelen, de az avatóbeszédet tartó Shvoy Kálmán hangsúlyozta, hogy Löw Immánuel mennyire fölkarolta az ügyet. Az esemény jellege és a tábornok hangja (az elesett zsidó is hős !) annyira szokatlan és elütő volt a 30-as évek erősödő politikai irányától, hogy méltán váltott ki nagy visszhangot. Ám a reakciók többsége elmarasztalta a résztvevőket és a közreműködőket. Különösen Löw Immánuel személye bosszantotta a szélsőséges nézetek képviselőit, aki – úgymond – nem rég még a vádlottak padján ült nemzetellenes kijelentései miatt, most meg zsidó hősi halottaknak állít emléket. Azt sem tudták megbocsájtani Horthy Miklós tábornokának, hogy a főrabbi fölgögyulásáért főhászkodott beszédében.¹⁴ 1943 karácsonyán Löw üdvözlőlapot küldött az időközben nyugdíjazott Shvoy Kálmánnak, jelezve, nem felejtette el a tábornok 1933-as harcok kiállítását a zsidók mellett, ami végül is katonai pályafutásába került.

A főrabbi számára ez volt az utolsó karácsony, mert a következő évben elkezdődött a zsidók deportálása, melynek ő is áldozatul esett. A deportálás lefolyását, a zsidótörvényeken alapuló kormányrendeletek helyi végrehajtását több tudományos munkában tárták fel.¹⁵ Bennünket közelebből Löw Immánuel sorsa és rajta keresztül a mentesítések ügye érdekel. Kétfajta nézet kapott lábra ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint Löwnek nem kellett volna a gettóba vonulnia, a deportálások alól mentesítve volt, a másik a főrabbihoz is kiterjedő általános deportálási kötelezettséget hangsúlyozza. Az előbbi felfogásnak adott hangot Shvoy Kálmán, aki naplója 1944. június 20-i bejegyzésében arról írt, hogy a téglagyárba hurcolták a zsidókat, s „Löw Immánuel is kiment oda híveihez, bár maradhatott volna”. Ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg RAJTAMÁS, aki szerint Löwöt a többiekkel bevagonírozták és csak Pesten emelték ki vagonból.¹⁶ Ezt az álláspontot MOLNÁR JUDIT levéltári kutatásokkal támasztotta alá. Mi konkrét, a Löw Immánuel mentességére vonatkozó hatósági dokumentumot nem találtunk, viszont az összekötöztetés és a bevagonírozás megcáfolhatatlan tény. Mindössze egy forrásunk akadt, mely közvetve a kényszer-elhurcolást támasztja alá. Löw Immánuel kérvénnyel fordult a tanácshoz, hogy mentesítsék őt és családját a zsidók elkülönítése alól. Maga a kérvény eltűnt, pontosabban az eredeti változatát kiadták a II. C. ügyosztálynak. A levéltárba már csak

¹³ Móra Ferenc Múzeum Történeti Osztály. Fotótár. T 3198, 3227.

¹⁴ Shvoy Kálmán, 1983. 121. p.

¹⁵ Közülük a legátfogóbb és széles forrásbázison alapuló munka MOLNÁR JUDITÉ: Zsidósors 1944-ben a z V. (szegedi) csendőrkörletben. Cserépfalvi Kiadó. Budapest, 1995.

¹⁶ Új élet, 1964. augusztus 1.

az iktatott tárgy rövid ismertetése került.¹⁷ Így a rá adott választ sem ismerhettük meg. Viszont szép számmal maradtak fent egyéb mentességi kérelmek a hatóságok válaszaival, ezek következtetni engednek a Löw-család kérelmének a sorsára is.

Déry Ernő szegedi tisztviselő 1944. április 24-én kérvényt adott be az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosához, kérve munkaviszonyának meghosszabbítását, amihez mellékelte a zsidó alkalmazottak foglalkoztatásának megszüntetéséről szóló városi kimutatást. Az erre adott válaszában a kormánybiztos megváltoztatta a javaslatban szereplő Stern Dávid és Déry Ernő szegedi lakosok alkalmazotti munkaviszonya megszűnésének idejét. Déry Ernő foglalkoztatásának megszüntetését 1944. június 31-től, Stern Dávidét április 30-tól állapította meg.¹⁸ A kormánybiztos 1944. május 17-én kelt határozatával megengedte Déry Ernőnek, hogy a Déry Ede RT tisztviselőjeként a nyár közepéig alkalmazásban maradjon. Erre hivatkozva a kérvényező újabb kérelmet adott be, június 7-én, most már Szeged polgármesterének a Szegedi Zsidók Központi Tanácsán keresztül. Az iránt folyamodott, hogy a határozatban engedélyezett időpontig a maga és családja számára a „gettóba költözésre haladékot adjanak és a lakásukban maradást engedélyezzék.” Ám az „azonnali tárgyra” 1944. június 13-án adott polgármesteri válasz negatív volt. A kérelmet – mint írta – „nem teljesíthetem, mert a zsidók összeköltöztetésére és gettóba irányítására vonatkozó rendeletek erre módot nem nyújtanak”.¹⁹

Abban az időben minden nap számított és létfontosságúvá vált a haladékszerzés, ami kitolhatta a zsidótörvények helyi végrehajtását. A városi üzemek alkalmazottaira elrendelt származási igazolások lefolytatása hosszú időt vett igénybe és az üzemi alkalmazottak túlnyomó többsége a rövidre szabott határidő miatt nem tudta beszerezni a szükséges okmányokat. Emiatt az üzemvezető, vitéz Irányi László legalább május 30-ig haladékot kért a papírok benyújtására. Elvi rendelkezést várt arról, hogy a városi üzemek napszámos alkalmazottaira (utcaseprők, kocsisok és egyéb napszámosok) is kiterjed-e az igazolás kötelezettsége? A Köztisztasági Hivatalban pl. úgy látták, hogy „ezen egyszerű munkás embereknek szinte leküzdhetetlen akadályt jelent – lévén majdnem mind nők – a 21 db. okmány beszerzése és annak költségei”.²⁰ Június 16-án érkezett meg a Polgármesteri Hivatal válasza. Ebben a szegődményes alkalmazottak keresztény származásának okmányyszerű igazolásától eltekintettek, ha a nagyszülők keresztleveleinek beszerzése nehézségekbe ütközött. De az érintett alkalmazott mindenféleképp tartozott a saját és házastársa, illetve a szülők

¹⁷ CSML Tan. ir. 8636/1944

¹⁸ CSML Polg. m. ir. 7977/1944

¹⁹ CSML Polg. m. ir. 2967/1944

²⁰ CSML Polg. m. ir. 567–6069/944

megfelelő anyakönyvi dokumentumait bemutatni.²¹ Fontos szempont, hogy ez a könnyítés a városi alkalmazottak közül csak a kifejezetten testi munka elvégzésére és meghatározott időtartamra fölvelt segédszemélyzetre vonatkozott, a tisztviselőkre nem.

Nem mentesített a gettó alól az sem, ha valakinek az üzeme, vállalkozása változatlan cégbirósági bejegyzés mellett folytatódott. Dénes Leó bejegyzett cégét, az Unió Kereskedelmi és Hitelközvetítő Irodát a zsidó törvények értelmében be kellett volna zárni. Ám a zsidók ipari–kereskedelmi tevékenységének korlátozásáról kiadott 1944-es kereskedelmi miniszteri rendelet lehetőséget biztosított a közérdekből szükséges vállalkozások továbbfolytatására. Azzal a megszorítással, hogy ilyen cégek élére új vállalatvezetőt kell kinevezni. Dénes Leó áruhitelközvetítési üzletét a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara a közérdek szempontjából fontosnak tartotta, és átiratban kérte az iroda megnyitását.²² Arra hivatkoztak, hogy az iroda keretébe számos kereskedő tartozik, köztük sok keresztény, és érdekük a folyó ügyek elintézése. Ilyenek mint pl. a kihitelezett áruk vételárának „beinkasszálása”, a befolyó pénzösszeg szétozása, a függőben maradt áruhitelezési üzletek lebonyolítása. Erre való tekintettel a szakminiszter engedélyezte az új vállalatvezető kirendelését az irodába. A kamara Viktor Ferenc szegedi lakost, a Nemzeti Takarékoság Hiteliroda vezetőjét javasolta kinevezni, akit a hatóságok elfogadtak.²³

Sokan megpróbálták a zsidó törvények végrehajtását a közigazgatási ügymenet hézagainak kihasználásával lassítani, időt nyerni, de ezek többsége eredménytelen maradt. Valószínű, hogy Löw Immánuel folyamodványát sem fogadták el a hatóságok, mert a vagonokban őt is elszállították. „Önkéntes csatlakozása” hitsorsosaihoz egyrészt tény, másrészt az okok bizonytalanok, mert akkor nem adott volna be mentességi kérelmet. A Polgármesteri Hivatal „Mellékletben” hozta nyilvánosságra a törvény főbb rendelkezéseit az „elszállításra kerülő zsidókról”. Ebben azt olvashatjuk, hogy a sárga csillag viselésére kötelezett zsidók nemre és korra, valamint betegségre való tekintet nélkül elszállítandók. Sőt még ezek 6 éven alóli gyermekei is, akik egyébként sárga csillag viselésére nem voltak kötelezve. Elvitték a klinikákon, kórházakban és szanatóriumokban ápolt betegeket, a fertőzőeket „gondosan” elkülönítve. Kihozták a büntető intézetekben és rendőri fogdáknak őrzött zsidókat. Összegyűjtötték a felügyelet nélkül vagy „igazolatlanul csavargó” munkaszolgálatosokat. Elhurcolták végül a „zsidó fajú szombatásokat”, és azokat az eddig kivételezett zsidókat, akiknek az új kormány a mentesítő okiratukat érvénytelenítette.

²¹ CSML Polg. m. ir. 2307–6069/944

²² CSML Polg. m. ir. 25 856/1944

²³ CSML Polg. m. ir. 31 523/1944

A „Nem szállíthatók el” bekezdésben első helyen említették a „kivételezett zsidókat”, ha rendelkeztek az új kormány felülvizsgálati mentesítő okiratával. Nem voltak elszállíthatók a vegyes házasságúak és azok lemenő ágbeli családtagjai, még akkor sem, ha sárga csillag viselésére köteleztettek. Itt a gépelt szöveg közé kézzel azt írták: „Ez annyiban módosult, hogy a hivatalos lapokban a csillagrendelet és annak kiegészítése tárgyában megjelent kormányrendeletek intézkedései voltak az irányadók a mentesítésekre nézve”. Ez lényegében a jogosultak körének szűkítését jelentette. A Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportja a keresztény vallást követő, de a törvényes rendelkezések értelmében zsidónak számító szegedi lakosok nevében kérelmet terjesztett elő Szeged főispánjához. Ebben a keresztény zsidók számára külön összeköltözést kért saját lakásaikban, míg a vegyes házasságban élők teljes mentesítését az átköltözés alól.²⁴ Ehhez képest a keresztény zsidókat is gettóba kötöztették, igaz nem a törzsgettóba, hanem a Kelemen és Horthy Miklós utcában kijelölt házakba. Ez később kiegészült a Polgár u. 24. számú házzal, amelybe ugyancsak „zsidófajú keresztényeket” helyeztek el. A kb. 500 főt kitevő keresztény zsidók másik könnyebbsége az volt, hogy csoportokban és kísérel elmenthettek a városi templomokba istentiszteletre. Nőtlen, özvegy, elvált, diplomás zsidó orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek és mérnökök egyelőre szintén maradhattak. Őket jegyzékbe vették és a hadtest-gyűjtőtáborba való elszállításukig, hogy el ne szökjenek, őrzésükről gondoskodtak. Ez a csoport egyedülálló értelmiségiekből állt, Szegeden főleg nőtlen orvosokból. Az újabb rendelkezések szerint nem hagyták meg őket lakásaikban, de gettó helyett a „honvédség rendelkezésére bocsájtattak”.²⁵ A többi orvos, állatorvos lakásában maradhatott, ha a tiszti orvos a kamara javaslatára felmentést adott. A Szegedi Orvosi Kamara és a tiszti főorvos együttes előterjesztésében javasolták dr. Purjesz Béla, dr. Rusznyák István egyetemi nyilvános rendes tanárok és dr. Széll Pál orvosezredes mentességét. Az OTI 9, a légoltalmi szolgálat 7 orvos fölmentését kérte az összeköltözés alól. A főispán az 1944. május 31-én kelt határozatával valamennyi előterjesztésnek helyt adott.²⁶ De közülük csak Purjesz Béla, Rusznyák István és Széll Pál különlakhatását hosszabbította meg a kormány június 17-én. Az OTI és légó orvosok ideiglenes engedélyét azonban hatálytalanították.

A szegedi kapitányság főispánnak szóló jelentéséből kitűnik, hogy Löw Immanuel és neje, dr. Löw Lipót, neje és gyermeke, Patzauer Sándor és neje, özv. Biedl Samuné, özv. May Gyuláné, Kolozs Lajos, neje és lánya, dr. Reisz fogorvos, neje és

²⁴ CSML Főisp. ir. 847/1944

²⁵ CSML Főisp. ir. 697/1944

²⁶ CSML Főisp. ir. 690/1944

gyermek, Varga Mihály és neje állítólag a török követség védelme alatt álltak.²⁷ Ez elvben diplomáciai védettséget jelentett, de a gyakorlatban nem respektálták.

1944. június 27-én Szeged polgármestere „zsidóügyben” Budapesten járt. Szilágyi László minisztériumi osztálytanácsostól olyan hivatalos felvilágosítást kapott, hogy dr. Viola Györgyöt, Órlei Zoltánt, dr. Gárdonyi Istvánt, dr. Széll Pált és Plep-lár Lajosnét a Belügyminisztérium véglegesen mentesítette. Ugyancsak megkapták a mentesítést dr. Rusznyák István, dr. Purjesz Béla, dr. Riesz Frigyes és dr. Sík Sándor egyetemi tanárok. További 23 fő, „a szegedi bajtársak” ügyéről az osztálytanácsos azt nyilatkozta, hogy a belügyminiszter hajlandó mentesíteni őket, ha a szegedi főispán javasolja. A főispán június 28-án táviratozott Szilágyi Lászlónak a BM-be, hogy a szegedi Vitézi Szék képviselőjének meghallgatása után egyértelmű lett: a kérelmezők ellen erkölcsi és nemzethűségi szempontból kifogás nem hozható föl, ezért mentesítésüket javasolja, és a Belügyminisztérium döntéséig ideiglenesen visszatartja őket Szegeden.

Másnap Budapestről a következő távirat érkezett: „A csendőrség jelentése szerint a német elszállító bizottság Purjesz és Rusznyák egyetemi tanárok és Bach Jenőné mentesítetteket, valamint Hoffman Ferenc mentesítésre javaslatba hozottat elszállította”.²⁸

Löw Immánuel a fenti kedvezményezett csoportok egyikébe se került. Ugyanakkor a Belügyminisztérium jóváhagyott egy „prominens listát”, amely eredetileg 160 nevet tartalmazott. A németek azonban módosították azt, és csak 12 nevet hagytak rajta. E 12 személy és családtagjaik összesen 66 főt tettek ki. Nekik engedélyezték a németek, hogy az elszállításkor külön vagonba szálljanak.²⁹ Közöttük volt Löw Immánuel is, aki 90 évesen, megbélyegzetten indult el utolsó útjára kék köpenyében, egyetlen poggyászával, egy pokróccal a karján. Bevagonírozták a rabbi kar világhírű nesztorát, akinek érdekében hiába intézett levelet Hamvas Endre püspök belügyminisztériumba.³⁰ Az 1944. június 28-án Strasshofba indított szerelvény Budapesten rövid időre megállt, s lekapcsolták azt a vagon, amelyben Löw is tartózkodott. Már Szegeden is nagybetegesen került be, útközben rosszul lett és kiemelték a deportáló vagonból. A róla emlékező SCHEIBER SÁNDOR szerint a megérkezése utáni első szava ez volt: Ein tragisches Ende für Löw (Löw tragikus vége). Előbb az Aréna úti (Dózsa György út) zsinagóga körül létesített gyűjtőtáborba vitték, majd mentőautón a Wesselényi utcai zsidó szükségkórházba szállították. Itt halt meg 1944. július 19-

²⁷ CSML Főisp. ir. 847/1944

²⁸ Uo.

²⁹ MOLNÁR JUDIT: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. Cserépfalvi Kiadó. Budapest, 1995. 148. p.

³⁰ Uo. 150. p.

én. A Farkasréti temetőben Scheiber Sándor búcsúztatta július 21-én. Szeged város árvaszéke irományjegyzékben őrizte haláleset felvételét. Ez az okmány általában hagyatéki leltár hitelesítésére és a hagyatéki tárgyalás lebonyolítására szolgált, épp ezért a legfontosabb családi adatokat tartalmazta. Esetünkben azonban a főntebb fölvezolt körülmények hatására rendkívül hiányosan töltötték ki a rovatokat, s csak néhány személyes adatot tüntettek föl.³¹ A dokumentumot 1945 július 27-én állították ki Szegeden. Az irat rideg hivatalossággal „Lőw Immánuel 90 éves halála” bejegyzést tartalmazza, de semmilyen utalást nem találunk az 1944-ben történteekre. Adatszerűen közli „utolsó rendes lakhelyét” (Szeged, Korona u. 8.), az elhalálozás helyét és napját (Budapest, 1944. július 19. Wesselényi u. 44). Házastársa 83 évesen a Margit u. 4. szám alatt lakott egyik gyermekükkel (Lőw Eszter Patzauer Sándorné). Második gyermekük, dr. Lőw Lipót (56 éves) lakása a Dózsa György út 14-ben volt. Harmadik gye mekként a néhai Lőw Terézt említi az irat, akinek első férjével (Weiss Gyula, Budapest–Újpest) kötött házasságából született Weiss Antal. Az akkor 38 éves banktisztviselő lakhelye a Gyöngyház u. 2. szám alatt található, ám a forrás megjegyzi, hogy „jelenleg nincs e helyen”. Az „elhalt” másik unokájaként tünteti föl a dokumentum Varró Károly 35 éves állami tisztviselőt, budapesti lakost. Végezetül azt vezették rá a felvételi ívre, hogy Lőw Immánuel főrabbit a Budapesti Hitközség temette el. 1947. április 23-án, exhumálták, hogy földi maradványai visszatérjenek a család százéves lakóhelyére, amelynek hagyományaihoz, kultúrájához egész életében ragaszkodott.³² Síremléke a szegedi zsidó temetőben látható.

Lőw számára többszörösen is „tragikus vég” lehetett az 1944. év. A kollektív megaláztatás és a halálba menetelés a legszörnyűbb valóságot jelentette. De szembe kellett nézni azzal is, hogy az emberi gonoszság előtt semmit nem számított a szegedi zsidók különleges múltja, Lőw Lipót 1848-ért kapott rabsága, az árvízi újjáépítésben, a modern polgári Szeged megteremtésben játszott szerep, az önként vállalt magyarosodás, az isonzói helytállás. A vége mégiscsak a kollektív megsemmisítés lett. Ez pedig felvethte azt a kérdést, hogy érdemes volt-e vállalni az egyenlőtlen elmagyarosodást? Lőw Immánuelnek – a család múltja alapján – pedig már maga a kérdésfelvetés is tragikus lehetett.

³¹ Szeged Város Polgrámesteri Hivatal Irattára. Árvaszéki iratok I. 10. leltb. 2815/1945

³² Évkönyv. Kiadja: a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerk.: SCHEIBER SÁNDOR. Budapest, 1970. 254–258. p.

Das tragische Schicksal Immanuel Löw am Ende des Krieges

Die Löw-Familie spielte in der Geschichte Szeged eine bedeutende Rolle. In zwei Generationen vertraten sie den modernen Judengeist über die gleichzeitig stattfindende Verbürgerlichung und Assimilation, und bereicherten durch ihre öffentliche Tätigkeit das wissenschaftlich-kulturelle Leben der Stadt. Löw Immanuel hat die Religion, als richtiger Erbe seines Vaters Lipót, und Vorsteher der neologen Glaubensgemeinde in dem Maß befestigt, daß sie die Sekularisation zur Kenntnis nehmend die soziale Integration in die aufnehmende Gesellschaft wirksam beförderte. Löw Immanuel diente der universalen jüdischen Kultur mit seinen wissenschaftlichen Forschungen, aber errang auch im Gebiet der ungarischen Grammatik hohe wissenschaftliche Anerkennung. Am Ende des 19-en Jahrhunderts wurde er nach Berlin zum Direktor einer jüdischen Forschungsinstituts eingeladen, die er aber mit Bezug auf seine hiesigen Aufgaben und Anhänglichkeit an der Stadt ablehnte. In der Zwischenkriegszeit zahlte er zu den angesehensten Bürger der Stadt: ständiger Eingeladene zu den verschiedenen gesellschaftlichen Begegnungen, wie Empfang bei dem Bürgermeister, wissenschaftliche Tagungen an der Universität, persönliches Treffen mit dem Nobelpreisträger Albert Szentgyörgyi. Trotz dieser verdienter Vergangenheit konnte er seinem tragischen Schicksal nicht entgehen. Die konkrete Ausführung der Judengesetze kulminierte im Frühling 1944. Mit der Aufstellung des Ghettos erfolgte die physische Trennung der christlichen und jüdischen Bevölkerung der Stadt. Es war eine Vorbereitungsstufe zur völligen Verschleppung der Juden in den KZ von Auschwitz. Es gibt die Ansicht: Löw Immanuel wäre nicht verpflichtet aus dem Ghetto zum Sammellager zu ziehen, jedoch nahm er mit Bewußt Anteil an dem Schicksal seiner Glaubensgenossen. Wir haben aber ein Dokument im Archiv gefunden, demgemäß Löw Immanuel für sich und seine Familie in einem Antrag um die Befreiung ansuchte. Die offizielle Antwort ist nicht zum Vorschein gekommen. Die Tatsache aber, daß er mit den Anderen einwaggoniert wurde, zeigt: Löw hat die angesuchte Befreiung nicht bekommen. Im Alter von 90 Jahren musste er das alles miterleben, wie mündete die von ihm veranlasste Verschmelzung und Angleichung des Judentums nicht einfach in Sackgasse, sondern in Katastrophe.

Tartalom

Köszöntjük a 70 éves DR. SOÓS KATALINT	5
DR. SOÓS KATALIN műveinek bibliográfiája	8
PELYACH ISTVÁN: Szemere Bertalan <i>Politikai jellemrajzai</i> -nak történetéhez ..	15
DEÁK ÁGNES: Útkeresés és hagyományőrzés. Vita a nemzeti eszméről az 1850-es évek második felében	37
SZABÓ PÁL CSABA: Országgyűlési választókerületek a dualizmuskori Magyarországon	59
SIPOS JÓZSEF: Az egységes párt megalakításának történeti problémái	83
GICZI ZSOLT: König Kelemen és <i>Az Egység Útja</i> című folyóirat indulása	99
MARJANUCZ LÁSZLÓ: Lőw Immánuel tragikus sorsa a háború végén (Adalékok a zsidó-törvények szegedi végrehajtásához)	115

A tördelést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 8 kiadványszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. Marjanucz László egyetemi docens, tanszékvezető
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 300, munkaszám: 125/2002.